Sarajevo, april—juni. **1894.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Занимљиви релијеф о мистеријама у босанско-херцеговачком земаљском музеју.

Приопћио

др. **Едуард Новотни (Nowotny).**

Прије неколико година нађена је на градини Халапићу код Гламоча, некадашње Салвије (Salviae), дакле уз утврђени по грађ. савјетнику Балифу дио знамените римске цесте, која је спајала Посавину (код Сервиција) са Салоном, мала оловна плојка, покривена релијефом (исп. извјештај у „Гласнику" 1890., стр. 98 и д.); ову је плојку директор бос.-херц. земаљ. владе, Ед. пл. Хоровиц, даровао бос.-херц. зем. музеју.

Пошто та, овдје по вјерној, пером израђеној слици приказана плојка припада једном разреду споменикâ, који су исто тако занимљиви као што их је тешко протумачити, те су до сада нађени готово једино на дољем и средњем Дунаву и уз његове приточице, то је без сумње вриједно о томе овдје проговорити неколико ријечи, те тиме уједно свратити пажњу баш у Босни тако ревних археолошких пионира на ове објекте, јер за разјашњење њихово штатистика њихових находишта и што помније испитање и описивање приликâ, у којим се нађу, може да још пружи знаменитих принесака.

Оловна плочица широка је 7·5*cm*, висока 8*cm*, а 2*mm* дебела; горњи је окрајак с десна на $1^1/_2$ *cm* изломљен.

Цијелу површину запрема релијеф, у размјеру прама дебљини плојке доста једар, него му се детаљи често мучно распознају како због незнатне величине укупног објекта, тако и због мекоће материјала и што је ради тога одљев изишао туп, а уз то је и доста излизан.

Оквир је удешен на начин едикуле (пањеге, Nische); сачињавају је два глатка ступа с атичким темељем и лиснатим главицама, а горе и доље завршује их по једна дебела гужва; изнад тога надвио се у сплоштеном полукругу лук, у свој ширини украшен јајастим орнаментом (Eierstab) и низом, састављеним од кругљица (Astragabeschnur). Празна поља, што су тиме остала у оба горња угла, била су, како то показује лијеви угао и реплике, симетрички запремљена по једном дебелом, један пут савијеном змијом (и то она, која се очувала, с круном и брадом, дакле мушка).

Поље, оквирено реченим оквиром, подијељено је композицијом самом, па и слабо видљивим линијама на четири јасно разлучена хоризонтална трака.

У горњем је Хелије на своме четверопрегу, en face; десницу је отворену уздигао, иза њега лепрша се крај хламе (chlamys[1]), која је од десног рамена преко прса пребачена на друго раме. Испод тога види се двострук пас, сачињен од друге одјеће; контуре, које се испод тога виде, не припадају више одјећи тога бога, како то свједоче аналогни прикази, него су то бордире коша на колима, коме се крстолика ребра виде између њих. Десно и лијево отуда виде се симетрички намјештени предњи дијелови двају коња у трку.

Глава и лијева рука у бога, као и горњи дијелови на десно обрнутих коњских глава одломљени су. Како свједоче аналогни прикази, држао је бог у лијевој руци земаљску кругљу, а око главе му је био вијенац од зрâка.

Она два трака, што иза тога слиједе, истичу се не само својим положајем, него и већом висином од оног, на коме је главни приказ. — У другоме траку озгор видимо у средини одјевену женску подобу, en face, с косом, како се чини, накудраном око главе; у испруженим рукама држи пред собом мараму, коју ваља замишљати добро оптерећеном, а крајеви јој се с десна и лијева спуштају. С обје стране јаше према њој по један младић, одјевен, како се чини, само хламом (chlamys), која одзада лепрше, у једној руци држи узде, а другу је

[1]) Chlamys = горња хаљина.

адорирајући уздигао прама средњој фигури. Између коњске главе и главе оне женске подобе има по једна велика звијезда. Под ногама ономе коњу, што је с лијеве стране, лежи испружена људска подоба, приличећи мртвацу, положену на леђа, а јахач преко њега каса. На лијево од овог, дакле њему за леђима завршује се приказ подобом јунака, потпуно оружана, који стоји окренут на десно (има велик грчки шљем с коњском гривом, штитом и копљем, а натакнут је и оклоп или барем капут). На десној је страни према подоби под коњем велика риба, а према јунаку на лијевој страни овдје је на лијево обрнута женска подоба; горње јој рухо пребачено је преко њеног лијевог (предњег) рамена и преко дôњег тијела, нутарњу (дакле десну) руку уздигла је адорирајући (али дломан обрнутим к лицу) прама средини приказа. Коса чини се да је украшена стефаном (врста дијадема). Још ваља истакнути, да су обје јахачке подобе посве једнако израђене.

У средини слиједећег (трећег) трака видимо на полукружној софи за благовање (т. зв. „сигми“), од које се међутим види само усуканој гужви слични јастук, што се простире дуж унутрашњег окрајка, положена три мужа: онај с лијева, одјевен, и како се чини старији, приличи као да мицањем деснице, положене на софу, ону другу двојицу, који су се очекујући к њему обрнули, позива на благовање. Оба су та мужа опет посве једнака и млађахно приказана; горње тијело, које им се само види, голо је. Јело стоји на столу, потиснуту у ждријело „сигме“, а покривену обилато ресама искићеним стôњаком, а то је риба, положена у великој здјели наребрена окрајка.

Украј тога, у десном дијелу овог трака виде се опет два, сасвим гола и посве једнако израђена младића (глава им је једнако израђена као и оној двојици младића уз стô), који држећи се за руке, ступају прама средњем призору, при чему унутрашњи главу обраћа прама своме другу, и као да га позива, показивајући у стô.

У лијевом дијелу трака стоји дрво, коме с десне гране виси труп неке животиње, како се чини, без главе, а човјек, одјевен једино ексомидом (exomis), вади јој утробу. С друге стране дрвета стоји на десно обрнута мушка подоба, до бедара одјевена неком врсти капута или горње хаљине, која међутим врат и руке до рамена оставља голе; али мјесто људске главе виђају се цртежи животињске, а по аналогним приказима има се ту замишљати овчија или овнова глава.

У најдôњем, најужем траку најпослије стоји у средини нека врста кратера са змијоликим ручицама; на десно почива лав отворених раља, за њим и изнад њега један кокот; на другој страни савијена змија, која је дигла главу до висине ручице од посуде, — круне и

браде као да нема. На лијево отуда има стô на три ноге, а на њему, како се по цртежима може, а по аналогијама мора судити, опет риба. Предмети, што су симетрички смјештени између ње и змије с једне, а између лавјих леђа и кокота с друге стране, тако су нејасни на репликама, да се не могу поближе одредити; још би се најприје могло узети, да су љуштураче, морски пужеви или слично.

Што се тумачења тиче, одмах ћемо овдје примијетити, да ове монументе, на које се је доселе слабо пазило, доселе још нитко није мимо сваку сумњу протумачио, а ни протумачити могао.

Тумачења споменика, једнаких нашој плоћи, уопће нема, колико ја знам. А да поновим покушана тумачења монумената, сродних овому нашему, односно да нанижем критички пријеглед религијозних назора и да разложим темеље новим хипотезама, томе овдје не може бити мјеста, и то тим мање, јер би се прије тога морало опширно проговорити о сродним споменицима. Од споменика, нађених у крајевима данашње Угарске (то је велика већина свих, који су данас уопће познати), намјеравам скорим у листу „Archeologiai Ertesitö" приказати детаљиран пријеглед, па ћу онда на њ надовезати покушај, да то све прикупим и растумачим. Упућујући на то, само ћу ово припоменути о нашем ексемплару: О религијозно-мистичком карактеру приказа на нашој таблици нема сумње, али исто тако ни о великој мјешавини грчко-римских религијозних назора с варварско-оријенталнима.

Други се трак озгор очевидно односи на обредну службу Кабира, прастарих пелазгичких божанстава, која су се особито поштовала на Самотракама; то свједочи подоба мртваца под оним једним коњем и састављање двају богова с једном богињом, а ваљда и риба. У кабирским мистеријама долазило је наиме убијство једног од три кабирска брата по другој двојици, а исто тако имала је ондје нарочиту улогу риба „Pompilos", тим боговима посвећена.

Него су мушки Кабири овдје приказани у облику грчких Диоскура, с којима су се по прилици од половице IV. вијека пр. Ис. тако срасли, да примјерице концем II. вијека њихова имена једнако вриједе за исте особе, односно да се замјењују[1]). Звијезде на нашем приказу припадају за право главама божанских младића. Богиња, с којом су спојени, била је испрва без сумње Деметра; каке је промјене можда прешла пригодом изједначења Кабирâ с Диоскурима, не може се стално рећи; у Шпарти је идентификују чак с Хеленом. (Исп. о Кабирима уопће: Ленорман

[1]) Исп. н. пр. натпис из Делоса („Bull. d. corr. Hell." 1883., стр. 325 и д.) „θεοὶ μεγάλοι Διόσκοροι Κάβειροι", нарочито релијеф на стијени код Иконија с натписом: „Διός κόροι Σαμοθράκων θεοὶ Ἐπιφανεῖς" („Rev. archeol." 1886. I., стр. 98), обоје цитира С. Рајнах у Daremberg-Saglio „Dictionnair" III., стр. 257.

у Даремберг-Саљиовом Дикцијонару, II., стр. 757. и д., и о дотакнутом најпослије питању, ibid., стр. 768).

Војник најпослије и женска, којима се наши тракови с обје стране завршују, биће ваљда само репрезентанти вјерника, који се упућују у мистерије и засвједочују њихово поштовање.

На грчки култ Диоскурâ упућује и трећи трак: близанци на десно као да се спремају да пођу њима приправљеним теоксенијама (т. ј. к жртвеној гозби, приређеној божанским бићима), а у средини видимо, гдје су већ извршили своју намјеру: удостојали су праведника части свога друштва за столом. Само прво, особна приказа (теофанија) Диоскурâ код стола за благовање, простртог им пред накићеном клином (креветом), налази сличних приказа на грчким монументима: на једном релијефу из Ларисе (Daremberg-Saglio III., сл. 2438. — „Wr. Vorl. Blätter" IV., таб. 9., сл. 2.), на једној слици на вази (Roscher, „Lexicon", стр. 1170. — „Wr. Vorl. Blätter", ibid., сл. 3.) и на неизданим тарентинским теракотама тршћанског музеја (782. и 803. исп. 801.) видимо божанске младиће, гдје се на својим коњима зраком спуштају према столу, настртом необичним жртвеним јелима пред клином. — При тим идејалним приказима самртни човјек никад није присутан. Тај изравни додир с божанством увеле су ваљда тек оне мистерије, и то, како наша слика показује, као награду за покајање и очишћење, које је прије тога било. Јер то, а не приправа за благовање приказано је на лијевом крају трака: ован се је уопће сматрао покајничком животињом; заодијевање у његово крзно, и како по нашем и сличним приказима морамо узети, и његовом главом, симболизује ваљда замјењивање човјека жртвеном животињом (исп.: Gerhard, „Arch. Zeit." 1849., стр. 15 и 63/64). Него криоболије су нам уз тауроболије баш за мистерије Митраса засвједочене; онога, који је требао да се „чисти", прелили би у јамама, за то баш одређеним, свега крвљу животиње, те одијевање тек згуљеном кожом и главом овновом може бити да је била варијанта тога чишћења, која би се дакако имала тек из нашег приказа разабрати.

Али да је трећи главни елеменат стапања мистеријâ, како га приказује тај наш разред споменика, био Митрасов култ, то баш показује горњи и доњи трак: култ свевидног, „непобијеђеног" бога сунчаног развио се је у римском царству у III. вијеку готово до неке врсте универзалне религије, па тако слика бога сведржитеља у форми, како се виђа на новцима Проба и Константина I., или на конторниатима, круни и наш приказ[1]), истина, можда под утјецајем старијих приказа

[1]) Види: Cohen, „Descr. d. med." VI. n. 642. и д. код n. 688. VII. и 510 и д., и Visconti, „Icon. Rom." pl. XI., горе. Lajard., „Introd. à l' etude du culte — de Mithra", Париз 1847., св. CII.

Хелија на његову четверопрегу, који су посве слично, као и овај употријебљене као горњи завршак, како на оном релијефу Диоскура̂ од Ларисе (в. горе стр. 5), тако и на једном етрушћанском кабирском огледалу (Gerhard, „Etr. Sp.“ III., CCLVII. B., исп. II., CXCVI.) А код римске војске особито распрострањен облик сунчане службе јест, како је познато, Митрасов култ и мистерије, које су с тим у свези.

На то се, ето, изравно односе прикази најнижег трака: на лик на кратер или пехар (али већином нешто необично) уприличена посуда, уз коју се с лијева успиње змија (већином пије из ње), и спрам које је с десна положен лав, виђа се н. пр. на митрејама (Mithracen = митрасови релијефи) под биком код Лајарда („Introd. à l'étude du culte et mystères de Mithre“, Париз 1847., св. XC., LXXXI., LXXXIV. и XCII. из Хедернхајма, Дормагена, Фелбаха и Науенхајма). Кокот, који тако згодно пристаје уз божанство свјетлости, налази се, како се чини, истина, ријетко на митрејама (Лајард. св. LXXIV.) Али тронога с рибом не припада томе култу, него се чини, да се односи такођер опет на култ Кабира̂, — дакле ваљда на рибу Помпилос, — јер се на каменитим релијефима вазда готово виђа између два јахача и женске подобе. Оба она нејасна предмета ваљда хоће да представљају оне врло различите прилоге, који су на митрејама тако чести; најприје би се могло помислити на шкорпијона или рака, али се то по цртежима не може рећи ни ту, ни на репликама. За свезу на средњем траку натукнутих мистерија с Митрасовим култом и то је врло знаменито, што, као што се на митрејама божанства свјетлости обично виђају горе, било да се возе и јашу или пак у форми зракама окружених или рогатих попреја, тако су код многих споменика нашему сродних, мјесто Хелијева четверопрега (који је на оловним плочицама стереотипан), та попреја смјештена изнад јахача у пољу.

Пошто је овим рецима, како је горе већ речено, главном сврхом, да пажњу научних испитача наврате на цијели разред тих споменика, то нека су им главни типови овдје у кратко карактерисани. По спољашњем облику има их три; али свима је заједнички и за цијелу врсту вазда карактеристичан приказ двају јахача обрнутих једног спрам другог, са женском подобом између себе и с поваљеном подобом на тлу (обично под ногама једнога коња), већином уз придружене особе за пратњу. Само код 1. и 2. виђају се осамљени прикази само с једним јахачем (али тај је онда брадат и у оријенталном руху) изнад једног, који је пао, док у главном остаје исто. Имамо дакле:

1. Четвероугласте оловне или бронцане плојке, заступане по ономе комаду, о коме је овдје ријеч; потоње се кадшто врло разликују,

нарочито тиме, да су ограничене на садржину другог и најдоњег трака оловне плојке.

2. Овални, ријеђе дугољасти каменити медаљони, по прилици велики као рука; релијефи су изваjани у жућкастом вапненцу сасвим просто и по шаблони; кадшто су одржани трагови боје, којом су били оличени, те се ова по лошој релијефној радњи за све може претпоставити, те се за то препоручује опрезност при чишћењу таких објеката. Под хоризонталним заглавком главног приказа у сегменту символички придаци, већином врло нејасни.

3. Резано камење с многим разликама, које се не могу протумачити само разноликошћу штила и технике; уз то мале димензије отешчавају распознавање детаља.

* *
*

О сврси и практичком знаменовању тих монумената моћи ће се нешто извјесно тек онда рећи, када се напокон једноћ за један или други од њих што тачније утврде прилике, у којима је нађен (т. ј. тачан опис мјеста, грађевних останака, ако их можда има, с њиме заједно нађених предмета, напомена прије ондје нађених предмета итд.).

Врло је вјеројатно, особито по резаном камењу, да су то „благословене“ успомене на поход светих мјеста и тамо стечену посвету, које собом носе благослов и зло одвраћају.

По рупама од клинаца на нашем ексемплару може се судити, да су се те плојке причвршћивале на домаћем жртвенику или на таком мјесту или предмету, који се је стављао под особиту заштиту, као што се то и данас ради са сликама, које се доносе од мјеста прошћења.

Доба је наших споменика касније римско. То прије свега слиједи из садржаја на приказима, али онда и из извјесних стилистичких појединости, од којих је о приказу сунчаног бога већ горе (стр. 206) био говор. С гозбеним призором у средини трећег трака подудара се чудо слика једне гозбе у ватиканском Виргилу (V. вијек), репродуцирана у Даремберг-Саљију I., стр. 9, сл. 19. и још једноћ стр. 1280, сл. 1704.; ту као и тамо готово иста композиција, иста неспретна перспектива у нацрту „сигме“ односно гужвастог јастука, положена на нутарњем јој окрајку, надаље површине стола и здјеле, на којој, уз пут буди речено, и опет је сервирана риба (дакле и на нашем споменику уопће само натукнута гозба уопће, при чему се не мора нужно мислити на символичко знаменовање?). Због вазда лошег нацрта — наша оловна плојка припада још најбољим — и изведбе саме по себи не треба још помишљати на вријеме пропадања,

то се може протумачити и фабричким произвађањем и провинцијалним подријетлом.

Како је наиме већ речено, обухвата подручје, на коме су до данас нађени ексемплари тог разреда споменикâ подунавске земље, Панонију и Дацију. Најзападнија су находишта Карнунтум и изван Паноније — Вирунум. Посве је осамљен један комад, нађен на Терацину на обали Лацијa, који се разликује и по штилу и садржају. На ком је путу наша плојка некоћ доспјела на своје садање находиште, то нам казују посве слични ексемплари у загребачком музеју из Сисције (Сиска), Басиане (Петровац), Цибалиса (Винковци). Други комади, који потјечу из Сирмија, Вуковара, Сисције и шомођске жупаније, сада су у народном музеју у Будимпешти. Код многих других позната је провенијенција под именом Паноније уопће, нарочито су пак многобројни ти монументи на подручју старе Дације. То нахађање на ограниченом подручју упућује нас или на извјесна мјеста култа (изравна или неизравна свеза са Самотракама?), или на становиту категорију људи (војнике?) као узрок томе распростирању. Докле је основано ово и друга овдје изречена мнијења, то ће ваљда показати будућност, те је ваљда слободно изрећи жељу и наду, да ће сада већ тако издашно земљиште Босне и Херцеговине пружити још по који прилог за ријешење тих питања, тако знаменитих по религијозну повијест каснијег античког доба.

Rezultati koleopterološkog ispitivanja iz alpinske regije južno-bosanskih planina.

Enumeratio coleopterorum in alpium Bosniae meridionalis regione alpina collectorum.

Priopćio

Viktor Apfelbeck.

U ovom članku prikupio sam sve one koleoptere, koje sam našao u alpinskoj regiji južno-bosanskih planina[1]). Alpinska regija počinje u Bosni po S. Murbeku („Beiträge zur Kenntnis der Flora von Süd-Bosnien und der Hercegovina") u visini od 1600 *m* do 1650 *m*. Nego su ovdje samo one vrste navedene, koje sam našao iznad šumske megje, gdje više nema drveća, u regiji klenovine. Većina vrsta prikupljena je u neposrednoj blizini snježnih polja pod kamenjem ili na ledini, ovlaženoj snježnicom, što se niz brdo cijedi. Na suhim mjestima nailazi se na koleoptere većinom samo pod duboko zatrpanim kamenjem, izuzevši *Calathus*, *Pedinus*, nekoliko *Curculionida* i *Chrysomelida*, kojim su naročito draža suha mjesta. Razmjerno malen broj nalazi se na cvijeću, a najviše još na *Pinus montana* (klenasti bor), naročito u vrijeme cvatnje i na *Veratrum*-u (čemeriki) u cvijetu.

Prije nego što prijegjem na nabrajanje nagjenih vrsta, hoću da nekoliko riječi progovorim o samim južno-bosanskim planinama. To su vapnenaste gore izuzevši planine kod bosanske Fojnice (Zec-planina i t. d.), koje su kristaliničkog postanja. One većinom dosižu apsolutnu visinu od 2000 *m* i više, te u pô ljeta više manje imaju snježnih poljana, koje se tek spram jeseni katkad posve gube. Trebević-planina kod Sarajeva visoka je samo 1654 *m*, ali po visovima ima alpinski karakter, koji se osobito poznaje po tome, što onuda ima alpinskog bilja, naročito *Pinus montana*, i po alpinskim zastupnicima faune, ali je prikupljanje alpinskih koleoptera ondje manje izdašno, jer onuda nema prostranih snježnih polja. To isto vrijedi za 1620 *m* visoku Romaniju planinu, koja samo u svojim južnim dijelovima

---

[1]) Vrste su poredane po djelu „Catalogus Coleopterorum Europae Caucasi et Armeniae rossicae" od dra. pl. Heydena, Reittera i Weise-a. Izdano 1891.

pokazuje alpinski karakter. Pristranci i predbriježja južno-bosanskih planina većinom su gustom šumom obrasli, na niže bukvom, koju tek na višim visinama, pri početku subalpinske regije zamjenjuje omorika i jela. Čekinjače same megjutim još ne čine megju šumi, nego još na više vazda gotovo opet bukva sama gospoduje, te bivajući sve niža, najposlije kao grmlje završi šumu. U gdjekojim planinama, n. pr. na Bjelašnici, nailazi se tamo amo pri početku alpinske regije na još jedno za balkanske zemlje endemičko drvo, na muniku (*Pinus leucodermis* Ant.), gdje čini sporadične skupine (Hranisava, Opančak).

Klenovina sama većinom se ne spušta do šume, nego tek počinje na više, na planinskim grebenima, gdje mjestimice tvori komplekse, kroz koje se ne može prodirati. U škriljastim planinama kod Fojnice (Zec-planina, Vranica i Matorac) zastupa kao metar visok grm zelena jova (*Alnus viridis*) klenovinu. Na grebenu Matorca čini ona u visini od 1700 *m* do 1800 *m* guste prostrane šume, ali se i do Fojnice — oko 600 *m* — spušta duž gorskih potoka[1]).

Za vrućeg ljeta gone domaći iz bliza i daleka svoju stoku na alpinsku šumu i ostaju dotle gore, dok se dolje ne požnju usjevi, pa stoku mogu da gone na njive.

Te su bosanske planinske ispaše vrlo primitivne, ali vazda najješ prijazan doček u kolibama (stanovima), načinjenim od surovog, netesanog drveta, šuljeva i kore, koje megjutim samo za nuždu daju zaklona od kiše i bure, ali ne od studeni. Ti planinski pašnjaci, u kojima protivno od onih u austrijskim Alpama većinom stanuje sva porodica zajedno s malom djecom većinom su tik šume; u Bjelašnici n. pr. Mrtvanj i Kara Mustafin čair; na Volujku: Stavljani.

Planine, koje se u daljem prikazivanju spominju, ove su:

1. Bjelašnica planina kod Pazarić-Tarčina, 2060 *m* (ne smije se zamijeniti Bjelašnicom kod Konjica i Bjelasicom kod Gacka, obje u Hercegovini).
2. Treskavica planina kod Trnova, 2080 *m*.
3. Volujak s najvišim vrhom Vlasuljom, 2340 *m*, na bosansko-crnogorskoj megji.
4. Zec-planina kod bosanske Fojnice, 1760 *m* (škriljasta planina).
5. Trebević-planina kod Sarajeva, 1654 *m*.
6. Gola Jahorina kod Pala (kotar sarajevski), 1910 *m*.
7. Vran-planina u kotaru prozorskom, 2070 *m*.
8. Vranica i Matorac-planina kod Fojnice, 2100 *m* i 1920 *m*.

[1]) Vidi: Murbek, „Prilozi flori južne Bosne".

U pošljednje tri planine sâm još nijesam sabirao, ali je kustos O. Reiser prigodom jedne ornitološke ekskurzije u onom kraju odonud donio više vrsta, koje su niže nabrojene. Naročito u Vran-planini našao je Reiser nekoliko veoma zanimljivih objekata, pa se čini, da u toj planini ima veći broj endemičkih forma.

Endemičke čini se da su:

a) Za Treskavicu planinu: *Nebria Speiseri* Ganglb., *Trechus (Anophthalmus) treskavicensis* Ganglb. i *Gastroïdea analis* Rttr.;

b) za Bjelašnicu planinu: *Molops bosnica* Ganglb., *Molops picea* (u Bosni), *Anophthalmus pilifer* Ganglb., *Plinthus setosus* Rttr.;

c) za obje: *Nebria bosnica* Ganglb.;

d) za Vran-planinu: *Bembidion vranense* Apf. n. sp., *Otiorrchynchus vranensis* Apf. n. sp., *Ot. Reiseri* n. sp. i *Ot. vastus* Apf. n. sp.;

e) za Volujak: *Nebria Apfelbecki* Ganglb., *Nebria Germari* Heer. (u Bosni), *Leistus Apfelbecki* Ganglb., *Anophthalmus Speiseri* Ganglb., *Molops Apfelbecki* Ganglb., *Stenochoromus nivalis* Apf., *Megodontus vlasuljensis* Apf. i *Otiorrhynchus vlasuljensis* Apf.

Spram istočnih vapnenih Alpi odlikuju se južno-bosanske planine mnogim endemičkim vrstama iz familije karabidâ — naročito roda *Molops* i *Curculionida*, — naročito roda *Otiorrhynchus*.

Za južno-bosanske planine endemičke su iz obje vrste te familije:

Carabidae:	**Curculionidae:**
Leistus Apfelbecki Ganglb.	*Otiorrhynchus vranensis* Apf.
Nebria bosnica Ganglb.	— *dryadis* Apf.
— *Apfelbecki* Ganglb.	— *Speiseri* Apf.
— *Speiseri* Ganglb.	— *niveopictus* Apf.
Trechus bosnicus Ganglb.	— *Emiliae* Apf.
— *obtusiusculus* Ganglb.	— *corallipes* Strl.
Anophthalmus pilifer Ganglb.	— *bosnicus* Strl.
— *treskavicensis* Ganglb.	— *puncticollis* Strl.
— *Speiseri* Ganglb.	— *argenteosparsus* Strl.
Bembidion vranense Apf.	— *strumosus* Heller.
Omphreus Beckianus Ganglb.	— *imitator* Apf.
Calathus bosnicus Ganglb.	— *vastus* Apf.
Molops bosnica Ganglb.	— *seriepunctatus* Dan.
— *vlasuljensis* Ganglb.	— *vlasuljensis* Apf.
— *Apfelbecki* Ganglb.	*Alophus Apfelbecki* Strl.
Stenochoromus nivalis Apf.	*Plinthus setosus* Rttr.

Osobito je zanimljivo, što se glacialna *Nebria Germari* nahodi na Volujku, u južnom dijelu Bosne i to tim više, što te vrste, koja pripada najvišim švajcarskim, tirolskim i koruškim Alpama, nema u ostalim planinama Bosne, te će tome, što je ima na Volujku, uzrokom biti samo velika visina te planine. Još je spomena vrijedno, što nema visoko-alpinskih vrsta roda *Orine,* n. pr. *Orina liturata* Scop., *bifrons* F., *viridis* Duft., *plagiata* Suffr. i dr., koje se još nahode u kranjskim i erdeljskim Alpama, te ondje poglavito — nekoje jedino — u pustim regijama bez drveća pod kamenjem žive. To bi se dalo svesti na južnije podneblje i na manju visinu južno-bosanskih planina. Nasuprot bi čovjek s istih razloga morao misliti, da se *Orine,* koje u Alpama i Karpatima više žive u subalpinskim krajevima, kao *cacaliae, intricata* i *speciosissima* u bosanskim planinama na više uspinju, pa baš obratno biva, jer tih vrsta ovuda u alpinskim regijama *(sensu stricto)* nikako nema, pa već od 600 *m* po prilici počevši — uzlaze do najviše šumske regije, gdje se na različitim biljkama nahode u većim hrpama, ma da bilja, kojim se hrane, i na više ima. Ovoj raspravi nije zadatkom, da pruži potpunu sliku faune južno-bosanskih Alpi u pogledu koleoptera, već samo da otvori pogled u obilje i samosvojnost te faune.

Nabrajanje prikupljenih vrsta.

Cicindela campestris L. — Na visini Volujka. Veoma zagasito zelena, blistavi, bijeli, rijetki crteži veoma se oštro ističu; manji nego normalni *campestris.*

Calosoma sycophanta L. — Volujak. U blizini snježnih poljana na 2100 *m* od prilike visine, pod kamenjem, 2 komada. Nahagjanje te vrste na tolikoj visini tim je više spomena vrijedno, jer je najbliža šuma (bukvik kod Brajčinog laza) mnogo niža (oko 1500 *m*), a izmegju te se šume i Volujka prostire dosta široka visoravan, sa koje se Volujak strmo uspinje.

Carabus (Procrustes) coriaceus var. *Hopfgarteni* Kr. — Volujak, Bjelašnica. Opetovano nagjen nakraj sniježnih poljana pod kamenjem.

— *(Megodontus) caelatus* var. **sarajevensis**[1]) Apf. — Volujak. Pod kamenjem, vrlo rijetki. Mnogo su manji i kraći nego normalni *sarajevensis* i *typ. caelatus.* (Tipična *sarajevensis* pripada šumskoj regiji, te joj je zavičaj u gorskim šumama oko Sarajeva, ali takogjer vrlo rijetka.)

— *(Megodontus) croaticus* var. **bosnicus** Apf. — Treskavica planina. Blizu šumske megje pod kamenjem; vrlo rijedak. (Češći, ali tipično manje izražen, t. j. slabijeg zlatnog sjaja, u nižim stranama, u gorskim šumama oko Sarajeva, Igmana i t. d.)

[1]) Krupnijim pismenima istaknute forme u Bosni su endemičke.

Carabus (Megodontus) violaceus var. *azurescens* Dej. — Bjelašnica planina, Zec-planina, pod kamenjem, blizu sniježnih poljana; rijedak. Nekoliko eksemplara imaju zelene okrajke, ali se inače podudaraju — i u veličini — s normalnim *azurescens.*

— *(Megodontus) violaceus* var. **vlasuljensis** Apf., nov. var. *M. violacei* varietate *„azurescens* Dej." multo minor et augustior, plerumque viridimicans, elytrorum prothoracisque marginibus viridi-aureis vel viridi-purpuris. Long. 20·0—20·4 *mm.* — Mnogo manji i uži nego *violaceus* var. *azurescens,* s kojim se inače, izuzevši zelenu boju — podudara. Na gornjoj je strani većinom zelenkast ili grimiznog sjaja, okrajci su po stranama zlatno-zeleni ili zelenkasti ili purpurnog sjaja; vrlo rijetko ima normalnu mast azurescensa; dva su eksemplara smolasto-mrka. To je izrazita visoko-alpinska forma azurescensa, kao *Nesii* od vrsti *obliquus.* — Na visini Volujka i Vlasulje u blizini sniježnih poljana pod kamenjem; rijedak.

— *Parreyssi* Pall. var. *GatterERI* Géh. — Bjelašnica-Trebević.

*— *Parreyssi* var. **Ganglbaueri** Apf. — Gola Jahorina.

*— *Scheidleri* Panz. var. **curtulus** Ganglb. — Vlašić-planina kod Travnika i na Trebević-planini kod Sarajeva, ali manje tipično, više naginjući var. *Illigeri* Dej.

— *hortensis* L. — Volujak, Bjelašnica. Naročito na Volujku kod Stavljana iznad megje drveća, često pod kamenjem u posve tipičnim eksemplarima.

— *carinthiacus* Sturm. — Gola Jahorina, Zec-planina.

— *convexus* F. — Volujak. Vrlo grubo škulpirani, inače var. *dilatatus* Dej. najbliži eksemplari.

Leistus* **Apfelbecki Ganglb. — Većinom prikupljeni na Volujku, pod kamenjem.

Nebria* **bosnica Ganglb. — Na Treskavici i Bjelašnici nakraj sniježnih poljana, pod kamenjem.

*— **Apfelbecki** Ganglb. — Volujak. Živi kao prijašnji u društvu *N. Dahli* Sturm, **N. Germari* Heer. — Zanimljivo je, gdje ove pošljednje ima na Volujku, jer je to jedna od onih vrsta, koje pripadaju švajcarskim, tirolskim i koruškim Alpama, te je nema na drugim planinama Bosne.

*— **Speiseri** Ganglb. — Treskavica; uz mala vrela; vrlo rijetka. (P. Speiser.)

Notiophilus aquaticus L. — Volujak, Bjelašnica.

Bembidion lampros Hbst. — Volujak, Bjelašnica. Rijetko pod kamenjem.

Zvjezdicom (*) označene vrste pripadaju jedino alpinskoj regiji.

*_Bembidion bipunctatum_ L. — Volujak, Bjelašnica, Treskavica. Općenito nakraj snježnih poljana. Modri eksemplari isto tako brojni, kao i oni rudne boje.

*— _glaciale_ Heer. — Volujak. S pregjašnjim, ali vrlo rijetko; takogjer u obje boje.

— **vranense** Apf.[1]) — Vran-planina, 1 kom.

— _Mannerheimi_ Sahlb. — Volujak, 1 kom.

Trechus 4-striatus Schrnk. — Volujak; rijetko.

*— **bosnicus** Ganglb. — Volujak. Ne rijetko pod kamenjem nakraj snježnih poljana.

*— **obtusiusculus** Ganglb. — Treskavica i Bjelašnica. Živi kao pregjašnji, ali je mnogo rjegji.

*— _(Anophthalmus)_ **pilifer** Ganglb. — Bjelašnica. Pod duboko složenim kamenjem; vrlo rijedak.

— _(Anophthalmus)_ **treskavicensis** Ganglb. — Treskavica. Kao pregjašnji, ali više subalpinski.

*— _(Anophthalmus)_ **Speiseri** Ganglb. — Volujak. Živi kao pregjašnji; visoko u Alpama. (Speiser.)

Omphreus **Beckianus** Ganglb. — Volujak, Bjelašnica. Nakraj snježnih polja više puta nagjen pod kamenjem. Za pravo pripada subalpinskoj i montanskoj regiji, gdje mjestimice nije rijedak pod korom drveća.

Platynus viduus Panz. — Volujak; kod snijega.

Calathus melanocephalus Lin. i var. _alpinus_ Dej. — Treskavica, Bjelašnica, Volujak; pod kamenjem.

*— **bosnicus** Ganglb. — U svim visokim planinama južne Bosne do Volujka, svuda često u alpinskoj regiji, pod kamenjem.

Antisphodrus aeacus Mill. — Bjelašnica. Nakraj jedne snježne poljane, 1 komad pod jednim velikim, duboko složenim kamenom. Ta bezoka životinja inače je izrazit pećinar. Ja sam je našao i u pećinama kod Moškog i Dobričeva u Hercegovini.

Poicilus coerulescens L. Bed. — Na Volujku, 2 komada.

Bradycellus collaris Payk. — Bjelašnica, 1 komad pod jednim kamenom.

Molops austriaca Ganglb. — Bjelašnica. Pri snijegu pod kamenjem u prelaznim oblicima na _M. picea_, koja se od _austriaca_ samo zarezom pokrilnih rtova od ♂ razlikuje. (Tipična _austriaca_ nahodi se često u srednjoj šumskoj regiji.)

*— _picea_ Panz. — Bjelašnica kod Opančaka. Niže ga nema.

— _alpestris_ Dej. — Bjelašnica. Često kraj snježnih polja, ali više pripada subalpinskoj i montanskoj regiji.

[1]) U opisivanje te vrste, koja pripada hrpi _B. glaciale (Testidiolum)_, te je ovoj najbliža, ali dvojinom veća, ne mogu se za sada upuštati, jer je jedini eksemplar u rgjavu stanju.

Molops simplex Chaud. — Bjelašnica; u društvu pregjašnjeg. Takogjer više pripada šumskoj regiji.

*— **bosnica** Ganglb. — Samo u Bjelašnici; pri snježnim poljanama često.

*— **vlasuljensis** Ganglb. — Volujak-Vlasulja; na snježnih poljana. (I na Veleži kod Mostara; ondje više subalpinski živući, u najvišoj šumskoj regiji.)

*— **Apfelbecki** Ganglb. — Volujak. U društvu pregjašnjeg, ali rijetko.

*— _(Stenochoromus)_ **nivalis** Apf. — Na Volujku; pri snijegu često pod kamenjem.

Ja sam ovu po njezinoj stalno kestenjavoj masti, uskom trupu i t. d., spram vazda crnog _St. montenegrinus_ vrlo različitu životinju, prije uz ovaj stavio kao var., ali je smatram za posve samostalnu vrstu, tim više, što je to izrazita visoko-alpinska životinja, dok _M. montenegrinus_ živi u šumskoj regiji (zapadne Crne gore) i nema nikakih prijelaza.

Stomis rostratus Strm. — Bjelašnica.

Amara convexior Steph. — Bjelašnica.

— _curta_ Deg. — Bjelašnica.

— _aenea_ Deg. — Bjelašnica.

— _famelica_ Zim. — Treskavica.

— _tibialis_ Payk. — Bjelašnica.

— _equestris_ Dft. — Vlasulja.

— _erratica_ Dft. — Bjelašnica.

*— _praetermissa_ Sahlbg. _(rufocincta_ Deg.) — Bjelašnica, Volujak.

Ophonus paralellus Dej. — Bjelašnica (Opančak).

Harpalus rubripes Dft. — Volujak.

— _latus_ L. — Bjelašnica.

— _fuliginosus_ Dft. — Volujak.

— _laevicollis_ Dft. — Bjelašnica (Opančak).

Helephorus griseus var. _montenegrinus_ Kuw. — Treskavica planina. Na kraj snijega, koji je kopnio, u vodi, koja je otjecala.

*— **brevitarsis** Kuw. n. sp. U društvu pregjašnjeg.

Ilyobates Mech Baudi. — Treskavica planina.

Oxypoda abdominalis Mannh. — Bjelašnica planina. (Kara Mustafin čair.)

— _parvipennis_ Fauvel. — Bjelašnica planina. U društvu pregjašnjeg.

Drusilla canaliculata F. — Bjelašnica.

Liogluta granigera Kiesenw. — Bjelašnica (Opančak). Pod listom na megji drvlja.

Atheta tibialis Heer. — Bjelašnica. Na kraj snježnih poljana, ali rijetko.

— _melanocera_ Thoms. — Bjelašnica. U društvu pregjašnjeg; češće.

Quedius mesomelinus Marsh. — Bjelašnica (Opančak).

Quedius ochropterus Er. — Bjelašnica.
— *dubius* Heer. — Bjelašnica.
— *pyrenaeus* Bris. — Bjelašnica.
— *paradisianus* Heer. — Bjelašnica.
— *acuminatus* Hochh. Na vrh Volujka, pod kamenjem, vrlo rijetko.
Leistotrophus murinus L. U govegjoj balegi, na visokim pašnjacima, kod Opančaka.
Staphylinus fossor Scop. — Bjelašnica kod Mrtvana.
Ocypus ophthalmicus Scop. — Na vrh Volujka pod kamenjem, ne rijetko.
— *nitens* Schrank. — Bjelašnica. Pod kamenjem.
Philonthus temporalis Rey. — Bjelašnica, 1 komad.
— *atratus* Grav. — Volujak. Na kraj snijega.
— *concinnus* Grav. — Bjelašnica. Na kraj sniježnih poljana.
— *frigidus* Kiesenw. — Bjelašnica. U društvu pregjašnjeg.
Nudobius lentus Grav. — Bjelašnica (Opančak).
Xantholinus punctulatus Payk. — Bjelašnica.
Domene scabricollis Er. — Bjelašnica planina. Pod kamenjem.
— *aciculata* Hopffg. Ima ga kod Sarajeva, ali kao da ga nema u alpinskoj regiji.
**Anthobium alpinum* Heer. — Treskavica. Na cvijeću.
**Anthophagus alpinus* Payk. — Bjelašnica (Volujak). Na klenovini.
Amphichroum canaliculatum Er. — Bjelašnica.
Aclypea undata Müll. — Bjelašnica. Pod kamenjem.
Ablattaria laevigata F. — Bjelašnica i Volujak.
Meligethes pricipes Strm., *umbrosus* Strm., *symphyti* Heer. i *ovatus* Strm. — Bjelašnica. Na cvijeću.
Seminolus pilula L. — U svim bosanskim planinama do najviših visova.
— *fasciatus* Fbr. — Na Volujku sa var. *auratofasciatus* Duft.
— *pustulatus* Forst. (*dorsalis* Fabr.). — Volujak.
Pedilophorus aeneus Fbr. — Bjelašnica.
— *auratus* Duft. — Volujak, Bjelašnica.
— *auratus* Duft. ab. **coerulescens** Apf. Major, viridi-coeruleo vel coeruleo-metallescens, antennis nigris, basin versus piceis vel rufopiceis, pedibus piceis, elytris subtilius punctatis. — Veća gornja strana metalno-modra ili modrikasto-zelena; pipci crni, većinom pri vrhu crvenkasti; noge smolasto-mrke, pokrilja finije punktirana. — Bjelašnica planina.
Onthopagus ovatus L. — Volujak.
Aphodius erraticus L. — Volujak.
— *mixtus* Villa. var. — Volujak, Bjelašnica.
— *haemorrhoidalis* L. — Bjelašnica.

Aphodius fossor L. S pregjašnjim.
— *obscurus* F. — Često kod Opančaka (Bjelašnica).
— *rufus* Moll. S pregjašnjim, ali rijetko.
*— *alpinus* Scop. — Volujak, Bjelašnica.
— *tessulatus* Payk. var. Na kraj sniježnih poljana, gmileći. Vrlo često na Volujku.
Heptaulacus alpinus Drap. — Bjelašnica.
Geotrupes sylvaticus Panz. — Bjelašnica, Volujak.
— *vernalis* L. i var. *autumnalis* Er. — Bjelašnica.
*— *alpinus* Hagb. Ne rijetko na Bjelašnici.
— (*Thorectes*) *Brancsiki* Apf. — Bjelašnica (Opančak); vrlo rijedak, češći u subalpinskoj i montanskoj regiji oko Sarajeva.
Melolontha pectoralis Germ. — Na Vran-planini našao gospodin kustos Reiser na sniježnim poljanama u velikoj množini, stranom žive stranom mrtve. Ta je vrsta u subalpinskoj i montanskoj regiji južne Bosne, a djelomice i Hercegovine (Velež-planina kod Mostara, Preslica planina kod Konjica i t. d.) vrlo proširena. Ona živi na bukvi i zamjenjuje *M. vulgaris* i *hippocastani*, kojih ovdje nema. Ja ih nikad nijesam vidio u većem broju, već vazda osamljene.
Anisoplia villosa Goeze. — Bjelašnica. U nižim krajevima, kadšto u većem broju na cvjetnim livadama.
Phyllopertha horticula L. — Bjelašnica; nekoliko puta nagjen.
Limonius lythrodes Germ. — Bjelašnica, Vran-planina.
**Ludius cupreus* F. — Treskavica planina. Vrlo često na *veratrum*-u u cvatu, a i na Bjelašnici var. *aeruginosus* megju mnogim eksemplarima nije zastupana.
L. cupreus* var. nov. **bosnicus Apf. Multo minor et angustior; antennis brevioribus, in ♂ profunde serratis, haud ramoso-pectinatis, in ♀ articulis internis parum profunde, articulis externioribus vix serratis. Long. 9·0—11·0*mm* (♂), 12·0—12·5*mm* (♀). — Mnogo manji i uži nego *cupreus*; pipci kraći, udovi u ♂ duboko napiljeni, ali nijesu granasto raščešljani, već iznutra čine zaobljen, istokračan trokut; u ♀ nutarnji udovi ponešto duboko, spoljašni jedva pilasti. — Na Vran-planini (Reiser), a na Volujak-planini ja pod kamenjem sabrao. Na pošljednjem mjestu našao sam i dva komada djelomice žutog pokrilja.
— *sjaelandicus* Müll. — Bjelašnica, Treskavica.
— *tesselatus* L. (*holosericeus* Ol.) — Treskavica. Na *veratrum*-u.
— *aeneus* L. — Bjelašnica, Vran-planina, Volujak. Pod kamenjem nije rijedak. Var. *germanus* L. — Volujak. Vrlo rijedak. Var. *coeruleus* Schilsky. — Volujak. Vrlo rijedak.

Cantharis obscura L. — Bjelašnica, Treskavica, Volujak. Na *veratrum*-u čest.
Dasytes plumbeus Müll. — Bjelašnica, Volujak.
**D. alpigradus* Kiesw. — Treskavica. Na cviješću.
**Haplocnemus alpestris* Kiesw. — Bjelašnica. Na klenovini u cvatu.
— *pulverulentus* Küst. — Volujak.
— *pinicola* Kiesw. — Vran-planina (Reiser).
— *nigricornis* F. — Trebević-planina kod Sarajeva.
Pedinus femoralis L. — Bjelašnica. Pod kamenjem na suhim mjestima.
— *fallax* Muls. — Volujak. Kao pregjašnji.
Lagria hirta L. — Bjelašnica.
Melandrya caraboides L. — Bjelašnica (Mrtvane).
Zonabris variabilis Pall. — Volujak. (Vrlo mala odlika.)
Lytta vesicatoria L. — Volujak. Na snijegu, puzajući, 1 komad.
Otiorrhynchus (Dodecastichus) turgidus Germ. — Volujak.

*— *(Dodecastichus)* **vranensis** Apf., n. sp. Oblongo-ovatus; niger, subnitens, fere nudus; rostro lato, brevi, capite paulo angustiore et vix longiore, apicem versus paulatim angustato, carinato, vix canaliculato; prothorace lateribus subtiliter confertimque granulato, supra confertim rugosopunctato, subconvexo, lateribus sat rotundato-ampliato, longitudine paulo latiore; elytris lateribus evidenter dilatatis, apicem versus subito angustatis, apice conjunctim rotundatis, punctatostriatis, interstitiis subtilissime confertissimeque rugoso granulatis, pube flava, brevissima, pulverulenta parce vestitis; antennis rufopiceis, brevibus, funiculi articulo primo secundoque longitudine aequali, articulis externioribus latitudine vix longioribus, subglobosis; pedibus rufis vel rufopiceis, genuibus nigris. Long. ♂ tarsorum articulo secundo transverso abdomine impresso, segmento anali foveolato, tibiis subdenticulatis. ♀ rostro latiore brevioreque, elytris latioribus, apicem versus paulatim angustatis. In alpibus Bosniae meridionalis, Vran-planina. — U habitu malome mastix-u, turgidus-u i obsoletus-u sličan, razlikuje se od mastix-a kratkim, širokim rilom, nabranim pokriljem, s gora naboranim, piknjičastim vratnim šticem, oblikom pipaka i poprečnim drugim udom na tarzovima u ♂; od turgidus-a, kome vrlo priliči škulpturom i rilcem, pipcima, ustrojem tarza i abdominalnog segmenta u ♂; od obsoletus-a finom škulpturom, a od sve tri vrste oskudnom, prašku sličnom dlakom. U Vran-planini pod kamenjem.

*— *(Dodecastichus) geniculatus* var. **herbiphagus** Apf. — Treskavica planina. Iznad regije drveća na bilju.

*— *(Dodecastichus) consentaneus* var. **dryadis** Apf., nov. var. Minor, gracilior; rostro longiore apicem versus magis angustato; prothorace angu-

stiore, lateribus minus dilatato, minus convexo; elytris aequaliter confertimque tomentosis antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; pedibus subtilioribus, rufis, geniculis nigris, femoribus parum incrassatis. Long. 7·5—9·0 *mm.* — Sabrani na visini Volujka na *Dryas octopela* po meni u velikoj množini.

Otiorrhynchus (Dodecastichus)* **Speiseri Apf., nov. sp. Oblongo-ovatus, nigropiceus, pube brevissima, cinerea inaequaliter parce vestitus; rostro lato, crasso, capite vix angustiore sed dimidio fere longiore, apicem versus vix angustato, carinato, vix canaliculato, pterygiis parum dilatatis; prothorace convexo, evidenter confertimque granulato, latitudine breviore, lateribus modice dilatato; elytris parum profunde punctatostriatis, interstitiis evidenter confertimque granulatis, pone medium subcompressis, apice conjunctim acuminatis, non productis; antennis piceis vel rufopiceis, robustis, funiculi articulis externioribus latitudine parum longioribus; pedibus rufis vel rufopiceis, geniculis nigris, ♂ segmento anali crinito, fovea magna parum profunda impresso, tarsorum articulo secundo transverso, longitudine evidenter latiore, tibiis subtilissime denticulatis. ♀ elytris paulo latioribus, subdepressis, rostro latiore brevioreque. Long. 10·0—11·5 *mm.* In alpibus Bosniae meridionalis, Volujak. — Na Volujku u blizini snijega pod kamenjem nagjoh ga ja, a nakon godine dana i preč. gosp. P. Speiser, profesor u Kaloči. Ta vrsta podobom priliči *O. consentaneus*-u, ali je nespretniji, naročito ♀♀. Od ovog se lako razlikuje gotovo prašku sličnom, vanredno finom i rijetkom, ali ne pjegastom dlakom na pokrilju, mnogo kraćim pri temelju nešto proširenim šinjama, kratkim, poprečnim drugim udom tarza u ♂ u utisnutom, kratkom, ali gustom dlakom obraslim analnim segmentom u ♂ i pri vrhu zajednički zaokruženim, neproduženim pokriljem i t. d. I *dalmatinus* crvenih nogu dosta mu je sličan, ali *dalmatinus* ima mnogo duže, tanje pipke, užu glavu i rilce, duže i tanje šinje, uže tarzove, mnogo gušći i duži tomenat i t. d.

*— *(Dodecastichus) aurosignatus* Apf.[1]) var. **vlasuljensis** Apf. Elytris subtilissime vel non punctatostriatis, rugosogranulatis, granis deplanatis,

[1]) *O. aurosignatus* Apf., sp. nov. Oblongo ovatus, niger, capite lato; rostro brevi, capite paulo longiore, apicem versus evidenter aequaliterque angustato, carinato, supra plano; prothorace latitudine breviore, confertim granulato, dorso rugosogranulato vel rugoso-punctato, lateribus modice rotundato-ampliato, subconvexo; elytris lateribus parum dilatatis, subtiliter punctato-striatis, interstitiis inaequaliter parum dense rugoso-granulatis, maculis aureis vel viridi-aureis confertim vestitis, apice conjunctim rotundatis; antennis mediocribus, piceis vel rufopiceis, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; pedibus rufis, genuibus nigris. Long. 8·0—11·0 *mm.* In montibus Bosniae merid. ♂ segmento anali non impresso, apice ciliato; tarsorum articulo secundo transverso. ♀ elytris latioribus, ovatis, lateribus magis rotundato-ampliatis; rostro latiore brevioreque.

obsoletis, maculis cupreis valde metallescentibus obsolete vestitis vel fere nudis; antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus subglobosis, latitudine non vel vix longioribus; prothorace latiore, lateribus magis rotundato-ampliatis. In alpibus Bosniae merid.; Volujak. — Na Volujku blizu sniježnih poljana pod kamenjem.

Otiorrhynchus (Dodecastichus) obsoletus Mill. var. **vicinus** Apf. Major, robustior; niger, subtilius granulatus, confertissime, valde aequaliter cinereo-tomentosus; prothorace convexiore longioreque, antennis pedibusque nigerrimis; elytris — imprimis in ♀ — multo latioribus, lateribus magis rotundato-ampliatis. Long. 10·0—11·0*mm;* lat. 4·0—5·0*mm.* In alpibus Bosniae merid. Bjelašnica, Treskavica, Visočica. Pod kamenjem.

— *sensitivus* Scop. — Bjelašnica, Vran-planina. Na klenovini.

— *bisulcatus* F. — Volujak. Pod kamenjem, nerijedak.

— *truncatus* var. **viridilimbatus** Apf. — Trebević. Na klenovini.

— *alutaceus* Germ. — Volujak kod Stavljana, pod kamenjem.

— **niveopictus** Apf. — Bjelašnica.

— *perdix* Oliv. — Bjelašnica. Na klenovini. (Vrlo općenit u nižim krajevima na crnogorici.)

— **Emiliae** Apf. — Bjelašnica, Gola Jahorina, pod kamenjem.

— *strumosus* Heller. — Volujak kod Stavljana, pod kamenjem, vrlo rijedak. Inače poznat samo u Crnoj gori.

*— **corallipes** Stierl. — Treskavica, Volujak. Blizu snijega, pod kamenjem.

*— *alpicola* Boh. i var. *aterrimus* Boh. — Bjelašnica, Treskavica, Volujak. Često. Eksemplari sa Volujka odlikuju se finom škulpturom i djelomice tomentom, stisnutim u sivo-metaličke pjege.

— **bosnicus** Strl. Na Bjelašnici jednoć (1 komad) nagjen. Ta se vrsta često nagje u srednjim i višim šumskim regijama, a u južnoj je Bosni daleko proširena.

*— *denigrator* Boh.[1]) — Bjelašnica.

*— **puncticollis** Stierl.[1]) Našao sam ga na Volujku. Po prof. Speiseru i na Treskavici.

*— *glabratus* Stierl.[1]) (*seriepunctatus* Dan., nov. spec. i. l.) — Bjelašnica, Treskavica; vrlo rijedak, pod kamenjem.

*— *politus* Ggll. var.[1]). — Volujak.

*— **argenteosparsus** Stierl. — Bjelašnica, Volujak.

— *austriacus* F. — Bjelašnica.

— **imitator** Apf., sp. nov. *O. helvetio* Boh. similis, sed minor, brevior magis coactus; niger; mitidus; rostro subcarinato, in medio plano,

[1]) Stierlin determin.

haud foveolato; prothorace longiore, latitudine vix breviore, granulato, supra granis deplanatis et inter ea punctato; elytris breviter-ovatis, punctatostriatis, striis profundis latisque, interstitiis vix angustioribus, interstitiis supra laevibus, subtiliter disperseque punctatis, lateribus et apicem versus subtiliter rugoso-granulatis, apicem versus cinereopubescentibus; antennis brevioribus, funiculi articulis externioribus transversis, ellipticis. Long. 8·0—9·0*mm.* In alpibus Bosniae merid. Volujak, Vranica, Matorac. — Sabrao sam ga kod Stavljana na Volujku, pod kamenjem, većinom ja sam, 2 komada, i iz područja Vranica-Matorac. (Reiser.)

Otiorrhynchus **vastus** Apf. sp. nov. Niger, nitidus, breviter-ovatus, vastus, supra nudus, subtus cinereo-pubescens; capite brevi, grosse confertimque punctato, fronte foveolato; rostro capite duplo fere longiore, apicem versus valde angustato, rude confertimque punctato, carinato, prothorace transverso, longitudine evidenter latiore, lateribus valde rotundato-ampliato, valde convexo, supra rude confertimque punctato, lateribus subtilissime confertissimeque granulato, linea media nitida; elytris ovatis, subtiliter punctatostriatis, interstitiis subtiliter confertissimeque rugoso-punctatis, apice conjunctim rotundatis; antennis piceis vel rufopiceis, gracilibus, mediocribus, funiculi articulo secundo primo paulo longiore, articulo 3° et 4° latitudine paulo, articulo 5°, 6° et 7° latitudine vix longiore; pedibus piceis vel rufopiceis, genuibus nigris, femoribus simplicibus, tibiis anticis in ♂ ante apicem inflexis dilatatisque, tibiis intermediis ante apicem emarginatis et spinosis, tibiis posticis intus villosis. ♂ segmento anali rugosopunctato, apice subimpresso et ciliato. Long. 8·5—9·5 *mm.* Lat. 4·0—5·0 *mm.* Valja ga uvrstiti u šestu hrpu[1]) uz *Otiorrhynchus plumipes* Germ. — Gosp. kustos Reiser prikupio je tu vrstu većinom pod kamenjem na Vran-planini (visoko-alpinska).

Polydrusus mollis Str. — Bjelašnica. Na klenovini u cvatu.

Tropiphorus cucullatus Fauvel.[2]). — Bjelašnica, kod Kara Mustafinog čaira.

— *carinatus* Müll (*abbreviatus* Strl.[2]). — Bjelašnica, s pregjašnjim.

— *obtusus* Bonsd.[2]). — Bjelašnica, Volujak.

Alophus nictitans Boh.[2]). — Volujak.

— *triguttatus* var. *carinicollis* Stierl.[2]). — Bjelašnica.

*— **Apfelbecki** Stierl., spec. nov. i. l.[2]) — Volujak, Treskavica. Visoko-alpinski, pod kamenjem.

Plinthus Megerlei Panz. i var. *Findeli* Boh. — Bjelašnica, Volujak, Zec-planina.

[1]) Dr. Stierlin, Bestimmungs-Tabellen der europ. Coleopteren. IX. Curculionidae. („Mittheilungen der schweizerischen entomologischen Gesellschaft". 1893., sv. 6.)

[2]) Stierlin determin.

Plinthus Parreyssi Boh. S pregjašnim, a mnogo rjegje; na Zecu još nije nagjen.
— *Gerli* Boh. Isto tako.
— **setosus** Reitt. — Bjelašnica; pod kamenjem, blizu megje drveća i mnogo niže (vrelo Bosne kod Sarajeva); vrlo rijedak.
Liparus glabratus F. — Bjelašnica. Pod suhim listom alpinskog kiseljaka kod Kara-Mustafinog čaira.
Cotaster uncipes Boh. — Bjelašnica.
**Hypera intermedia* Boh. — Treskavica, Volujak; pod kamenjem.
*— *segnis* Capiom. — Bjelašnica kod Opančaka.
Carphoborus minimus F. — Trebević kod Sarajeva, u klenovini *(Pinus montana)*, našao ga gospodin Knotek[1]).
Crypturgus pusillus Gglb. — Trebević. Isto tako u *Pinus montana*[1]).
Pityogenes chalcographus L. — Bjelašnica, u *Pinus montana;* Trebević (Knotek[1]).
Rhagium bifasciatum F. — Na Vran-planini; na sniježnoj poljani više komada našao gosp. kustos Reiser. (Inače svuda u crnogorici.)
Crioceris merdigera L. — Treskavica. Na *lilium carniolicum.*
Gynandrophthalma aurita L. — Bjelašnica.
Cryptocephalus violaceus Laich. — Volujak.
Timarcha laevigata Duft., var. — Vran-planina (Reiser). U nižim krajevima i kod Sarajeva općenita.
— *pratensis* Duft., var. — Na Volujku pod kamenjem, visoko-alpinski.
Gastroidea viridula Deg. — Bjelašnica, Treskavica, Volujak (Stavljani); općenit na alpinskom kiseljaku.
*— **analis** Reittr. — Treskavica.
Chrysomela cribrosa Ahr. — Volujak.
— *coerulea* Oliv. — Bjelašnica, 1 kom. alpin. U nižim krajevima često.
— *hemisphaerica* Germ. — Zec-planina.
— *Findeli* Suffr. — Po svim planinama južne Bosne, ne rijetka u alpinskoj regiji pod kamenjem; i na Volujku nije rijetka.
Orina variabilis Ws., *cacaliae* Schk., *speciosissima* Scop. i *intricata*, var., *Anderschi* Dft.; po svim planinama južne Bosne, ali u alpinskoj regiji samo vrlo rijetka i samo *cacaliae* tamo amo češća, nasuprot u subalpinskoj regiji često u velikoj množini; samo je variabilis rijetka i osamljena (na grozdastom cvijetu).
Hydrothassa aucta F. — Na Volujku pri snijegu većinom prikupljeni.
Galeruca pomonae Scop. et var. *anthracina* Ws. — Bjelašnica kod Opančaka, u kasnije ljeto nije rijetka; var. *anthracina* češća, nego normalna forma.

[1]) Vidi: „Glasnik zemaljskog muzeja". God. IV., 1892., knjiga I.

**Crepidodera melanostoma* Redt. — Na Volujku.
Chaetocnema hortensis Fourc. — Volujak i Bjelašnica; blizu snijega nije rijetka.
Psylliodes napi Fabr. — Bjelašnica kod Opančaka.
*— *glabra* Duft. — Bjelašnica, Volujak.
Hypnophila obesa Waltl. — Bjelašnica.
Haltica tamaricis Schrk. — Vran-planina (Reiser).
— *pusilla* Duft. — Bjelašnica kod Opančaka; u velikoj množini sabrana.
Cassida margaritacea Schall. — Bjelašnica.
Adonia variegata Gz. — Bjelašnica.
Coccinella septempunctata L. — Bjelašnica.
Anatis ocellata L. — Bjelašnica.
Halyzia vigintiduopunctata L. — Bjelašnica.
— *conglobata* L. — Bjelašnica.
Subcoccinella 24-punctata L. i var. *meridionalis* Motsch. — Bjelašnica, Vran-planina (Reiser).
Exochomus flavipes Thunb. — Bjelašnica.

Бановање Твртка бана (1353.—1377.).

Приопћио

архимандрит **Иларион Руварац.**

Стјепан II. Котромановић, бан босански, спремајући се у сватове кћери својој Јелисавети у Угарску, — тако пише Мавро Орбини на стр. 355 и 356 — разболе се и умре *1357. године* и би сахрањен у цркви манастира мале браће „ch' é San Nicolo di *Milescevo in Bosna*, il quale egli in vita sua haveva fatto", — и како Стјепан не остави сина за собом, то постане бан синовац његов Твртко „giovane di venti due anni". А сувремени Мавру Орбину аналиста дубровачки Јаков Лукаревић пише о том на стр. 61 и 62: „Stefano Cotromanno Bano di Bosna — ricupero la patria, coniunse in matrimonio la figliuola con Lodovico Re di Ungaria, e mori nel . . . . Tvartko suo nepote per parte di Vuladislau, suo fratello, huomo di grande esperienza(?) e più dependente dal proprio senso, che non era stato il suo zio". Лукаревић, који је знао за историју Мавра Орбина, сумњао се ваљда о Орбиновој години смрти бана Стјепана, те оставио празно мјесто и није назначио годину смрти тога бана, и тако налазимо, да су сви, који су што писали о босанским бановима, почињући од Дифрена-Диканжа па све до Мајкова, прихватили и узели год. 1357. као годину смрти бана Стјепана и ступања на банску столицу бана Твртка; сви, осим старога Феслера, који непомињући извора просто написа, да се краљ угарски Лудовик I. оженио босанском Јелисаветом и да је босански бан Стјепан умр'о у половини 1353. године.

Године 1840. издани су у Биограду „Српски Споменици" и међу њима под бројем 57. (стр. 72) повеља босанскога бана Твртка, којом је он потврдио све повеље, законе и писанија, која је имао Дубровник с његовим стрицем баном Стјепаном. Повеља је та писана у Дубровнику дне 1. јуна 1567. године, а то је, као што вели бан Твртко „нашему господству 14 лѣто" (у Миклошићеву Зборнику на стр. 176). За повељу ту знао је и Славољуб Бошњак (фра Јукић), кад је писао

„Zemljopis i povjesnica Bosne“ (у Загребу 1851. штампана), па ипак и он пише, да је бан Стјепан умр'о а Твртко почео бановати год. 1357.

Први је био *Мајков* („Исторіа сербскаго јазыка“, Москва 1857.), који је на основу поменуте листине бана Твртка од 1. јула 1367. тврдио, да је Стјепан умр'о а Твртко почео владати 1353. године. Послије Мајкова је покојни Рачки („Rad“, књига VIII. од године 1869., стр. 126) то исто тврдио, позивајући се на ту повељу, у којој се вели, да је година 1367. „нашему господству четрнаесто љето,“ дакле 1367 — 14 = 1353.

Но откуд је покојни Рачки сазнао, да се бан Стјепан, који се по том рачуну преставио године 1353. преставио баш *дне 28. септембра* те године? Рачки написавши на поменутом мјесту горе у тексту: „Стјепан бан престави се дне 28. рујна 1353.“, примијетио је доље у примједби под 3.: „Што се у дубровачком љетопису (код: Макушева, „Изсљедованија об истореческих памјатниках Дубровника“, стр. 324) пише: „1355. mori il re (bano) di Bosnia a 18. settembre“ биће 1355. погрјешка мјесто 1353., т. ј. 5 мј. 3, тим више, што се у љетопису од године 1351. прелази одмах на ону годину“. Но ја мислим, да не ће бити тако, већ мало друкчије; ја наиме мислим, да се податак тај ни тога Штулићева ни других сличних дубровачких љетописа, у којима се помиње *Stefano re di Bosna* и не тиче босанскога бана Стјепана или Стипана, већ српскога цара Шћепана (в. у југославенским: „Spomenicima [Monumenta], одјел Scriptores I., Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina“, стр. 40: „1355. fu morto Re Stiepan de Bosna a di 18. decembre“, и шта је на оно: „18. settembre“ Сторановых анала примијетио Н. Нодило).

Ја не знам дакле, на што се или на кога се наслонио покојни Рачки, кад је написао, да се Стјепан бан преставио *28. септембра* 1353. године, те незнајући то и немогући питати покојника, молим госп. Вјекослава Клаића, свеучилишнога професора у Загребу, који је усвојио тврдњу Рачкову у својој повијести Босне (стр. 140 и 141) и још по нешто од свога придодао, да нам он каже о чему виси 28. септембар као дан смрти бана Стјепана, па да нам узгредице љубежљиво и то каже, откуд он зна, да је сам Стјепан бан био у Будиму, када му је кћи постала краљица? кад Мавро Орбини изрјеком каже, да се бан Стјепан тек спремао да пође у Угарску кћери у сватове, кад је напшао на њ страшни час смрти, и кад други, као н. пр. пољски Длугош (Longinus), који је записао, да се Лудовик краљ угарски, нећак (nepos) Казимиру, пољском краљу, оженио Јелисаветом, кћерју Стјепана,

краља (sic) босанскога дне 20. јуна (1353.) не спомиње, да је у тим сватовима био отац невјестин.

Ја дакле мислим, да за сада можемо са хрватским љетописцем Шимуном Климентићем рећи само: „1353. tada umri Stipan ban“.

Стјепан је умр'о год. 1353. и баном босанским постане Твртко, синовац његов, а син *Владислава,* млађег брата Стјепанова и *Јелене,* кћери клишкога кнеза Ђурђа III. Шубића.

Владислав се оженио Јеленом — пише Иван Кукуљевић у „Zrin-grad i njegovi gospodari“, Загреб 1883., на стр. 26, — *дне 17. коловоза 1338.* — и према томе се Твртко могао родити тек године 1339.

Но да ли стоји то, да се босански кнез Владислав с кнегињом Јеленом у граду Клису оженио баш *17. августа* 1338. године? Кажу на основу свједоџбе (Lucio Giovanni, „Memorie di Trau“, стр. 234), да је Владислава с Јеленом вјенчао у Клису главом трогирски бискуп Лампредије, но на истом мјесту каже се и то, да је исти тај Лампредије, бискуп трогирски, „наредбом својом од *15. коловоза 1338.* под казном изопћења забранио био Трогираном опћити с босанском војском, која је имала онијех дана онуда пролазити“ (види: „Rad“, кн. VII., 179; Klaić, „Povjest Bosne“, стр. 92, примј. 36. и стр. 121). Ако ово стоји, онда не може стојати она тврдња Кукуљевићева у погледу дана, којега је обављено вјенчање Владислављево са Јеленом и онда је вјенчање то било или у *почетку* год. 1338. или у другој половини год. 1337. Но било ово или оно, свакако није истина то, да је Твртку *било 22 године,* кад је иза стрица свога ступио на банску столицу, као што је први написао Мавро Орбини, а по њему сви други. Твртку дакле тада, т. ј. год. 1353., није било, није могло бити више од петнаест година од рођења. И кад је исти Твртко, први босански краљ Твртко дне 23. марта 1391. склопио очи за навијек, није му било више од 53 године од рођења, а не као што исти Мавро Орбини на стр. 361 пише: „Essendo Tvartco *gia consumato da molti anni,* passo a miglior vita nel 1391“.

Но ми смо тек код године 1353. и из те године не имамо никаквог споменика или спомена о господству бана Твртка, а из године 1354. само један, а то је лист, који писа Дражеслав, дијак банов од порођења божијег 1354. љето и који овако почиње: „Вь имє отьца и сина и светога дѹха, аминь. Вь оно врѣмє када придє господа бана мати сь Ѹгьрь и своимь синомь, с кнезомь с Влькомь, и када би станакь на Милѣхь вьсє землє Боснє, и дольних краи, и Загорьѣ, и Хльмскє землє, присєгла є госпоѣ бана мати, и нє синь господинь бань Твьртко (с) дѹма на десєтє добрѣхь кошнань кнезѹ Влаткѹ Вькославићѹ.“ Лист тај од године 1354. и други од год. 1357. приопћио је Густав Венцел у „Történelmi Tár“, за год. 1879.

I. свеска, стр. 14 и 16. По листу том би станак или збор господе од све Босне и Дôњих Крајева и Загорја и Хумске Земље на мјесту „Мили“ или „Миље“ званом и то тада, када се вратила с Угара мати бана Твртка са својим млађим сином, с кнезом Вуком (који се називао и Вукић), а не и с Твртком баном, јер бан Твртко није био ни пошао са својом мајком „на Угре“, па није могао ни „прити с Угара[1])“, као што пише госп. Клаић на стр. 152.

А што се тиче мјеста, на ком је био станак господе босанске и од Дôњих Крајева и Загорја и Хумске Земље, на ком је станку или збору господском банова мати и бан Твртко са дванаест властелина или добрих Бошњана присегли кнезу Влатку Вукославићу, то мислим, да оно „на Милѣхь“ није друго што, већ онај манастир Милешево с црквом св. Николе, који помиње Мавро Орбини, који је манастир — као што каже Орбини — сам бан Стјепан био за живота саградио и у ком је сахрањен био. Рачки пише „Maleševo“, а Јукић (стр. 41, 102, 105) помиње, да Орбиново Милешево бијаше на ријеци Босни (на *десној* обали Босне, вели фра Мијо Батинић у „Djelovanje Franjevaca“, I., 59) у градачкој нахији (данашњем градачком котару), данас звани Милешевац. О. Филип из Очевље у „Epitome vetustatum Bosnensis Provinciae, Ancona 1776.“, вели на стр. 66: „Primus conventus fuit *Mili,* seu in Millossevo, aedificatus a Bosnensi bano Stephano, in quo et sepultus est“; па и Батинић помиње на стр. 151 кустода кустодије милешевске = S. Nicolai de Milli.

„Станак на Милѣхь“ био је дакле — као што ја мислим — станак у самостану или код самостана оног, који је бан Стјепан био саградио и у цркви којег је самостана тијело његово сахрањено, те може бити, да је био станак тај на том мјесту у задужбини његовој о годишњим задушницама или о годишњем помену истога бана.

О Загорју и о Хуму ниже, кад буде ријеч о Хуму; овдје ћу само напоменути, да је Хум већ год. 1354., дакле још за жива цара Шћепана био у власти босанскога бана; јер да није био у власти босанскога бана, како би могао бан са својом мајком и са дванаест добрих Бошњана присизати на моћима и на светом еванђељу Влатку Вукославићу, „да му нијесу вољни учинити ни једнога худога, докле га неогледала Босна, Дôњи Краји, и Загорје и *Хумска Земља*“.

Године 1354. повео је Лудовик, угарски краљ, са својим братом Стефаном, војводом (dux) хрватским војску на цара Шћепана и упао је с војском у српску земљу. То је могло бити у јулу-аугусту поменуте

[1]) То „поити на Угре“ и „прити с Угарь“ в. у листу херцега Хрвоја од 2. травња 1412. (Пуцић, I., 178).

године, па може бити, да је тада и пошла госпоја Јелена, мати бана Твртка са својим млађим сином Вукићем „на Ѹгрє“ до краља и вратила се отуд у аугусту или септембру и држала збор босанске господе „на Милѣхь“ у септембру мјесецу. Тако се морамо домишљати, кад дијак банов Дражеслав није у поменутом листу назначио мјесец и дан, којега је писан лист тај.

У фебруару 1355. нашао се бан Твртко у Ђакову, у садашњој Славонији, код столне цркве бискупа босанскога, и ту је дне 13. фебруара потврдио, да су Дубровчани Климе Држић и Бисте Бунић код стрица његова, покојнога бана Стјепана држали тргове у Неретви и у Остружници и да су све подмирили, те да му нијесу ничим дужни остали (в. српске академије „Споменик“, XI., 31). О том је писао бан Твртко кнезу дубровачком Николају Барбаригу и т. д. писмо ћирилским словима (litera sclavonesca) и издао латинску исправу (instrumentum), написану руком Варнаве Томова, клирика босанског и јавног биљежника. Писмо бана Твртка издао је Пуцић у „Срп. Спом.“, II., 23, а исправу на латинском језику приопћио је др. К. Јиречек. У инштрументу том назива се Твртко: „dei gratia Banus Bossinae“ и каже се, да је исправа та написана „in presentia reverendi in Christo patris, domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, *spiritualis patris nostri,* et religiosi viri fratris Francisci de Florentia, vicarii Bosnensis“, и часне господе: Николе, препозита и чатца (lectoris) Петра поменуте цркве, као и племенитих људи: кнеза Вукослава Нахојевића и кнеза Мастана Бубанића, Стјеноја Хрватинића и Стјепоша, сина Стјепана Дружића, наших (банових) властелина, и напокон у присуству мађистра Николе Михајловића, жупана de *Bresna* и Клечина, жупана *ђаковачког* (de Dyacov) „officialium et servitorum domini episcopi“.

Шта је бан Твртко године 1355. још радио наћи ћеш изложено у Клаићевој повијести Босне на стр. 143—145; но што на пошљедњој страни госп. Клаић даље вели: „да је угарски краљ Лудовик год. *1356.* присилио бана Твртка, да се морао сасвим покорити и склопити уговор уз веома теготне услове“ — то ја потписати не могу.

За уговор тај и те тешке услове дознајемо из писма Гала, бежинскога арцијакона, писанога из Будима свом дијецезану, бискупу загребачком Стјепану, које је писмо без назначене године приопћио Иван Кукуљевић у „Arkivu za povjest jugosl.“, књ. II., 35, и примјетио, да је писмо то писано око *године 1360.* То исто писмо помиње и Пешти Фриђем у „Az eltünt régi varmegyék“, Будапешта 1880., II., 442 и 445; он вели, да је писмо то писано *године 1370.* Но покојни Рачки ставио је то Галово писмо у годину 1356., „јер нас на њу

упућује сав садржај његов, именито: *а)* вели се, да је загребачки бискуп Стјепан, на кога је писмо управљено, одређен за посланика к папи, а Стјепан је мало кашње збиља пошао у Авињон, како то свједочи писмо Иноцентија VI. од 11. коловоза 1356. (Theiner, „Monum. Hung.", I., 24); *б)* за тим говори се ондје о освојењу у Истри по сину бана Микца, што се судара с год. 1356., које је вођен рат проти Млечаном".

Ну на то имам примјетити ово: Писмо је управљено на Reverendo in Christo patri, domino Stephano dei et *apostolicae sedis gratia Episcopo* Zagrabiensi, — и писано је то писмо у „Bude, in festo sancti Alexii confessoris", дакле дне *17. јула;* но краљ Лудовик назива у писму свом од 4. јуна 1356. године посланика свога и пуномоћника *Стјепана,* препозитом будимске цркве и својим капеланом (Fejer, „Codex", IX., св. 2., стр. 471) и папа Иноцент VI. у писму свом од *11. августа* 1356., управљеном на краља Лудовика, назива истога Стјепана, dilectum *filium* Stephanum, *electum* Zagrabiensem, nuntium tuum", дочим у истом писму бискупа пактског Петра части са „venerabilem *fratrem* nostrum" (Theiner, „Mon. Hung.", II., 24).

Стјепан дакле није цијеле године 1356. био потврђен — и он је тек у фебруару 1357. био потврђен од стране папе Иноцентија VI. за бискупа загребачког, те се тек од тога времена могао називати — et apostolicae sedis gratia episcopus zagrabiensis.

Даље приопћује у писму том арцићакон бежински свом бискупу Стјепану: „praeterea idem dominus Rex sicut decreverat vos in curiam avinionis destinare voluerit, tamen quia in litteris papalibus domino Regi directis expresse habebatur, quod dominus Paulus, episcopus *Kurchiensis* (Gurcensis) in legationibus apostolicis proxime foret venturus, ideo prestolatur adventus episcopi prenotati". И то није могло бити писано године 1356. дне 17. јула, кад се зна из многих других писама, да се тај Стјепан „electus" у то доба налазио у Авињону; и кад се даље зна, да је бискуп кршки (Gurcensis) као папин легат долазио у Угарску год. 1357., а не 1356. год. (види у: Theiner, II., стр. 28, 29, 31, 41).

Но главно је и пресудно то, што се у писму, писаном 17. јула помињу „илијинске врућине и да краљ Лудовик намјерава са госпођом краљицом поћи према Зволену (Zolyum) и тамо се задржавати, док не прођу љетње врућине". То се није могло писати из Будима љети год. 1356., јер љето је те године провео краљ Лудовик на ратишту у Италији, а не у Угарској.

Могао би још што приговорити против године 1356. али не ћу, јер држим, да је и речено већ довољно да се сваки увјери, да писмо арцићакона Гала није писано 1356., а још мање 1360. или 1370., већ баш управо год. 1357.

У том писму, писаном из Будима 17. јула 1357., јавља поменути арцићакон бежински свом бискупу, да су се господин краљ и Твртко бан сложили, поравнали и угодили тако, да бан уступи краљу сву земљу хумску (totam terram Holmi) са свим градовима у Хуму, као баштину од оца и прћију младе краљице Јелисавете, кћери бана Стјепана, а краљ да потврди Твртка и брата његовога у банству босанском и усорском (banatum Boznensem et Uzure); да се даље обвезао бан Твртко, да ће не само вјерно вршити све клетвеничке дужности према господару своме, краљу угарском, већ да ће све патарене и јеретике изагнати из земље.

Главно је, што се у том писму каже то, да је *бан Твртко морао уступити краљу Лудовику Хум или сву Хумску Земљу.* О том уступу хумске земље од стране бана Твртка краљу угарском Лудовику пише и Мавро Орбини, али мало друкчије, и ја ћу питање: да ли је бан Твртко године 1357. уступио угарском краљу *цијелу Хумску Земљу са свим градовима у њој,* или само један дио те Хумске Земље, расправити у засебном излету (екскурсу), који ће се овој расправи приложити, а овдје ћу само казати, *да бан Твртко поменутом приликом није уступио краљу Лудовику цијелога Хума, већ само онај дио од Хума, који се простире од ријеке Неретве према Цетини ријеци.*

Твртко, млађахни босански бан покорио се дакле год. 1357. силном угарском краљу Лудовику и обвезао се као клетвеник његов на вјерност и клетвеничку службу. И био му је вјеран клетвеник год. 1358., те краљ Лудовик у заштитној својој повељи, изданој Дубровчанима — кад му се они поклонише и подложише и угодише с њим — под 27. маја 1358., тамо, гдје помиње *српскога* владаоца и бана *босанскога,* назива првога просто rex Rascie, а другога својим клетвеником „bano Boznensi *fideli nostro*" (види: Gelcich, „Diplomat. ragusanum", стр. 5).

Год. 1359. ратовао је угарски краљ Лудовик с царем српским Урошем у српској земљи, и чим се угарски краљ повукао с војском својом из српске земље, напао је великаш цара српског, Војислав Војновић на земље Дубровчана, нових подложника краља угарскога и стао је плијенити и пустошити и свакојака им зла чинити, говорећи, да то чини по заповијести свога господара, — и он се стао називати „кнез хумски" и пријетити Дубровчанима, да ће им отети рт стонски (puntam Stogni), који је сијело кнезова хумских и по том њему припада.

У својој невољи и великој стисци тражише Дубровчани те и слиједеће год. 1360. заштите, одбране и освете и у краља Лудовика, свога новог заштитника и у бана хрватског и далматинског, *и у бана босанскога, Твртка,* којега пошљедњега називљу у писму, управљеном

краљу: „*de vestro regali mandato* bano Bossine“, а у писму на бана кажу, да се обраћају на њ „tamquam domino, *vicem domini nostri regis in partibus istis gerenti*“ — дакле као намјеснику краљеву у земљи босанској.

У повељи својој од 11. августа 1366. год., изданој под Прозором у Рами, каже бан Твртко, да је „створио милост своју господску своме вијерноме слузи, војводи *Вукцу Хрватинићу,* за његову вијерну службу у оно вријеме, *када се подвиже на ме угарски краљ Лудовик* и приходи у Плеву под Сокол; и онда ми војвода Вукац вијерно послужи и за његову вијерну службу, дах град у Плеви, именом Сокол, са свом Плевом од међе до међе за племенито њему и његову пошљедњему у веке Амин, без свакога господскога дохотка“.

Из те повеље бана Твртка од 11. августа 1366. године дознајемо дакле, да се *прије* год. 1366. подигао био краљ угарски Лудовик на бана Твртка, и да је с војском опсјео Твртков град Сокол у жупи Плеви, но да није могао освојити града, јер је град бранио и одбранио војвода Вукац Хрватинић, отац војводе и херцега спљетскога, славнога Хрвоја Вукчића-Хрватинића.

У повељи се тој каже само, да бан награђује војводу свога Вукца за вијерну службу његову у *оно вријеме,* када се подвиже краљ угарски Лудовик на њ, — али се из те повеље не дознаје година и у години вријеме, које је и кад је био тај напад од стране краља угарскога на бана Твртка, и које је године опсједао краљ угарски град Сокол у Плеви или Пливи. Но што се не може дознати из повеље Твртковe, то се може дознати из латинских и угарских листина, а наиме:

а) из листине угарскога краља Лудовика, издане „in plyna in obsidione (castri Zokol terre Boznensi, sabbato proximo post) octavas festi beatorum Petri et Pauli apostolorum, anno domini M°CCC°LX^{mo} tercio“, дакле издане *дне 8. јула 1363.*, и из друге листине, издане на истом мјесту, исте године и мјесеца и дана истога (в.: „Hazai Oklevéltár 1234.—1536.“, Будимпешта 1879., стр. 269 и 270). Оно „in plyna“ очевидна је погрјешка мјесто „in plyva“ (у Пливи);

б) из писма истога краља Лудовика, писанога дне 10. јула 1363. „in castris prope Zokol“ (в.: Ljubić, „Listine“ [Mon. slav. merid.], IV., 57);

в) исти краљ Лудовик поменуо је рат тај у Босни не један пут у познатој напомени од год. 1364. и познијих година (в.: Fejér, „Codex“, IX., свез. 3., стр. 395, 397, 411—415 и другдје), гдје се каже: ubi in regno nostro Bozne innumerabilis multitudo

haereticorum et Patarenorum pululasset in errorem fidei orthodoxae, ad exstirpandum quoque de ipso regno nostro eosdem *nos personaliter instaurato valido exercitu proficisce lamar,* ex altera vero parte venerabilem in Christo patrem dominum Nicolaum, Archiepiscopum Strigoniensem, nostrum Cancellarium . . . . et virum magnificum dominum Nicolaum palatinum cum ceteris prelatis, baronibus et regni procesibus in *Uzuram* destinaremus . . . .

Љети дакле *године 1363.* пошао је био краљ Лудовик главом с једном војском у Босну на бана Твртка и кушао је, да освоји град Сокол у Пливи, а у исто доба отправио је другу војску с Николом, арцибискупом острогонским и Николом Контом, палатином с многим прелатима, баронима и великашима угарским у *Усору,* — но нити је ова војска у Усори што оправила, нити је краљ Лудовик освојио поменути Сокол град у Пливи.

Краљ *Лудовик* каже, да је повео војску у Босну да тамо искорјени јеретике — патарене, који су се били јако умножили у Босни, а бан *Твртко* вели, да се краљ угарски био подигао *на њега,* — и тако не знамо правога узрока овом нападу угарскога краља Лудовика.

О години војевања и рата тога у Босни види Прајеву: „Historia regnum Hungariae“, дио II., 105, опаска *а,* и Алфонса Хубера: „Ludwig I. von Ungarn und die ung. Vasallenländer“, Беч 1884., стр. 21—23.

Нијесу дакле Угри војевали у Босни и у Усори *године 1360.*, као што је госп. Вјекослав Клаић мислио („Povjest Bosne“, стр. 147), већ *године 1363.*, и није краљ Лудовик пошао с војском, да успостави бана Твртка, као што је госп. Клаић даље мислио, већ је пао с војском под град Сокол у Пливи, да заузме град тај и с њим жупу Пливу отме од Твртка бана, као што је до те године већ био освојио и анектирао својој краљевини *Завршје* (хљеванску [ливањску] жупу и Гламочко поље и Дувањско поље), које је претходник Твртков, бан Стјепан II. Котроманић држао у својој власти.

Године 1364. дне 7. септембра примила је млетачка република бана Твртка, брата му Вука и матер њихову, кнегињу Јелену, за своје грађане, и дужд млетачки назива у свом листу од преднапоменутог дана босанскога бана свијетлим и велеможним господином „dei gratia banum totius Bosne“, но сам бан Твртко, одговарајући дне 29. марта 1366. дужду млетачком на друго неко duждево писмо, пише се: „Tvertco dei *et domini nostri Ludovici regis gratia,* banus Bosne“, и јадајући се напомиње у писму свом, како је *властела његова,* која је већ од прије била невјерна богу, па се напокон и њему изневјерила и збацила са банске столице и посве га с мајком његовом изагнала, но

сад је по милосрђу божјему и по милости славнога господина Лудовика, краља угарскога, „justitia nostra et *fidelitate* requirente“, опет у неколико повраћен у своје господство „licet non in toto“.

Ко је на челу био тој бунтовној властели босанској?

Рачки пише („Rad“, књ. II., 87), да је незадовољником на челу стала властела: *Санко*, *Клешић* и *Дабиша*, па да се њима придружио и млађи брат Твртков, кнез Вук или Вукић.

О бунама, које је властела дизала против младога бана Твртка и његове матере прича понешто подробније Мавро Орбини на стр. 356 до 358. Он вели, да се први одметнуо и устао против Твртка бана и његове матере Павао *Кулишић* (то је госп. Рачкога *Клешић*), који је и сам био од племена Котроманова, но да је зло прошао. По Орбину било је то прије поменутог уступа Хума краљу Лудовику, дакле прије године 1357.

Није много времена послије тога и послије поменутог уступа Хума и потврде Твртка бана у босанској бановини прошло, побунише се — пише Орбини — против бана три брата: Владислав, Пурћа и Вук, синови неког Дабише, дакле *три Дабишића*, који су држали велики дио земље у Подрињу у Босни и у Усори, и *Санко Младеновић* из Загорја, који је држао крај у Хумској Земљи од Приморја до Невесиња и Коњица са свима власима у том крају, и *Дабиша*, наравни син Нинослава, брата Стјепана бана и Владислава оца Тврткова, који је господарио у Неретви. — Они прогласе *Вукића*, млађег брата Тврткова својим господарем, а матер банову, кнегињу Јелену, отправе из земље, да чами и самује у Неретви.

Кад се то збивало у Босни, налазио се бан Твртко у Угарској и он чувши за ту побуну и преврат у земљи, потече и долети у Усору, гдје скупивши нешто војске, пође на брата Вукића, који, немајући довољно снаге за отпор, побјегне у Угарску. Твртко ухвати *Владислава* и *Вука* Дабишиће и првоме даде извадити очи, а другога и многе присталице њихове баци у тамницу; трећи пак брат, Пурћа, измакне у Угарску.

За тим пође Твртко против Дабише, свога братучеда, и истјера га из његове државине, па стане расипати и пустошити државу Санкову у Хуму, који, немогући му се одупријети и бојећи се, да му не падне у руке, побјегне у Дубровник.

Твртко се упути с војском на Дубровник, а Санко умакне из Дубровника и склони се код жупана Николе Алтоманића. Бана Твртка позову Дубровчани у свој град, гдје би с великим слављем примљен и чашћен десет дана. То је било год. 1368. Кад се Твртко врати у

Босну, Санко се остави пријатељевања с Николом, жупаном и измири се са својим господарем, баном Твртком.

Тако прича Мавро Орбини на стр. 357 и 358.

Но исти Орбини пише на стр. 194: „Et *del 1359.* fuggi a Rausa *Dabiscia*, fratello di Tvartco re di Bosna con molti Baroni Bosnensi e li Rausei gl' impetrarono poi la gratia appresso il fratello“. Које је дакле године устао Дабиша, братучед Твртков против бана Твртка: да ли године 1359., као што пише Орбини на стр. 194, или 1368., као што исти пише на стр. 358, или пак 1366., као што Рачки вели на поменутом мјесту?

У Дубровнику се знало, памтило и помињало, да се кнез Дабиша, братучед Твртка бана, и по смрти Твртковој († 1391.) краљ босански, негда пред својим старијим братом, баном Твртком, склонио био у Дубровник (у напутку даном послапицима, одређеним да пођу пред краља у Угарску од стране дубровачког кнеза и његова малога вијећа, каже се: et che zo sia vero de *Dabissa*, che poi fo re di Bossina cum *Senco* e molti altri scampo in Ragusa et re (?) Tvrtcko cum tutta Bossina li vene in driedo in la terra etc. (Gelcich, „Diplom. ragusanum“, стр. 152); али у тим познијим поменима, којима се може бити Орбини и служио, није била записана година, које се кнез Дабиша склонио био у Дубровник, те је Орбини онако од ока ставио на стр. 194 год. 1359. — Иначе се кнез Дабиша за бановања и краљевања у списима и листинама нигдје не спомиње, осим у двије три листине или привилеђије краља Твртка од године 1370., у којима међу свједоцима на првом мјесту споменут је „Comes Dabissa“ (види Кукуљевића зборник: Jura Regni Croatiae итд., дио I., 495).

За *Санка* (Sencho), каже Орбини на стр. 358, да је био син *Младена* из Загорја и Дифрен је из тога већ извео, да је Санко био син Младена II. Шубића, босанскога бана до год. 1322. (види: Dufresne, „Illyr. vet. et nov.“, стр. 82 и 120). Али тај исти Орбини каже на стр. 282 за истога Санка, да је син *Милтјена*, и он је збиља био син жупана *Милтјена Драживојевића*, о ком види расправу госп. К. Јиречека у IV. годишту овога „Гласника“. Како је Орбини био непажљив, могао је лако на стр. 358 мјесто *Милтјен* написати Младен; али је још непажљивији био у писању личних имена Јаков Лукаревић, који на стр. 62 пише, да је Санко био „figliulo di *Milutin*, conte di Nevesigne“.

А што се самога Санка и његовог одметништва од бана Твртка тиче, то сад послије архивалних истраживања мало час поменутог К. Јиречека знамо, да се *казнац Санко одметнуо од бана Твртка и придружио жупану Николи Алтоманићу у новембру 1367.* (види расправу

његову о цару Урошу и краљу Вукашину у часопису чешкога музеја за год 1886., стр. 255 и 256). *Санко казнац* није дакле учествовао у оној побуни босанске властеле, која је сметнула у почетку год. 1366. Твртка с банске столице и прогласила млађег брата Твртковог, кнеза Вукића баном, коју побуну Твртко помиње у свом писму, упављеном дужду млетачкоме под 29. марта 1366. У поменутој већ горе повељи Твртка бана од 11. августа 1366. године, помиње се *казнац Санко*[1]) *с братијом* међу властелом, вијерном и оданом Твртку бану. Могло би се на пошљетку узети, да се Санко два пута одметао од бана Твртка: прво у почетку год. 1366., приставши уз кнеза Вукића, па се наскоро измирио с Твртком, и послије опет у новембру године 1367., кад се придружио жупану Николи Алтоманићу, одметнику српскога цара Уроша и непријатељу босанскога бана Твртка; али то би била гола претпостава, без икаквога наслона у познатим до данас повијесничким изворима. А да је и Санко, одметнувши се од Твртка и приставши уз жупана Николу, морао испред силе банове бјежати и тражити склоништа у Дубровнику, „мјесту слободном“ за српске и босанске бјегунце, то су стари Дубровчани добро знали и паметовали и напомињавали то славној и велеможној господи босанској, као н. пр. кнезу Павлу Радиновићу у писму од 22. октобра 1405. (Пуцић, I., 69), којим дају му вјеру и увјеравају га, „да може доћи у Дубровник с главами, с људми и с имањем на онојзи вјери и слободштини, коју смо увијек уздржали господи — босанској — и *казнацу Санку с братиом, дјецом и породицом и с људми*“. — На наваљивање и свјетовање од стране дубровачких поклисара Санко послије одустане од жупана Николе и измири се с баном Твртком. — Казнац Санко, пише К. Јиречек на п. мј., био је жив још у јулу 1370., мртав се спомиње први пут у новембру 1372. године. Санко је отац славних Санковића: жупана Бјељака и војводе Радића.

А она горе споменута три брата *Дабишића:* Владислава, Пурћу и Вука помиње осим Мавре Орбина и Лукаревић на стр. 62 овако: Vuladislau, Prika, Vuk Dabisciuovich, мјесто Владислав, Пурћа и Вук Дабишићи. Но има некога помена о њима и у листинама, а наиме у већ спомињаном листу бана Твртка од год. 1354., којим је кнезу Влатку Вукославићу, братучеду Гргура Павловића из Гламоча, који се Гргур био стао одметати од млађанога бана Твртка, дана вјера и — *„кнеза Владислава Дабишића с братиом“*, и даље у напутку кнеза дубровачкога и његовог малог вијећа, даном Припцу Утолчићу под 4. фебруаром 1366. као одређеном у Босну поклисару, гдје се каже, да о послу, ради којега се шаље у Босну „ad dominum banum Tvertchum, Volchichium suum fratrem et comitissam ipsorum matrem“, говори нарочито *са Санком и са Дабишићима*, у које се највише уздају („loqui debeas cum Sencho et cum Dabissich et omnibus aliis baronibus — dicendo specialiter Sencho et *illis* Dabissich qui eis pro ceteris baronibus Bosne habemus spem et fiduciam specialem“. Gelcich, „Diplomat. ragus.“, стр. 44).

[1]) К. Јиречек примијетио је у расправи: „Властела хумска на натпису у Величинама“ („Гласник музеја“, IV. година), да се *Санко* још 13. маја год. *1367*. спомиње као *жупан*, али већ 6. јула исте године зове се *казнац*, што је било свакако више. Но већ у повељи Твртковој од 11. августа *1366*. назива се Санко *„казнац“*.

Из тога списа од 4. фебруара 1366. види се, да се у почетку год. 1366. у Дубровнику још није знало за размирицу између бана Твртка и његовог млађег брата Вукића, и да су тада и Санко и браћа Дабишићи још били уз бана и угледни на банову двору, кад Дубровчани особито на њих упућују свога поклисара, посланога у Босну на двор бана Твртка поради ослобођења неких трговаца дубровачких, поробљених и задржаних у Босни. У дубровачкој кроници Жуња Растића из прошлог вијека, коју је недавно издала на свијет југославенска академија у Загребу („Monumenta“, књ. XXV. Scriptores II. Chronica Ragusina Junii Resti, digesit Speratus Nodilo. Zagrabiae 1893.), каже се на страни 147 под год. 1366., да је поменути поклисар нашао Твртка у рату са неким бунтовницима; „tra il quali erano li piu principali *Dabiscia*, suo cugino, ed il conte *Sanco*, che, avendo occupato alcuni paesi, no li prestavano ubbidienza. Ma non potendo questi resister alla potenza del re (sic) si ritirarono a Ragusa“. Растић не спомиње *Дабишиће* и не спомиње брата Твртковa Вукића, а спомиње жупана *Санка*, премда се Санко, као што је већ речено, тек на крају год. 1367. био одметнуо од бана Твртка, а ја мислим, да је почетком године 1366. кнез *Вукић* устао на брата-бана Твртка и да су уз Вукића пристала она три брата *Дабишића*.

Бан Твртко издајући дне 11. августа 1366. под Прозором у Рами повељу за Вукца Хрватинића, не спомиње ни брата свога Вука, ни матере своје Јелене, а из те околности мислим да се може извести, да је међу браћом наступио раздор и размирица. Дубровчани су у одговору свом од 10. фебруара 1415. напомињали краљу Твртку Твртковићу: „а добро може чути (знати) Ваша Великост, када родитељ Ваш, господин краљ Твртко *тјераше брата свога Вукића* и утече у наше мјесто, и за њим тјерајућ дође у наше мјесто Ваш родитељ, и би поштено примљен као господин и срдачни пријатељ, јер ово је мјесто слободно *и кућа од иостања Котроманића*“ (Пуцић I., 126). А Твртко бан (а не краљ) каже сам у повељи својој, изданој Дубровчанима у самоме

Дубровнику дне 1. јуна 1367. (Mikl., „Mon serb.“, 176) „придосмо *у нашу кућу,* у град Дубровник, и потврдисмо вјере с нашом браћом и с пријатељи и с властелима дубровачкима“. С. Љубић („Ogledalo“, стр. 229) и Клаић („Povjest Bosne“, стр. 150) мислили су, да је бан Твртко *„имао у Дубровнику своју кућу“,* или да се он, дошавши са пратњом својом у Дубровник, „настанио у својој кући“. Но оним у повељи: „придосмо у нашу кућу“ није хтио рећи бан, да је он имао, те се настанио у својој кући, већ да је дошао у Дубровник *као у своју кућу* „јер је Дубровник кућа од постања Котроманића“.

Бан Твртко свладавши устанак, млађим братом покренут, тјерао је и пошао је у потјеру с војском за њим, и кад брат утече у Дубровник и кад је дотјерао до града Дубровника, би од Дубровчана позван да дође с пратњом својом у град, — а то је било на крају мјесеца маја *1367.,* а не 1368. као што вели Мавро Орбини.

Брат Твртков, Вукић, потуцао се послије више година по свијету, али године 1374. већ се био измирио са старијим братом и живио је с њим у миру и лубави, као што ћемо ниже видити.

А да ли су она три брата *Дабишића* онако прошла, како то Мавро Орбини прича, то — немајући о том боље свједоџбе, не могу ништа казати ван то једно, да Лукаревић на 62. страни својих анала, поменувши братучеда Твртковa *Дабишу, Павла Клушића* (Kluscich — то је Орбинов Кулишић, а Рачков Клешић) *Владислава, Пурћу* и *Вука Дабишића* и *Санка Милтјеновића,* каже за све: „si ritirarono in Rausa. Ove subito fu ordinata loro la provigione del vivere, e procurando i Magistrati (властела дубровачка) alla Corte di Tvartco, *furono fatti repatriare*“. Поменућу још, да се на једној признаници, изданој у Дубровнику дне 18. новембра 1369., између свједокâ при исплати помињу: *Твртко и Стјепан, синови Владислава Дабишића,* који су тада ваљда живјели у Дубровнику (види: српске академије „Спом.“, XI.).

Ипак се мора признати, да је тај босански бан Твртко, кога смо пратили, колико се могло и како се умјело од год. 1353.—1367. морао бити момак и ваљан дјетић или „молодецъ“, па и мајка његова, кнегиња Јелена, од племена брибирских Шубића, да је морала бити паметна женска глава, и да су око себе имали добре и мудре савјетнике, јер да није било тога, како би се млађани бан Твртко могао не само одржати на банској столици и свладати све своје противнике и домаће одметнике, већ и раширити своју бановину и створити краљевину. Сјео је он на бански стô, кад му не бијаше више од петнаест година од рођења. И од године 1354.—1369., ко се све није дизао, устајао на њ и бунио и узбуњивао властелу босанску против њега, — па и

сам силни угарски краљ Лудовик пошао је једном с војском на њ, — па ипак се бан Твртко одржао!

А савремени бану Твртку српски цар Урош, који се родио год. 1337., и који је полазио деветнаесту годину кад је наслиједио пријестô оца свога, силнога цара Шћепана (почетком год. 1356.) — како је он пропао, и куд се послије год. 1366. морао потуцати? — А и он је имао живу мајку, па се и његова мајка звала Јелена — царица Јелена! Но даље сравњивање и овај жалостивни тон, далеко би нас одвео од предмета нашег.

О ратовању бана Твртка против жупана Николе Алтоманића и како је на пошљетку (год. 1374.) свладан и расут силовити тај жупан, не могу ништа боље и више што рећи од онога, што је већ о том речено и написано, те с тога ћу одмах прећи на повељу бана Твртка од 8. децембра 1374. Та повеља Тврткова, писана на латинском језику, уврштена је у потврдницу папе Гргура IX. од 31. октобра 1375. и прионћена је од фра Евсевија Ферменџина у XXIII. свеску: „Monum. Slav. merid.“, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagrabiae 1892., стр. 40.

Повељу ту издао је бан Твртко in villa seu loco *Elye,* или као што у тексту пише Zenthilie, дакле у Илијинцима или у мјесту по цркви или капели св. пророку Илији посвећеној названом на празник зачећа блажене дјеве Марије, дакле 8. децембра 1374., а поменути папа римски потврдио је ту повељу и односно даровање баново бискупу Петру дне 31. октобра 1375., а не као што је издавач ставио год. 1374., дакле исте године и истога дана, којег је дана исти папа, а на молбу истога босанскога бискупа Петра, потврдио и ону велику даровницу угарскога краља Беле IV. од године 1244., издану у Тајнера: „Monum. Slav. merid.“, I., 296.

Из повеље те дознајемо прво, да се бан Твртко, који се пише „dei gratia banus Boznensis“ међутим измирио с млађим својим братом Вуком или Вукићем (кога бан ту назива Стјепаном, како се и сам Вукић од године 1369. стао писати и називати), јер дарује неко земљиште поменутом бискупу Петру у договору и споразумно „cum Stephano fratre nostro *juniore bano*“ и са мајком преведром госпођом Јеленом и са властелима.

Из те повеље од год. 1374. дознајемо даље и то, да се око тога времена или те године бан Твртко оженио, и да га је вјенчао поменути бискуп Петар, те баш поводом своје женидбе и вјенчања тога и дарује он бискупу том неку своју земљу.

Знало се, да се Твртко оженио Доротејом, кћерју Срацимира, бугарскога кнеза у Видину, који се називао царем — imperator Strach-

merius, и који је тада био клетвеник краља угарскога Лудовика, али се није знало, које се управ године Твртко оженио њом, и да ли као бан или кад се већ био закраљио, а сада из те повеље, у којој се помињу „solemnitates nuptiarum nostrarum in possessione dicte ecclesiae, quae vulgariter Zenthilie nuncupatur, imo vero apud eandem sedem solemniter celebrate extiterunt", можемо знати, да се Твртко оженио као бан и то год. 1374.

О кнегињици бугарској Доротеји, невјести бана Твртка и потоњој првој краљици босанској пише Мавро Орбини на стр. 358: „Prese per moglie (Tvrtko) *innanzi che assunse il nome regio*, Dorotea, figliuola di Strascimir, Imperadore di Vidino, *che stava con la Regina di Ungaria, et era sua damigella.* Il che egli fece a petitione del Re Lodovico, il quale insieme con la madre haveva cura di lei et l'amava molto perche era giovanem olto virtuosa". То каже Орбини у повијести Босне, а у повијести бугарској, гдје прича, како је краљ Лудовик ухваћенога при освојењу Видина (год. 1365.) и са собом одведенога и у једном граду бискупа загребачкога као сужња држанога цара Срацимира пустио и повратио му господство у области видинској (око год. 1369.—1370.), пошто је Срацимир присегао вјерност и покорност краљу Лудовику, пише на стр. 471: „et per ogni buon rispetto ritene (краљ Лудовик) appo di se quasi per statichi due sue figluole, delle quali una fra breve mori; et l'altra, chiamata Dorothea marito a Tvartco all'hora Bano di Bosna, che (come diceremo) poi prese titolo etiandio *del Re di Rassia.*

Твртко се крунисао и назвао се Стјепан краљ Србљем, Босни и Приморју год. 1377., но о том и о краљевању његову не ћу сада и не знам да ли ћу икада писати.

Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka,**

kustos u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju.

U jednom članku, priopćenom u „Glasniku zemaljskog muzeja[1])", prvi put je dr. Glück spomenuo danas još u Bosni i Hercegovini običajno tetoviranje. Ta me je radnja potakla, te sam se prigodom svoga putovanja

Momak iz Sutjeske.

zanimao za taj predmet i prikupio zbirku ornamentalnih motiva bosanskog tetoviranja.

[1]) „Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini". Knjiga I., svezak III., strana 81 i d.

Što sam tom prilikom opazio, priopćujem ovdje, nadovezujući na rečeni članak dra. Glücka.

Kao što je već dr. Glück primijetio, mogao sam i ja konštatovati, da je osim rijetkih izuzetaka, tetoviranje jedino i splohom u katoličkog dijela naroda u Bosni običajno. Tetoviranje u žiteljstva ostalih vjera, na koje se tamo amo nailazi, nikada ne ide na račun kojeg etničkog momenta, već ga vazda valja svesti na spoljašne utjecaje. Naročito momke, koji su u vojsci služili, zaveli su kadšto drugovi da se tetoviraju, ma da im to na domu i nije običaj, pa tako dolazi, te ponegdje, ali veoma rijetko, u muslima i pravoslavnih nailaziš na tetoviranje. U prijašnja vremena bio je u izvjesnim prilikama i u turskoj vojsci običaj, da su vojnike bilježili tetoviranjem. Naročito za vremena bojeva s Crnom Gorom običavali su vojnike, koji su bili u sumnji, da bi htjeli pobjeći, bilježiti tetoviranjem. Tako mi je pripovjedao neki seljak u Vitezu, koji je bio u zadnjem boju na Crnu Goru, da je jednoć, kad je od njegove satnije pobjegla sva momčad osim četrnaestorice, naregjeno vojničkom lječniku, neka one, koji su još ostali, tetovira. Obilježiše ih mačem nad desnim laktom, kako mi to pripovjedač i pokaza.

Ja sam dosele samo rijetko kad nailazio na takve izuzetke, nasuprot tomu mogao sam konštatovati, da žitelji drugih vjera tetoviranje smatraju sramotom, pa bi muslimu ili pravoslavnome vazda mrsko bilo, kad bih kojeg upitao, da li je tetoviran.

Danas pače katolici tetoviranje tako shvaćaju, da je tetoviranje oznaka, po kojoj se jedino katolici raspoznavaju. Vele, da je taj običaj prije imao tu svrhu, da se preprijeći odmetnuće od vjere, ali se je ipak dogadjalo, da se tetoviranjem ta svrha nije postigla, jer i danas još žive neke tetovirane žene, koje su prije kakovih 20 i više godina prešle na islamsku vjeru, da se mogu udati za muslima, koji im je bio srcu drag. Misli se u narodu, — da li s pravom ili krivo, ne ćemo ispitivati — da se tetoviranje nikad ne može izbrisati, pa da bi se i onda, kad se dotično mjesto izreže zajedno s mesom, opet pokazalo. Tako bi katolik i kao odmetnik vazda nosio biljeg svoje nekadašnje vjere. I u tomu valja tražiti uzrok, što su katolici veoma rijetko prelazili na drugu vjeru. U tom bi smislu dakle tetoviranje svojoj praktičnoj svrsi svakako zadovoljilo. Ja ću da ovdje spomenem samo jedan primjer takvog prijelaza na drugu vjeru. U Prozoru upoznao sam jednog katolika, koji je negda bio muslim, pa se pokrstio. Jedva što je bio pokršten, zaiskao je, da ga tetoviraju. To čeljade, kome u ostalom duševno stanje nije baš u najboljem redu, stade se za više godina kajati, pa htjede da opet bude muslim. Od onda mu je najviša briga, kako da posve zatare tragove onome tetoviranju.

Ako se uz ovo, što je rečeno, još uzme na um, da tetoviranje obično sastoji iz množine malih krstića, onda izlazi već po dru. Glücku utvrgjena činjenica, da se po sadašnjem narodnjem shvaćanju tetoviranje smatra neizbrisivim simbolom katolicizma u Bosni i Hercegovini.

Ja hotice naglašavam sadašnje narodno shvaćanje, jer sam ja toga mnijenja, da tetoviranje, ma da ga označuju karakterističnim kolektivnim imenom „križ“, „križevi“, baš onoliko posla ima s kršćanstvom, kao i onaj gromovnik Ilija, koga pripadnici sviju vjera u Bosni

Žena iz doline Lašve.

osobito slave, u kome nam slavljenju valja tražiti uspomenu na staro-slovjenskog Peruna. Njegova uspomena živi i megju muslimima pod imenom Alidžuna, pa je na dan svetoga Ilije svečano slave. Poznata je u Bosni i Hercegovini poslovica: „Prije podne Ilija, poslije podne Alija“, koja se na to odnosi.

Takve reminiscencije na staro-slovjensku mitologiju nipošto nijesu rijetke. Tako je preskakivanje krijesa u oči Ivanj-dana stari poganski običaj,

koji se samo hvata jednog dana u kršćanskom kalendaru, kao što i palenje bunjišta[1]) na prvi dan proljeća za izmirivanje zmija očevidno nije drugo, već žrtva, koju su stari Slovjeni prinosili Vesni (Erdgöttin, božici zemlje).

Na to mnijenje, da tetoviranje nije u uzročnoj svezi s katolicizmom, sili nas već to, što se domaće svećenstvo nikako ne zanima za taj običaj, i što su katolički misijonari u onakim krajevima, gdje su taj običaj nailazili, protiv njega revnovali.

Svećenstvo ga je samo trpjelo, ono je samo koncesiju učinilo tradiciji, duboko zavriježenoj u duši naroda.

Ali i u slovjenskom svijetu uzalud tražimo tragove postanju tetoviranja: ni u južnih, ni u sjevernih Slovjena ne nalazimo ih izvan Bosne i nekojih susjednih krajeva, pa tako im postanje valja tražiti u starijem vremenu.

* * *

Ono područje, u kom sam do sada imao prilike, potanje študirati tetoviranje, obuhvaća katoličke krajeve srednje Bosne, naročito u kotarima sarajevskom, visočkom, travničkom, fojničkom, prozorskom, bugojanskom, i niz dônji Vrbas, kotor varoški i banjalučki. Pri tome sam primijetio, da taj običaj na južnoj i istočnoj periferiji rečenog područja znatno popušta, te se n. pr. u okolini Olova, Vareša, Vijake i u dolini Neretvice svijet samo još za to tetovira, da zadovolji formi. Ovuda se većinom zadovoljavaju samo s jednostavnim krstićem na ramenu. U sjeverozapadnim područjima taj je običaj još u punom jeku, pa se vidi, kako se ondje gizdaju i obilatošću i ljepotom tetoviranja.

Najljepše sam oblike tetoviranja našao u dolini Lašve, naročito u mjestima oko G u č j e g o r e, a više manje bujne i u susjednim kotarima na sjeveru do Banjeluke, a na jugu do ramske doline i Kupresa. U tim je krajevima jezgra katoličkog žiteljstva, pa je po tome to područje najviše proširenog tetoviranja paralelno najjačem području katolicizma u Bosni.

* * *

Tetoviranje obično obuhvata ruke i prsa, a kadšto se nahodi jednostavan motiv na čelu. U ženskinja je mahom obilatije nego u muškaraca, koji se obično zadovoljavaju po jednim ornamentom na desnoj mišici nad laktom i krstićem na kažiputu.

[1]) „Ognjena bunjišta", „Ognjena vatra". Taj sam običaj našao proširen po zapadnoj Bosni, naročito u kotaru glamočkom.

U ženskinja obično je našarana gornja strana ruke, pregib, ruka ispod lakta, a često i nad laktom; tetoviranje često je produženo i na dônju stranu ruke, pa je katkad tako gusto, da se prava boja kože jedva može razabrati. Obično se obje ruke približno pojednako tetoviraju, ali sam redovno nahodio ljevicu jače tetoviranu, a to izvodim otuda, što desnu ruku tetovira druga osoba, a ljevicu dotično čeljade samo, kojemu je drago tu proceduru više puta ponoviti.

Prsa se obično tetoviraju nasred grudne kosti.

Mlada žena iz doline Bile.

Djevojka iz doline Bile.

Pri tetoviranju postupa se ovako:

U jutru na Ivanj-dan, na Blagovijest, na Cvijetnicu ili na koji dan u Velikoj nedjelji, iskupi se mlagjarija dotične porodice i otpočne tetoviranje. Ako dotičnoj osobi nije draže, da to sama izvrši, onda taj posao preuzme starija žena, koja je u tome dostigla osobitu vještinu, ili uzajmice prijatelji i prijateljice. S velikom se radošću podvrgavaju toj bolnoj operaciji, koja se dotle produžuje, dok ruku ne oblije krv, te se bol već ne može snositi.

Ornamenat se najprije na koži nacrta tupim krajem igle, zamočenim u crnilo, naročito za to priregjeno, pa se onda po crtežu šiljastim rtom dotle bocka[1]), dok ornamenat ne bude gotov. Da se crnilo ne osuši, više se puta crtež za procedure navlaži crnilom.

Iza toga se rana svilenom hartijom (hartijom za cigarete) ili voštanom hartijom (omotom nekojih vrsta duhana) obloži i zavije. Istom drugi dan smije se rana oprati studenom vodom. Upotrijebljeno je crnilo tuš, priredjen od čagji. Čagj od luči uhvati se preklopljenim tanjurom ili saćom, pa se rastare mladim medom i vodom. Mjesto čagji često se upotrijebi barut, a ne rijetko se čagj razmuti slinom, koja se je rano u jutru nakupila u ustima, pa da ne izvjetri, dobro ga poklope u jednoj posudi i sačuvaju za upotrebu.

Ovo potonje sa sanitarnog gledišta zavregjuje pažnju i treba držati na oku.

Mogao sam naime opaziti, da sifilitična bolest najviše vlada baš u onim krajevima, gdje se crnilo za tetoviranje priregjuje slinom.

Dr. Glück, kome sam kao stručnjaku stavio to pitanje, reče, da se zarazna materija na taj način sasvim pouzdano prenosi, ako iza tetoviranja ostavlja brazgotine. Od onda imao sam prilike stvar ispitivati, pa sam našao, da tetoviranjem učinjena rana svaki put ne zacijeli već za nekoliko dana, kako to biva u naravnom stanju, već da se pokazuju pošljedice. Rana se stane gnojiti, dugo ne će da zacijeli i ostavlja iza sebe vidljivu brazgotinu, pa se tetoviranje na onome mjestu zatare. Vidio sam takih brazgotina u veličini do 3 *cm* u premjeru.

Tako mi se razjasnila druga jedna pojava, da je proširenje sifilitične bolesti megju katolicima u jednakom razmjeru s tetoviranjem, i da je baš najviše onuda ima, gdje je ornamentiranje tetoviranjem najobilatije i najljepše, — u dolini Lašve i Vrbasa.

Da se na taj način slinom prenose i druge priljepčive bolesti, lako se je domisliti.

Mjesto opisanog crnila, koje sami priregjuju, kadšto kupuju murećef, kojim muslimi pišu.

Za svoga istraživanja nastojao sam, da utvrdim životno doba, kada je običajno tetoviranje, pa sam kao normalno doba našao vrijeme od 13.—16. godine[2]), dakle u godinama p r i j e l a z a u m l a d e n a č k o d o b a.

---

[1]) Terminus technicus: s j e c a t i, b o c a t i. Strabo tetovirane naziva κατάστικτοι, izbockane.

[2]) U to doba otpočinje se tetoviranje, pa se po volji svake godine nastavlja. Vigjao sam ljudi, koji čak i u tridesetoj godini ne mogoše odoljeti napasti, da svoje i onako obilato šarenilo ne obogate još kojim ornamentom.

Ma da to narodu danas nije u svijesti, po tome se cijelom tom ceremonijom, kao u većine primitivnih naroda, koji se tetoviraju, samo slavi prijelaz u momačko doba, pa je u drevno doba valjda i imala to značenje. Misao, da se ta znamenita epoha u ljudskom životu proslavi pokušajem fizičkog bola, tako je drevna, tako proširena, da na nju nailazimo u svih naroda sad u ovom sad u drugom obliku.

Mlada žena iz Pokrajčića.

Još nešto svodi tetoviranje na pretkršćansko doba.

Tečajem svoga istraživanja nastojao sam, da saznam, u koje se godišnje doba vrši tetoviranje. Na moje upite odgovoriše mi, da se to radi „o n d a, k a d a d r v e ć e c v a t e“, na dan sv. J o s i p a, na B l a g o v i j e s t, na C v j e t n u n e d j e l j u ili u koji dan V e l i k e n e d j e l j e. Kad sam onda

stao bilježiti dan, kada je ko tetoviran uvjerih se, da je u svim prigodama, za koje sam ja saznao, vazda bilo na Josipovo.

Danas narodu nije ni na kraj pameti, za što se ta procedura vrši u proljeće i baš na Josipovo, pa mi ne rekoše ni očekivano mnijenje, da u proljeće rana lakše zacijeli.

Pa ipak to predajom odregjeno vrijeme tetoviranja ima dublju misao, kojoj se je lako dosjetiti, ma da se je u narodnoj svijesti izgubila, jer Josipovo pada na 19. marta, dakle u oči proljetnog sunčanog obrata. To nas pak navodi na takve religijozne nazore, koji su potekli iz posmatranja i slavljenja znamenitih elemenata svjetskog života, pa na to valja svesti i tetoviranje u dan, koji slave sve prirodne religije.

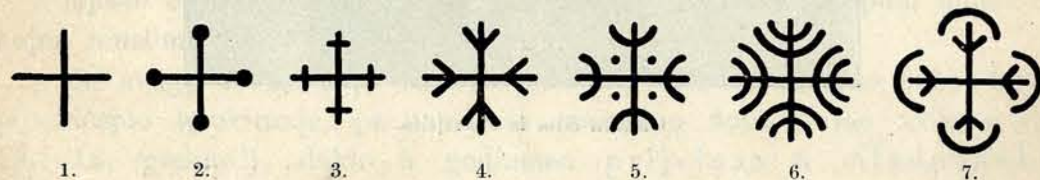
Terminus technicus za ukupnost ornamentalne kompozicije pri tetoviranju je „križ“, „križevi“, a ako ornamente pomnije razmotrimo, onda ćemo opaziti, da obično sastoje od množine malih krstića. Po obojem bi se doduše tetoviranje moglo svesti na kršćanske utjecaje, ali se ovdje ipak nameće pitanje, da li se i ovdje, kao pri spomenutom nekoliko puta gromovniku Perunu nije staroj ideji dalo novo ime, starom motivu nov oblik, ili da pitanje preciziramo: da li krst valja smatrati glavnim motivom tetoviranja, ili samo sporednim oblikom.

* * *

Osim mnogih proba, koje sam samo ogledao, imao sam prilike, da precrtam to tetoviranje od stotine čeljadi po prilici, pa sam tako ustanovio, da se je običajna ornamentika razvila iz izvjesnog broja tipskih temeljnih oblika, od kojih u poregjaju svaka ima svoje običajno mjesto i ime.

Izuzevši krst, ne prikazuje ni jedan od njih kršćanske simbole niti po imenu na njih podsjećava.

Krst je obično jednostavnog oblika i ukrašen. Najjednostavniji oblik sastoji od jednako dugačkih ukrštanih linija *(1.)*, a taj se temeljni oblik

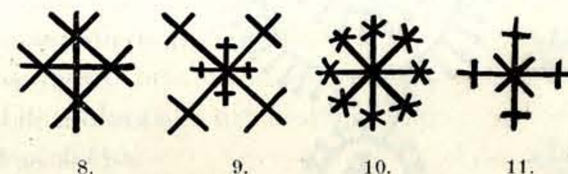

Krst i od njega izvedeni oblici.

na takav način ukrašava, da su na polugama krstovim smještene sad prave *(3., 4.)* sad na oblik srpa savijene linije *(5.—7.)* ili i tačke *(2.)* Takav više manje ukrašen krst zove se Jeličin križić *(4.—7.)*, pri čemu ukrasi

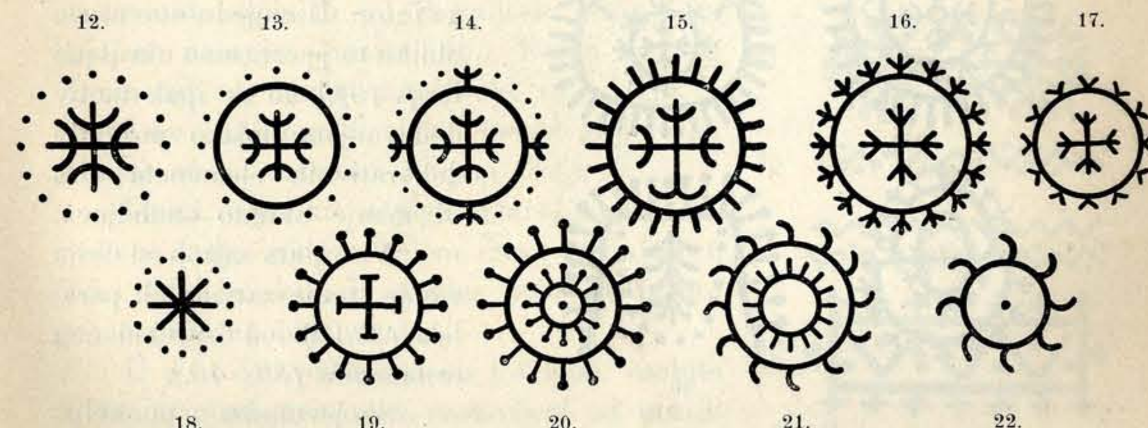
na krajevima imaju da prikazuju jelove pupove. Obilatije snabdjevene oblike krstova, kako se često vigjaju u okolini Sutjeske, prikazujem u *slikama 8.—11.* Krstići se pri tetoviranju nahode stranom samostalni, na prstu ili na čelu, ili po ruci rasuti, stranom u srednjem polju drugih kompozicija.

Serija „nekršćanskih“ ornamentalnih motiva počinje kolom od tačaka ili od jedne kružnice i to se od svih najviše nahodi. Mjesto mu je od

Krst i od njega izvedeni oblici.

starine na gornjoj strani ruke, ispod lakta i na prsima. Kolo je na periferiji raznoliko ukrašeno, i to nizom tačaka *(12.—14., 18.)*, jednostavnim crtama *(15.)*, malim od linija sastavljenim grančicama (jelice, — *16., 17.)*, ili i bobicama, nanizanim na peteljkama *(19., 20.)*. Oblik kola,

Kolo.

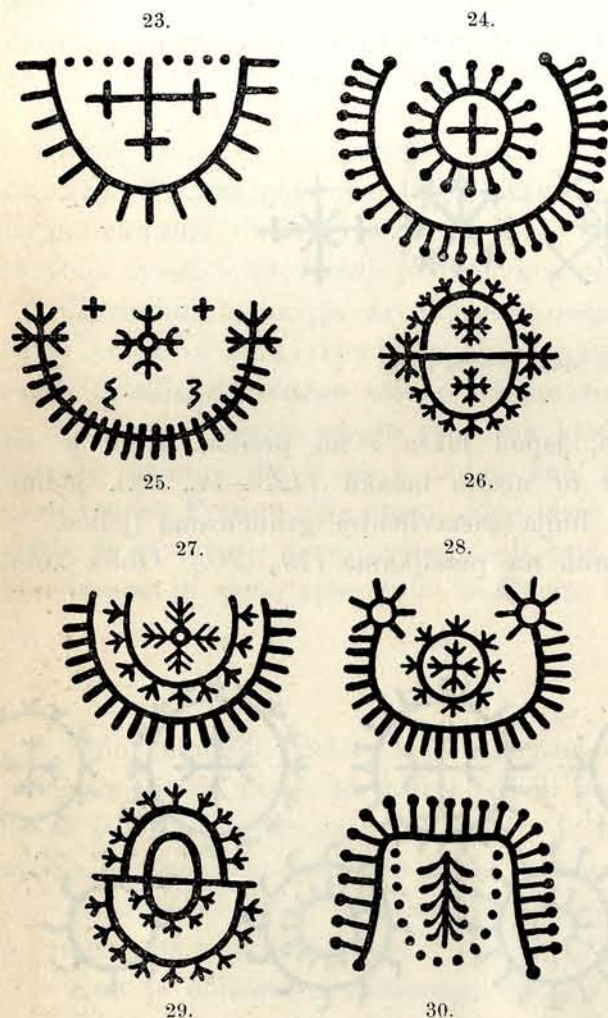
kakav se često nahodi, prikazuju *slike 21.* i *22.*, gdje su žbice izragjene na oblik lopatica, te ornamenat ima da prikaže mlinsko kolo.

Kolo obično obuhvata krst, ali se često dešava, da u sredini ili nema ništa *(21.)* ili ondje ima po jedna tačka *(22.)*, ili po jedna zvijezda *(18.)*.

Kolo je često dvostruko, te jedno veće obuhvata po jedno manje *(20., 21.)*.

Drugi je tipski motiv ograda. Ima oblik polukruga, pa se na gornjoj strani ruke na taj način našara, da je ždrijelo polukruga otvoreno prama

pregibu, a svod obrnut prama prstima. Kako u kolu, tako se i tu spoljašna periferija ukrašava crtama, bobicama, ili jelicama, dok su krajevi dosta puta označeni krstom *(25.)*, ili zvijezdom od više trakova *(28.)*. Kako kolo, tako i ograda više puta bude dvostruka, i to ili manju obuhvata veća *(27.)*, ili su pak dva slična motiva ždrijelima jedan obrnuti prama drugomu *(26., 29.)*. Sredina ograde ukrašena je krstom ili drugim motivom.

Ograda.

Dok se kolo u muškaraca kadšto vigja nad laktom, nalazi se ograda jedino u ženskih na gornjoj strani ruke.

Iznad ograda često je pregib ruke od jedne koštane kvrge do druge ukrašen tipskim ornamentom, narukvicom. U najjednostavnijem obliku to je crticama ukrašena linija *(31.)*, ali se ipak motiv dodavanjem dojako poznatih dekorativnih elemenata više ili manje obilato snabdjeva. Više puta sastoji od dviju s obje strane zatvorenih paralela *(33.)* ili od isprekidanog ornamenta *(39., 40.)*.

Svojevoljnim ponavljanjem više sličnih ornamenata postaje raščlanjen, ukusno štilizovan trak, koji ruku ispod lakta često pokriva u širini od 10 *cm.*

S dônje je strane dakako vazda otvoren, jer bi opasno bilo nad žilama kucavicama tetovirati.

U toliko je tetoviranje ženske ruke vazda vezano na pravila, a ornamenti se primjenjuju naznačenim redom svaki na svome mjestu. Nad laktom je šaranje tetoviranjem više samovoljno. Krst i kolo, — a nikad ograda, — ovuda se ponavljaju raznoliko, simetričkim i nesimetričkim redom. Tomu još pridolazi čislo drugih motiva.

Jedan ornamenat, koji primitivno izveden prikazuje granu, zove se grančica *(43.)*. Isti motiv, obilatije okićen i ne rijetko tako udešen, da grančice na jednoj strani stoje usprav, dok su na drugoj strani spuštene, zove se jelica *(44.—46.)*. Kadšto služi kao akroterijama sličan nastavak, kojim je okićeno kolo *(47.—48.)*.

Motiv, koji se u dolini Bile često vigja, jest klas. Osnovna je misao uspravljena linija, po kojoj su nasagjeni krstići i grančice. Primjenjuje se na dônjoj strani ruke niže lakta *(49.—53.)*.

Naročito valja istaknuti četiri motiva, koji su nazvani po zvijezdama.

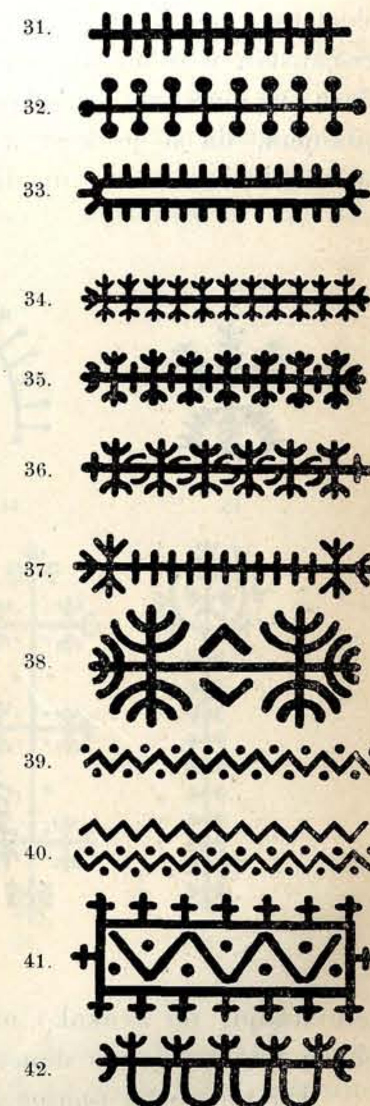
Zvijezdica ima oblik osmotrake, od linija složene zvijezde *(57.)*, ili malog kola, kome su po periferiji nasagjene crtice *(58.)*. U tome je obliku smanjeno kolo. Te zvijezdice služe za popunjavanje praznih polja, što ih ostavljaju glavni motivi.

Imenom zvijezde prehodnice nazivaju ornamenat, sačinjen od duguljaste elipse, na kojoj su nasagjene crtice *(56.)*. Našao sam taj ornamenat na dônjoj strani ruke niže lakta.

Sunce je ogradi sličan motiv, koji je na gornjoj strani zatvoren linijom *(54.)*.

Drugi, srpoliko udešen motiv, koji je na svakom kraju okićen kolom, zove se mjesec *(55.)*. Oba se, kao i ograda, koju zastupaju, primjenjuju na hrptu ruke.

U *slici 59.* prikazani su još neki, osobito vješto izragjeni ornamenti, sastavljeni od raznih gore spomenutih elemenata; *slika 60.* predočava pak poregjanje ornamentalnih motiva na ruci.

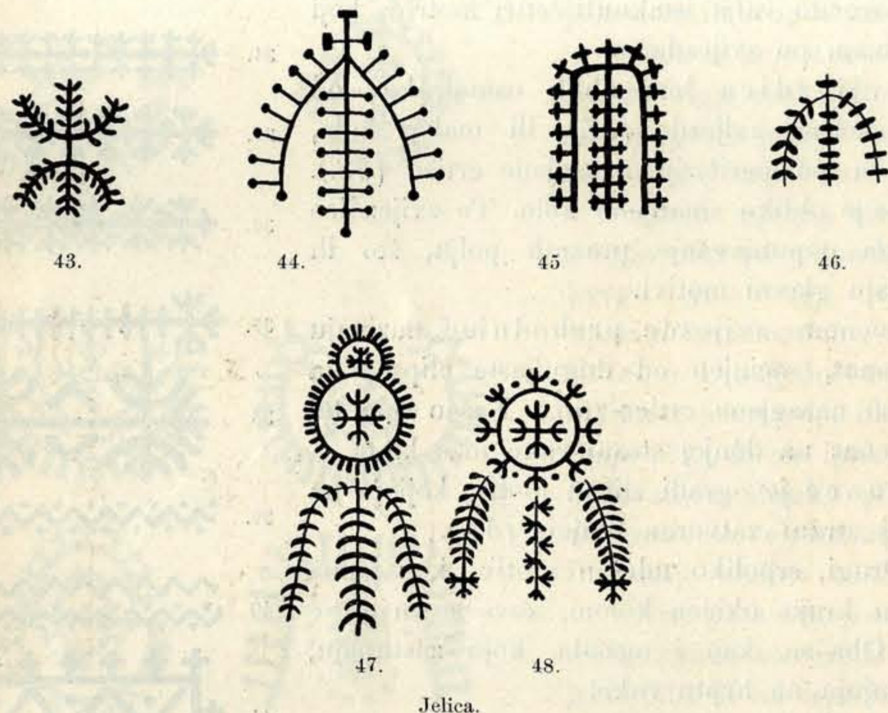

Narukvica.

Kako se vidi iz navedenih primjera, ornamentalni su motivi mahom štilizovani. Oni su izvorni motivi, a tek je ime zbog sličnosti uzeto: od zvjezdanog neba, kao sunce, mjesec, zvijezde i zvijezda prehodnica; od biljevnog carstva, kao jela i klas; ili najposlije iz najbliže okoline ljudske, kao kolo, koje valjda u prenesenom smislu prikazuje porodicu, i ograda, koja obuhvata kuću i dvorište.

Svim tim motivima možda je temeljem simbolika, kojoj se ne možemo puštati u tumačenje, a da ne zastranimo, ali toliko o njoj smijemo reći, da ni u kakoj svezi nije s kršćanstvom.

Ma da se krst kao ornamenat često nahodi u tetoviranju divljih plemena[1]), pa ih u Bosni poznajemo iz vremena davno prije raširenja kršćanstva u ovim krajevima i na broncima iz halštatskog doba sa Glasinca u mnogim prigodama i raznolikom obliku[2]), ne ćemo se baviti pitanjem, da li je krst u bosanskom tetoviranju samo drevni ornamentalni motiv, ili da li je istom po kršćanstvu postao običajem u

43. 44. 45 46. 47. 48.

Jelica.

tetoviranju; ali svakako možemo uzeti, da je krst bio uzrokom, što se je običaj tetoviranja do danas sačuvao.

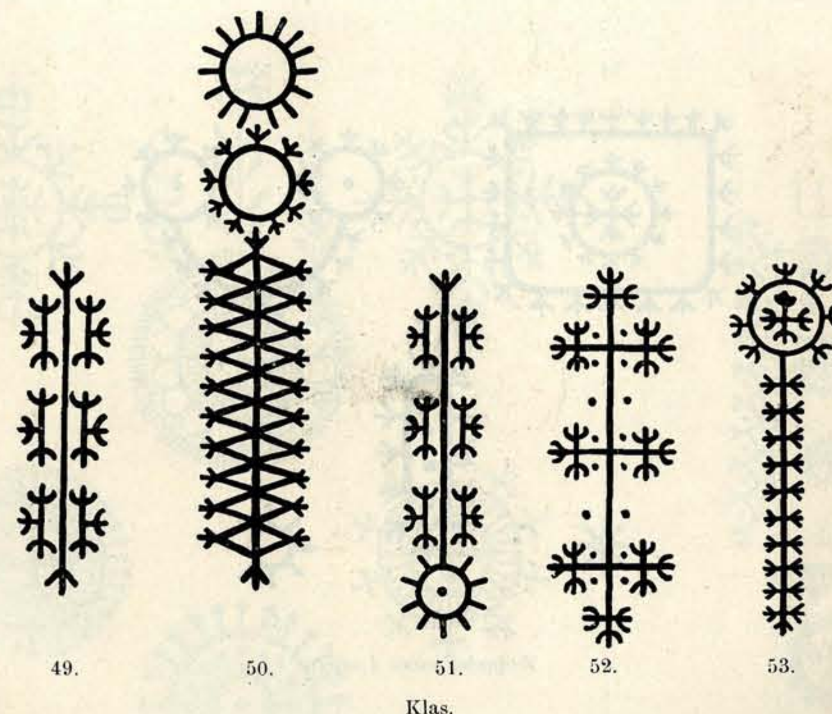
Da taj običaj unatoč krsta i mnoštva sitnih krstića, kojima su pojedini motivi okićeni, ne potječe od kršćanstva, to slijedi i otuda, što nema drugih

[1]) Kao čudan primjer, da navedemo Badage u području Nilgrija, 75 *km* od Malabarskog pomorja, u kojih po izvještaju F. Jagora ženske na ruci tetoviraju dva, bosanskim slična, motiva. Jedan je krst u karakterističnoj podobi ✠, a drugi kolu sličan motiv ☼. Oba imaju svoje mjesto u konvencijonalnom poregjaju. („Zeitschrift für Ethnologie und Urgeschichte". 1876., str. 195.) Ja iz toga izvodim, da takvi primitivni i ornamentalni elementi nastaju bez spoljašnih utjecaja, spontano, te se iz njih ne smije zaključivati o potonjima. O krstovima pri tetoviranju vidi i „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien". Sv. XV., str. 31.

[2]) Gabriel de Mortillet: „Le signe de croix avant le christianisme. Musée préhistorique".

simbola. Kršćanstvo je već vrlo rano uvelo više simbola, koje i neuki grafički lako mogu izvesti, simbole vjere, ufanja i ljubavi, imena Isusa i Marije, i druge, pa se ipak u narodnoj praksi pri tetoviranju rijetko kad primjenjuju. Gdje se pak nahode, ondje potječu od spoljašnih utjecaja i nijesu u svezi s tetoviranjem po drevnom običaju.

Dosele naišao sam samo na jedan takav motiv, monogram Hrista IHS, ali i taj je bio izveden bez ikakvog razumijevanja. Znaka I nije bilo, megju H i katkad naopako napisano S tureno je kolo, iz koga izlazi ornamenat, kombinovan od više krstića. U pridanim ovdje *slikama 61.—63.* prikazujem tri takva motiva, koje sam u varoši Fojnici dosta često našao u ženskinja na ruci niže

49. 50. 51. 52. 53.

Klas.

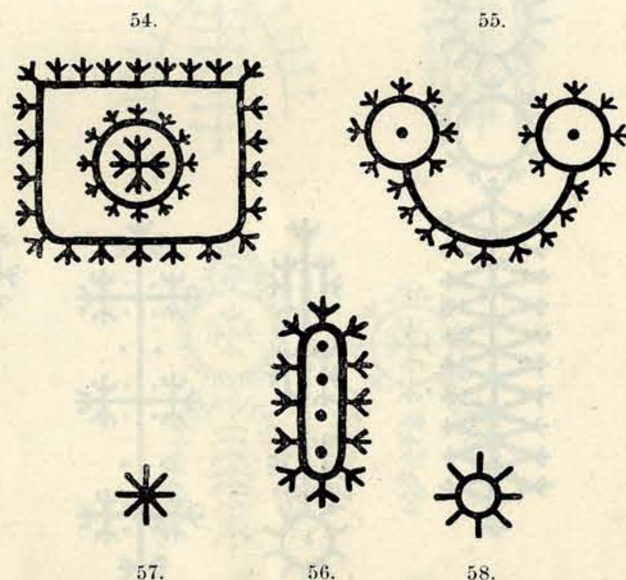
lakta. Karakteristično je, da se taj motiv nahodi samo u Fojnici, te ga samo varošani primjenjuju. Kako je ondje postao, tome se je lako domisliti: za cijelo je prvi nacrt za to dao koji fratar, a svijet ga je onda sa više ili manje shvaćanja kopirao, dok se otuda ne razviše oni gore priopćeni oblici. Kako sam saznao, taj je motiv postao tek u novije doba, pa po tome nema nikakvog etnološkog temelja.

U tu kategoriju pripada i po dru. Glücku fotografisano čeljade, koje na ruci ima tetovirane simbole triju kršćanskih kreposti u jednom vijencu, i koje je za potvrdu toga, da tih motiva nema u narodnoj praksi, iznad njih namjestilo krunu Stjepanovu, a na prsima dvoglavog orla.

Ali toj kategoriji pripadaju i mačevi i buzdovani, koji su više puta u muškaraca tetovirani nad laktom, i koje bih ja sveo na utjecaj slovjenskih junačkih pjesama, nadalje imena i godine, — utjecaji moderne škole, — kao i neuspjeli pokušaj seljaka ratara, koga sam upoznao u Čepku, i koji je na lijevoj ruci nad laktom htio tetovirati upregnute volove.

* * *

Iz dojakošnjeg razmatranja mislim da mogu zaključiti, da tetoviranje u svome postanju nije ni u kakvoj svezi s kršćanstvom ni sa Slovjenstvom, već nam tome izvor valja tražiti u drevnije doba. Rimljani su doduše poznavali običaj, označivati ruku žigom, ali se je to činilo usijanim željezom.

Zvijezde, sunce i mjesec.

Takav žig, nazvan stigma[1]), udarali su ili kazne radi za zločine, ili na robove, koji su bili u sumnji radi bijega (žig u vidu slova F), ili radi opreznosti kod novaka (Veget. I., 8.; II., 5.) i kod onih, koji su bili osugjeni ad ludum i ad metalla. Potonje žigove po odredbi Konstantinovoj nijesu više udarali na lice, već na ruci. I ako su ta stigmata katkada i tetovirali, to već skopčani time odium isključuje mogućnost, da su taj običaj Rimljani prenijeli u ove krajeve.

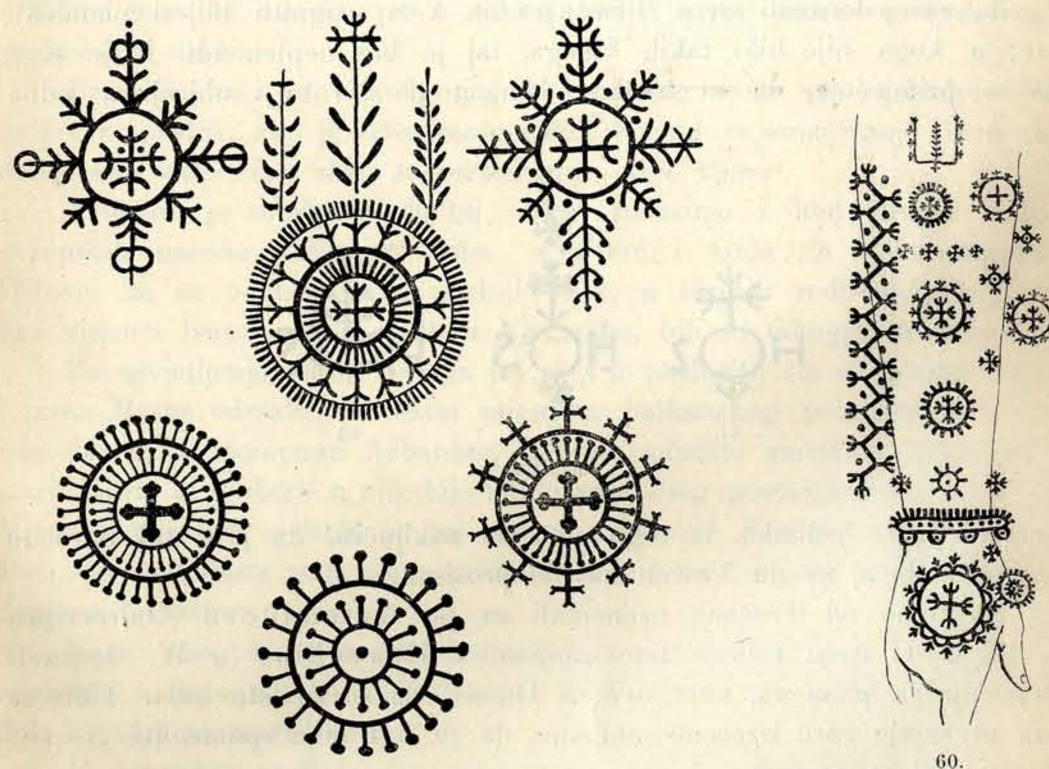
U ostalom niti za njih, niti za poznije osvajače ne smijemo misliti, da bi oni starosjediocima mogli nametnuti takav običaj, da bi on postao

[1]) V.: Juvenal XIV., 21.; Valer. Maximus VI., 87.; Sueton Cal. 8.; Seneca de ira III., 3.; Plinius XVIII., 3., 4.; Martial VIII., 7.

integrirajućim sastojkom ukupnih njihovih životnih običaja. Postanje tetoviranja valja nam dakle tražiti u starijem vremenu, pa ćemo ga i naći rasprostrto u varvara balkanskog poluostrva.

U tehničkom pogledu potječe tetoviranje od drugog varvarskog običaja, po kome se tijelo šara bojom. Po Pliniju, XXII., 2., običavale su žene gdjekojih varvarskih plemena lice šarati nekojim biljevnim bojama. Galkinje običavale su sve tijelo nacrniti sa Isatis tinctoria (u Plinija Glastum), a od susjednih balkanskom poluostrovu plemena megju Dačanima i Sarmatima običavali su i muškarci šarati tijelo.

Kada bi se dotična šara kroz rasparanu gornju kožu upila i u dônje partije epiderme, onda bi nastao neizbrisiv biljeg, koji se naziva tehničkim

Nekoliko osobito vješto izragjenih ornamentalnih motiva

Poregjanje ornamentalnih motiva.

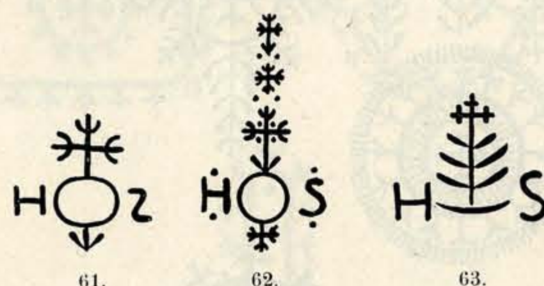
imenom manka, a iz ovog se je tek razvilo pravo tetoviranje, pri kome je boja kroz nebrojene iglene ubode natrta u kožu.

U Plinija o istim Dačanima nalazimo još jednu primjedbu, po kojoj možemo misliti, da im je bilo poznato tetoviranje. Veli se ondje (VII., 10., 1.), da se dačko podrijetlo još u četvrtom koljenu poznaje po biljegu, što ga imaju na ruci.

Ne će valjati, da se tu pomišlja na mladež, jer to onda Plinije ne bi istakao kao nešto nenaravno. Prilika je dakle, da je ta „nota“ bila tetoviranje ili barem manka, a vjera u ponavljanje do četvrtog koljena bila bi analogija današnjoj bosanskoj praznovjerici o neizbrisivosti tetoviranja.

Taj običaj u ostalom potječe s istoka, te su ga Skiti prenijeli megju susjedna plemena balkanskog poluostrva. O skitskim Agatircima, koji su živjeli uz Dunav, izvješćuje Pomponije Melas, II., ovo: „Agatirci šaraju svoja lica i udove; to svak čini više ili manje prema odličju svoga roda“. A da pod tim šaranjem valja razumijevati tetoviranje, to slijedi odmah iz ove druge stavke: „U ostalom svi grade jednake šare, i to tako, da se ne mogu saprati“.

Nadalje poznajemo taj običaj u više tračkih plemena. Po Herodotu, V., 3., zasvjedočavali su u Tračana na koži užignuti biljezi plemićku krv; u koga nije bilo takih biljega, taj je bio neplemenit. Prije toga još se primjećuje, da su tračka plemena po životu i običajima jedno

61. 62. 63.
Ime Isusovo.

drugom posve jednaka, iz čega možemo zaključiti, da je i taj naročito istaknuti običaj megju Tračanima bio proširen.

Protivno od Tračana označivali su po Artemidoru (Onirocritica I., 9.) Geti svoje robove tetoviranjem. I Hesychios (u W. Ἰστριανά) izvješćuje za plemena, koja žive uz Dunav, da su se tetovirala. Time se pak utvrgjuje gore izrečeno mnijenje, da su u Plinija spomenute „note“ Dačana bile tetovirane.

Da su se i odlične tračke gospogje tetovirale, kazuje nam Dio Chrysostomus; što su obilatije bile tetovirane, to su se smatrale ljepšima i otmenijima.

Od Tračana prešao je taj običaj i na susjedne Ilire, i čini se, da se je protegao do Adrije; jer Strabo, VII., 54., spominje o Japodima: „Onaj je kraj siromašan, oni većinom žive od sijerka i prosa; oružje im je keltičko, a punktiraju se kao i ostali Iliri i Tračani“.

Pod punktiranjem (κατάστικτοι) može se pak samo tetoviranje razumijevati, pa ako Strabo u svome isporegjivanju navodi Ilire i Tračane, onda slijedi, da je to njemu bila opće poznata činjenica.

* * *

Postanje tog „varvarskog“ običaja nalazimo dakle megju varvarima balkanskog poluostrova i moramo pretpostaviti, da se kroz vijekove održao do današnjeg vremena. Dakako da pri tome, kao i pri svakom prastarom narodnom običaju možemo zamijetiti, da se je oblik, spoljašnost običaja održao kroz dvije hiljade godina, dok su se predodžbe, koje su se prvobitno s time spajale, malo po malo izgubile u svijesti naroda i drugima ustupile mjesto, pa u takvoj prilici stvar prosto našljedstvom prelazi kao adet.

Paralela izmegju nekadašnjeg i današnjeg može se u ostalom još uvijek pripustiti: ako je tetoviranje nekoč služilo za označivanje plemena, danas ono katolicima služi za označivanje svoje vjere.

Vrijedno je zabilježiti, da taj običaj nalazimo i kod drugih indoevropskih naroda drevnoga doba, u Pikta i Gela na sjeverozapadu. Ostanci im se održaše do u srednji vijek, a škotski redovnici, koji su kao vjesnici Isusove vjere došli u Njemačku, bili su takogjer tetovirani[1]).

Za osvjetljenje našeg pitanja još će i to poslužiti, što se je tetoviranje i izvan Bosne održalo na nekim mjestima balkanskog poluostrva. Ovdje naročito valja spomenuti Arbanase, koji se općenito smatraju potomcima starih Ilira, te bi dakle u njih bilo tetoviranje istog postanja kao i u Bosni. Megju katolicima općenit je taj običaj u okolici Prizrena, Gjakovice i Peći, pa sam dosta puta imao prilike vigjati tetoviranu čeljad iz Prizrena, Janjeva i Prištine.

Nego vele, da u nekim krajevima i u muslima ima taj običaj, a naročito u kraju oko Elbasana, Tirana i Selaničke vodine, dok Toski ne mare za nj.

U potonjem pogledu ne mogu se pozivati na svoje iskustvo već na vijesti, što ih imam od Arnauta, koji za vrijeme borave u Bosni, te me uvjeravahu, da su u onim krajevima često vigjali tetovirane muslime.

[1]) Haberlandt: O proširenju i smislu tetoviranja u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“. XV., 53.

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Припођио

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

(Наставак.)

II. Штовање елемената.

1. Штовање воде.

а) Врела.

У Сарајеву и у околици сарајевској. Сарајлије иду на извор Мједеницу („Грозничавица") кад је ко болестан од грознице. Ту се болесник умива, па остави новаца или штогод од хаљина. Враћајући се кући не смије се обазријети. На чесми у Мједеници остављају новце.

У Кошеви има један бунар у џамији, који се зове „Језеро". У њ бацају женске новце, кад се из њега напију. Амо долазе и болесници, жене и људи различите вјере, умију и оперу се водом из „Језера", остављајући по који новчић на мјесту.

У Дрвенији медреси видио је гимназијалац Хасић, како је једна мухамеданска жена наточивши воде из бунара, оставила четири новчића у кову.

Од Пишћи-воде више циглана̂ на лијевој страни Миљацке не смијеш се воде напити, док нијеси штогод крај воде метнуо, или новаца или штогод од себе (комад одијела, мараме или др.). На дõњу Пишћи-воду иду мухамеданкиње прије сунчаног рођаја, па ту дарујући врело новцима, гатају и вежу узлове од крпа на пипке од врбица, које расту крај врела. — На врело над Ковачићима иду жене источно-православне вјере прије зоре, па ту остављају новце[1]).

И на Сарајевском пољу бацају новце у врела. А. Бошатлић еф., ученик шеријатске школе, приповиједао ми је слиједеће, што је сам ту видио и доживио: „Гледајући са својим другом у једно занимљиво врело близу извора Босне, опазих у њему неколико новчића. Ја

[1]) Гимназ. Ђуковић, Денишлић, Турић, Станић и Дражић.

извадих те новце. У тај час стиже један православни сељак, којему је кућа близу тог врела. Ми му кажемо за нађене новце, а он нама рече, да по праву иде њега, јер је он најближи сусјед тога врела. Ми му обећасмо дати ту малу свотицу, ако нам каже, одаклен ти новци у води. Сељак на то одговори, да то није штогод ново у том врелу, да је и он сам у њему често налазио новаца. Људи наиме долазећи да се напију воде, бацају у њ новце. И бивши градоначелник града Сарајева, Мустафа бег Фадилпашић, радио је прије мјесец дана то исто“.

Врело „Кутња“ у Зенику. У Зенику, 5 сати од Сарајева, има врело „Кутња“. Народ држи да његова вода лијечи од грознице. У њему нашли су дуката и турских мећидија[1]).

На Гласинцу. Кад сватови поведу дјевојку, онда она, кад наљезе на прву воду, баци каки дар од свога руха. Кад дође у кућу, у коју се удала, па кад иде први пут на воду, одаклен њени нови укућани воду носе, онда и ту остави каки дар.

Ако се ко на извору, који народ сматра љековитим (њем. heilawâc), умива, купа или из њега пије, онда ту воду дарује новцима или којим другим стварима (марамом, чарапом и т. д.[2]).

У чајничком котару. У Чајничу има врело, које Сарајлије зову „Богородичино врело“. Кад дођу о Госпојини, перу ноге у том врелу и умивају се; а кад пођу кући, понесу са собом пун ибрик или пуну боцу воде, надаривши прије врело новцима.

Од Чајнича 5—6 сати далеко, близу границе санџака новопазарског, налази се врело, које се зове „Бјељевине“. На то врело иду између Вел. Госпојине и М. Госпојине, па се ту баве по десет дана. Ако се томе врелу примакне непоштен или неправедан човјек, желећи се воде напити или њом умити, онда врело одмах престане тећи. Народ из чајничког и фочанског котара тврдо у то вјерује. Приповиједали су ми више случајева кад се је то догодило. Вода је врућа и мирише на сумпор. Окупавши се, оставе на врелу хаљине (гаће и кошуљу) и дарују га новцима. И житеље око врела дарују[3]).

У Фочи. На врело „Коленовац“ близу Фоче иду жене кроз сву годину да се лијече. Врело даривају различитим даровима.

У вишеградском котару. Код Вишеграда близу села Рудог има једна пећина, у коју се не може сићи друкчије, него низ розгу. Унутра изгледа ова пећина као да је ту некада црква била. Виде се наиме камене слике, налик на иконе. На крају те пећине има један

[1]) Мутевелић. [2]) Беговић. [3]) Милор. Николић и други.

четвероугљасти камен, по прилици један дециметар дубок. У дубини тога камена има увијек воде, а да се је не знам колико исцрпа, никада је не може нестати. Не зна се нити отклен извире, нити куда отјече. Ова је вода особито здрава за очи. Когод туде дође да се њом лијечи, тура мало новаца у њу[1]).

У Грачаници. У Грачаници има једно врело, на које иду жене различите вјере, те тамо купају болесну дјецу. Пошто их окупају оставе неколико пара на врелу. И дјевојке умивају и купају се у овој води. На „Шеничко врело“ код исте вароши иду људи и жене само мухамеданске вјере, те се тамо моле Богу и бацају хљеба у врело[2]).

У Дол. Тузли. На врело „Сичару“ близу Модриче иде се прије сунца кад је ко болестан од грознице. Врело дарују обично тиме, да свежу на једно дрво близу врела крпу. Од те воде носе и кући, да ју и код куће пију и да се у њој купају[3]).

На извору „Тумбесији“ у Дол. Тузли купају се без разлике вјере и дарују врело новцима[4]).

У Тешњу. У Тешњу има изван вароши једно малено врело, куда носе жене, особито мухамеданске, своју болесну дјецу, те ју у њему окупају. Крај врела оставе или штогод од новаца, или одеру комад од хаљине дјетиње, па оставе крај врела. Кажу, ко дође па те ствари узме, да ће на њега дјетиња болест прећи.

Код Тешња има извор „Глоговац“. У њему нашли су новаца у котлу. Амо иду људи да се лијече од грознице, па остављају новаца и обручева.

Воде из тазе бунара не смију у Тешњу и у Добоју прије вадити, док нијесу неколико новаца у њ бацили[5]).

У травничком котару. Кад је ишао гимназ. Петронић на „Илицу“ у Крушници планини, видио је гдје људи и жене бацају по неколико новчића у воду. И њему је мати рекла да исто учини, па је и он неколико новчића у воду бацио.

У Травнику има врело, које се зове „Сафино врело“. Тамо иду људи без разлике вјере око Ђурђева дана, и то ко има главобољу или грозницу. На врелу се купају. Кад пођу кући, баце у воду по неколико новчића или оставе што од хаљина[6]).

У Бос. Градишци. За буне босанске погинуо је у Бос. Градишци неки побожни мухамеданац „Гахибија“, кога мухамеданци штују као свеца. Близу Бос. Градишке има једно врело, које се сада зове „Гахибијин

[1]) Богдановић. [2]) Кадић. [3]) Марковић. [4]) Симић. [5]) Гимназ. Дакић и Дражић. [6]) Лалић.

бунар“. Амо иду жене без разлике вјере, купају се ту, а кад пођу кући, оставе новаца или штогод од одијела[1]).

У приједорском котару. У селу Смрдељцу близу Приједора има један извор, који смрди налик на смрад сумпороводика. Ово јако студено врело лијечи по народном казивању сваку болест. Ко се у њему окупа, одреже комад хаљине, па баци у њ[2]).

У бихаћком котару. У Притоци код Бишћа има једно врело, на које долазе болесници, да се у њем купају. Ако дође гријешан болесник, вода му одмах усахне, ако пако праведан, вода му одмах изађе, да се може окупати. Окупавши се дарује воду новцима, одијелом и т. д.[3]).

Код Језера. У близини Језера имају два врела, на којима жене без разлике вјере купају дјецу своју, па онда оставе кошуљу и гаће, које су биле на дјетету[4]).

Врело „Здравуша“ код Бугојна. Код Бугојна има врело „Здравуша“. Ту се умивају особито они, које боли глава или очи. За лијечење остављају и овдје новаца и хаљина. У овоме врелу има камен, на који болесници стану, да виде ко ће дуље живјети. Говоре, да ће онај дуље живјети, под којим вода више врије[5]).

У Мостару. У Мостару има крај старога моста једно врело по имену „Лебиновац“ („Халебиновац“). Ту купају жене малу дјецу па остављају новаца. Пијанци сипљу рума или мастике у воду.

Мостарци иду прије сунца — касније не има фајде — и на врело „Бабун“. Кад су се окупали, оставе од хаљина својих на врелу[6]).

Врело Буне. Болесници, који се лијече на врелу Буне, остављају новце за лијечење у џамији покрај врела[7]).

„Грозничава“ врела у коњичком котару. Око Коњица има више врела, која народ зове „Грозничава“ с тога, што воду из овијех врела пију против грознице. Вода је бистра и студена. Ако се ње напијеш, огладњећеш јако. С тога људи и понесу са собом печеног меса, без којега нема правог лијечења. Напивши и нахранивши се оставе на врелу јела и новаца, намјењећи „за здравље“. И мој колега Реповац ишао је прије неколико година на једно овакво „Грозничаво“ испод Лисин-планине, па је ту по савјету старијих оставио нешто јела и новаца.

---

1) Петковић. 2) Њежић. 3) Кочић. 4) Хасић. 5) М. Поповић. 6) Гимназ. Смољан, Шотрић и Грђић. 7) Шотрић.

Код Ливна. Код Ливна има два извора, које народ држи љековитим. Први се зове „Башајковац“. Налази се у маленој колиби, која је са три стране озидана, а са четврте стране је отворена. Кад се дође у колибу, мора се око два метра по степеницама сићи доље, гдје се налази бунарић, на којему жене без разлике вјере купају болесну дјецу. Пошто их окупају скину кошуљу са болесника, те ју оставе на бунару. — Друго врело налази се код Горице („Врело код Горице“) близу манастира фрањевачког. И ту жене без разлике вјере купају дјецу, а понајвише тару очи. Пошто су то урадиле, баце неколико новчића у воду[1]).

Врело „Вилине“ код Калиновика. На путу из Калиновика у Влаховље има љековито врело „Вилине“. Кад се у њему окупају, дарују га обично новцима, женске, особито дјевојке често каквим накитом, н. пр. ђерданом, везеном марамом и т. д. Новци и ђердани међу се у најдубље мјесто у врелу, мараме покрај врела[2]).

б) Ријеке.

1. Дрина.

Кад се у Зворнику превозе на Дрини, бацају хљеба у воду, да сретно пређу преко воде. Гимназијалац Станић, путујући у Чајниче преко ћуприје горашке, видио је како људи и жене бацају новце са ћуприје у Дрину. Гимназијалац Ћуковић из Сарајева чинио је то сам ходочастећи у Чајниче.

Да треба ријеку даривати кад се хоће мост преко ње градити, то се нама приповиједа и у народној пјесни „Зидање ћуприје у Вишеграду[3])“. Кад је наиме Митре неимаре свршио зидање ћуприје на Дрини,

Дође Дрина мутна и помамна,
Помоли се витка оморика,
Те удари у ћуприју кулу,
Те заниха на Дрини ћупријом;
Препаде се Соко Мехмед паша:
„Обориће на Дрини ћуприју!“
Док повика Митре неимаре:
„О, бора ми, Соко Мехмед паша!
Ти нијеси Дрине даровао;
Већ насипљи на ћуприју благо,
Па ти узми сребрену лопату,
Па ти даруј ту премутну Дрину“.

Кад то чуо Соко Мехмед паша,
Он донесе неколико блага,
Па он узе сребрену лопату,
Па он тура на четири стране,
Он дарива ту премутну Дрину.

---

1) Ковачевић Д. 2) Учитељ Н. Видаковић. 3) Види: „Народне пјесне мухамедоваца у Босни и Херцеговини“. Сабрао Коста Херман. Књ. I.

2. Чехотина.

„Кад сам био мален,“ приповиједао ми је гимназијалац Кандић, „па сам хтио прећи преко ријеке Чехотине, опасала ми је мати једну мараму и рекла ми, да ју бацим са себе кад будем у по̂ ријеке и да не гледам за њом.“

Кад сељаци прелазе преко ријеке Чехотине први пут у какву варош или село, бацају у воду мараму или новаца[1]).

3. Требишњица.

Гимназ. Черовић приповиједао ми је слиједећи случај: „Једном возећи се са неколико жена у рибарској лађи преко Требишњице прама селу Придворцима, опазих, гдје једна између оних жена, која вођаше са собом свог сина, узе синову марамицу, те ју баци низ воду, а сину заповједи, нека за њом не гледа“.

4. Врбас.

Једне године много се свијета у Врбасу потопило. Тражило се проти тому лијека. Њеки богати католик отишао је на обалу врбашку, па бацио прстен у ријеку. Народ вели, да се је од тога доба мало ко у Врбасу утопио. Још кажу, да су се прије него што је споменути католик бацио прстен, чули из воде страшни гласови, а послије жртвовања да су престали[2]). — Код Бањелуке обичавају новаца бацати у ријеку Врбас кад гоне дрва на сплавовима, вјерујући и надајући се, да ће онда срећно свој посао обавити[3]).

в) Даривање врела и ријека житом на Вариндан и на Божић.

На Вариндан у јутру рано носе источно-православни варице (кухано жито) на воду, те успу мало варице у воду и око бунара или чатрње говорећи: „Добро јутро водице! Дај ти нама водице, а ми теби варице!“ Проговоривши ове ријечи наточе воде па је понесу кући. Овако раде н. пр. у Сарајеву, Требињу и Гацку. У пошљедњем мјесту иду на живо врело „Славјан[4])“.

У Д. Тузли носе варицу на рјечицу Јалу па ју баце у воду. Онда захвате воде па је носе кући. Ту воду сипају у жито и кухају њом[5]).

---

[1]) Јеремић из Фоче. [2]) Гимназ. Видовић из Бањелуке. [3]) Кочић из бањалучке околице. [4]) Дучић, Лазаревић и Грђић. [5]) Симић.

На божићни дан рано у јутру један или двојица иду под рукавицама по воду за ћесницу, носећи са собом јечма или зоби, коју поспу по бунару, чесми или чатрњи говорећи: „Добро јутро водо, честит ти свети Божић!“ Овом водом умијесе ћесницу.

У Власеницама је обичај, да момак и цура, ако их има у једној кући, иду прије зоре по воду за ћесницу. Момак понесе у рукавици зоби или јечма, а цура понесе ибрик. Дошавши на воду, мушкарац три пута унакрст поспе житом по води. Цура наточи воде па ју понесе кући. Ове воде не даду за друго него само за ћесницу употријебити[1]).

г) Опће народно чишћење (purgatio, κάθαρσις) и лијечење водом,

на Млади петак и Младу сриједу (први петак, прва сриједа у мјесецу иза мијене), о Цвијетима, на Источни петак (први петак послије васкрса), на Ђурђевдан, љетни Јовандан, о Духовима и на Божић.

1. На Млади петак или Младу сриједу.

Код Модриче има врело, које се зове „Шичара“. Ко је год болестан од грознице, одлази на Млади петак или Младу сриједу на ту воду, окупа се у њој прије сунца, па онда метне новаца крај врела или објеси комад од своје хаљине на дрво, које је близу воде.

„И ја сам се купао на Шичари па на дрво, које је уз извор, комад појаса привезао.“ (Гимназијалац Димитријевић.) Дотично дрво је сасвим шарено од самих привезаних крпица.

2. О Цвијетима.

У Фочи је обичај, да се о Цвијетима умивају водом помијешаном са цвијећем. Уједно опаше се свако чељаде прутом од врбе[2]). И на другим мјестима раде то исто или слично. (О Цвијетима поближе у поглављу: „Штовање биља“.)

3. На Источни петак.

У Фочи. На Источни петак иду Фочани на једну чесму више вароши, која се зове „Гроја“. Вода тог врела тече прама истоку. Ту се свијет умива пребацујући преко себе по три пута воде из прегршти. За оне, који нијесу могли сами на чесму доћи, понесу воде кући. На чесми остављају новце (1—5 новч.) или чевре[3]).

---

[1]) Кнежевић. [2]) Кандић. [3]) Јеремић, Кандић и др.

У Вишеграду. Житељи Вишеграда иду на извор, који се зове „Змајева вода“. Ко је праведан, може воде захватити, а ко је гријешан не може[1]).

У Брчкоме. И близу Брчког има један извор, који народ зове „Змајевац“, јер вјерује, да се ту на Источни петак из јутра купа змај. На овај извор долазе жене с дјецом, па се у њему купају остављајући на мјесту штогод од хаљина или новаца[2]).

У Власеницама. Ниже Власеница има један бунар, који се зове „Источник“. Тамо иду источно-православни на Источни петак те понесу са собом обојених јаја и переца или колача. Код бунара туцају се јајима па нешто у воду бацају. Прије сунца јагме се, ко ће први доћи на извор да се умије[3]).

У Дôњој Тузли. И код Дôње Тузле је студенац, који народ зове „Источник“. Амо иду источно-православни на Источни петак (или сриједу), те се ту купају, па онда оставе нешто јела и новаца[4]).

У Зеници. У Зеници иду источно-православни на исти дан прије сунца на једно врело на брду Змајевцу, те се ту умивају, остављајући по једно јаје и новаца на врелу[5]).

У Сарајеву. Сарајлије источно-православне вјере иду на исти дан на врело „Пјенкавац“, па се ту умивају и воде напију, пребацујући пуну шаку воде преко себе и то десном руком прво преко десног рамена, онда преко лијевог па опет преко десног. — Исто тако иду и на Пишћиводу и на Борак, па ту пребацују по три пута из прегршти воде преко себе. Кад пођу оставе крај врела новаца — и сребрне форинте су се ту нашле — и објесе крпице од својих хаљина на врбице.

У „Кисељаку“ код Чајнича. Пô сата од Чајнича према Горажду налази се једно кисело врело. Амо долази на Источни петак много народа, особито православног. На врелу се умивају, те неки онда врело новцима дарују. Туде се читав дан веселе, играју и пјевају. Неки се туцају обојеним јајима. Кад пођу кући, понесу кисељака у боцама, да га и код куће пију и с њим се умивају[6]).

У „Тарабовцу“ код Травника. На горњој страни од Травника има врело „Тарабовац“. Тамо иду источно-православни на Источни петак прије сунца. Најприје дође поп да посвети водицу. Онда се ту купају људи, који су болесни од очију. Приповиједају, да су прије бацали новце у воду, а сада да их давају попу, који свети воду[7]).

---

[1]) Богдановић. [2]) Милошевић. [3]) М. Поповић. [4]) Симић. [5]) Петронић. [6]) J. Јовановић. [7]) Лалић.

Мухамеданци иду на горе споменута врела у уторак или сриједу прије православног Источног петка, н. пр. у фочанском котару у уторак, у чајничком у сриједу.

4. На Ђурђевдан.

Врела „Јездош“ и „Буковик“ код Невесиња. Сат далеко од Невесиња има врело, које се зове „Јездош“. Тамо иду источно-православни на Ђурђевдан прије сунца, да се умивају и купају. Пошто се окупају оставе пара на врелу. И на врело „Буковик“ у гори Буквици иде свијет, да се тамо купа. На Буквику остављају такођер новаца[1]).

Умивање „омахом“. У очи Ђурђевадне отиђе кући момак у млин, те донесе кући оне воде, коју млинско коло разбацује; ту воду народ зове „омахом“. Уз то набере још траве „милодуха“. Онда узме црвено јаје, обојено на Велики петак прије сунца, за тим какавгод златан новац. Све троје метне у омаху, да ту лежи преко ноћи. Сјутра дан сва се кућна чељад овом водом умивају и свако пребацује руком те воде три пута преко себе. То држи народ да је здраво и човјек да остане окретан и сретан. Омаха наиме значи хитрину, злато напредак у послу, црвено јаје знак је руменила и здравља, а милодух знак је мириса[2]). Умивање омахом познавају по свој Босни и Херцеговини без разлике вјере.

5. На Ивандан.

Врело „Крајшина“ код Стôца. Житељи Стôца иду у очи Ивандана на врело „Крајшину“, пô сата од Стôца. Ту се умивају и купају, те остану сву ноћ до сванућа другог дана. С тога понесу са собом вечеру, каву, шећера и који суд водени. Кад у јутру пођу кући, наспу воде у суд, а прије него пођу, оставе новаца или што од одијела[3]).

И на другим мјестима, н. пр. у Фочи, Сарајеву, полазе се купати на исти дан прије сунца. Вели се, да је то с тога, да човјек буде преко цијеле године лахак, окретан и здрав. У Власеницама умивају се на Ђурђевдан прије сунца водом, у коју су у вече у очи Цвијети метнули цвијећа. То особито раде момци и цуре[4]).

6. О Великој Госпојини.

Бања св. Ивана и Мајке божје у Олову. У Олову има „бања св. Ивана и Мајке божје“. Тамо иде свијет из све Босне на завјет о Великој Госпојини. У бањи „св. Ивана“ купају се мушки, у бањи „Мајке

---

[1]) Р. Томановић. [2]) Николиновић. [3]) Превишић. [4]) М. Поповић.

божје“ женске. Неки бацају новаца у бању, неки их дају неком сиромашном мухамеданцу као милостињу[1]).

7. О Духовима.

Има у селу Трнову, 3 сата од Кладња, једно врело, које се зове „Света вода“. Тамо иду православни, а и други народ о Духовима, те се купају и понесу те воде са собом кући, да се и код куће њом купају и да је пију[2]).

8. У очи Божића.

Прије сунца у јутру на Божић пере се чељад студеном или млаком водом, и то обично код куће. Кад иду по воду за купање, онда кажу на води: „Добро јутро водо, честит ти свети Божић!“ Иза купања обуку се у чисте хаљине и обрежу нокте, да овако чисти дочекају рођење — сада Христово, прије рођење младог сунца или „Божића“.

д) Чишћење марве водом.

У кључком котару на Ђурђевдан у јутру рано посипају чобани стадо (овце, козе и говеда) некаквом водом. Прије су обичавали и пуцати из пушке преко стада[3]).

е) Вода послије заласка сунца чисти се ватром.

Вода с извора или чесме не смије се донијети ни пити послије заласка сунца, јер се мисли, да ноћни духови излазе одмах послије захода сунца. Ако се пако вода ипак послије заласка сунца донесе у кућу, онда се мора мало те воде просути на ватру или се барем дотакнути ватром до воде[4]). У Сарајеву обичавају стари људи, кад се хоће напити воде, у маштрафу (чашу) метнути жив угљен, вјерујући да им онда од оваква пића не ће бити никаквих злих пошљедица[5]).

ж) Водом се куну.

Н. пр.: „Тако ми ове чаше воде![6])“

з) Различито.

Кад дјевојка дође на извор, на који прије није долазила, пљусне најпрво три пута преко себе воде, па тек онда се умије у оној води[7]).

[1]) Смољан. [2]) М. Поповић. [3]) Кондић. У Моравици у Србији доносе на Петровдан, рано у јутру, крављачу воде у тор, па њом прескају овце. — Миличевић, „Живот Срба сељака“. Гласник срп. уч. друштва, XXXVII. [4]) У требињском и рогатичком котару. Черовић и Беговић. [5]) Деспић. [6]) Ј. Бесаровић. [7]) На Гласинцу, Беговић.

Када слушкиња или слуга први пут дође у кућу на службу, обичај је, да прво донесе воде, а за тим ђа друге послове ради.

Кад се хоћеш из какве суда воде напити, треба најприје нешто од те воде просути[1]).

На Ђурђевдан донесу у Језеру мухам. цурице дјевојкама од млина воде, која се омахује с кола и жљеба. Та вода зове се „навала“ за то, да дјевојка стече много момака, т. ј. да момци навале на дјевојку, као што вода у жљебу наваљује. Изјутра чешљају се дјевојке на врби или на милодуху, да им косе па и оне саме расту брзо као врба или милодух[2]).

Послије акшама не смије се нико воде на чесми напити, а особито женске не, јер иначе униђе у дотичнога нечисти дух (ђавол). Кад је гимназ. Лазаревић ишао год. 1893. у Чајниче, видио је ту мухамеданску жену, из које је нешто говорило њеке непристојне ријечи. Знатижељан упита оне, који су је водили, шта јој је. Пратиоци му одговоре, да је једном ишла у вечер на воду и тамо се напила воде, па кад је ишла кући, онда је нечастиви из ње говорити почео. Сада је већ пет година у њој и није се могао досад никако истјерати. За то су дошли у православну цркву, да јој се читају молитве.

У Бањојлуци обичај је у католика, да онај, који се жели напити воде или другог пића, прије него се напије рекне: „Помози Боже!“ или „У име Исусово!“ јер држе, ако то не рекне, да може врло лако какав нечист дух у дотичног униђи[3]).

2. Штовање ватре.

а) Жртвовање ватри.

Кафеџија пролије у јутру од прво испечене каве мало на ватру своме пиру на част[4]). Кад млада улази у кућу, онда пољуби праг и разгрне ватру на огњишту те ту метне новаца[5]). Кад се ко у своју нову кућу пресели, онда му људи долазе да честитају. Враћајући се кроз кухињу мећу новаца на огњиште[6]).

Кад на Бадњу вечер домаћин унесе бадњаке у собу, поспу га укућани заједно са бадњацима житом. Кад их домаћин положи на огњиште, узме чашу вина, наздрави бадњацима, па их за тим прелије тим вином[7]).

[1]) Деспић из Сарајева. [2]) Хасић. [3]) Видовић из Бањелуке. [4]) У Вогошти по казивању гимназ. Пупића. Са друге стране још нијесам добио о томе потврде. [5]) На Гласинцу, Беговић. [6]) Ал. Бабић. [7]) У Гацку, Д. Грђић. — Испореди драматично приказивање ове и у Црној Гори познате церемоније у „Горском Вијенцу“ гдје се каже:

Полазник дошавши на Божић у кућу, прије огњишту, обилази три пута око ватре, креше десним бадњаком о лијеви, па онда дарује бадњаке сребрним новцима. Мухамеданци бацају јабучне лупине на ватру у пећи, тобоже за птицу, која живи у ваздуху и храни се само оваквим миром. Кажу, да човјек стече севап, ако то учини[1]).

б) Ватре не смијеш ничим опоганити.

„Не ваља“, „ружно је“ пљувати, п..... у ватру.

Ни нокти, ни косе не смију се на ватру бацати.

Лупине од јајета и лепушке од лука не смију се бацати у ватру тобоже поради тога, јер се вјештице радо купе у ону кућу, гдје оћуте тај мирис[2]).

По селима око Фоче не смијеш у ватру дирати ничим осим машом (гвозденом лопатом) и машицама. Код Требиња не смијеш у ватру дирати тољагом, која се употребљава за товарење код коња, нити штапом, којим се овце гоне. На Божић не ваља у ватру дирати ничим другим него само за то начињеним дрветом, које се зове „ватраљ[3])“.

Кад домаћица помузе стоку, мора увијек иза тога опрати руке водом, јер би се могла дотакнути ватре, па то „не ваља“. Домаћицама је веома мрско, ако млијеко покипи на ватру. У овакову случају сипају мало воде и соли на ватру; у Љубињу метну к томе још траве[4]).

в) Ватром се куну.

Кад ко жели клетвом поткријепити, да ће учинити оно што је смислио, или да је истина што је говорио, или да није онога учинио чега га криве, онда ће се заклињати ватром, да њом поткријепи своју душевну чистоћу у мислима, ријечима или чинима.

Игуман Стефан:

Јесте ли их, ђецо наложили,
У пријекрст, ка' треба, метнули?

Ђаци:

Наложили, ђедо, ка' требује,
Пресули их бијелом шеницом,
А залили црвенијем вином.

Игуман Стефан:

Сад ми дајте једну чашу вина,
Ма доброга и чашу од оке,
Да наздравим, старац, *бадњацима.*

1) Гимназ. учитељ Реповац. 2) Муфтић из Жепча; Д. Грђић из Гацка. 3) Кандић, Дучић. 4) Беговић из рогатичког котара и Ћоровић из Љубиња.

Н. пр.: „Тако ми ове живе ватре!“ — „Горио као ова ватра (свијећа, лампа)!“ — „Изгорио као дрво на ватри!“ — „Ватра ме испржила, ако није истина!“ — „Тако ми ове жишке, нијесам то учинио!“ — „Горио као она свијећа ако сам![1])“.

г) Чишћење и лијечење ватром; вађење живе ватре у ту сврху.

1. Чишћење воде.

Вода послије акшама у кућу донесена чисти се ватром. (Види горе: „Штовање воде“.) Кад у Љубињу проспу воду, којом су хаљине прали, онда послије заласка сунца не смије нико онуда проћи, док се не успе ватре на оно мјесто, гдје се је нечиста вода пролила[2]).

2. Чишћење и лијечење марве.

Кад чобанин на Бадњи дан у вечер угони браве у двориште, онда пролазе брави између свијећа и кроз дим од тамјана. Овако у требињском котару. И на Сарајевском пољу, у рогатичком котару и другдје пропуштају марву између запаљених свијећа. Поставе наиме двије запаљене свијеће с обје стране кланичких врата, па онда гоне марву у кланицу[3]).

У очи Петрова-дне пале лиле код торова. Једну обносе три пута око тора, а друге посаде у тор, и то на сваки ћошак од тора. И у очи Спасова-дне (Вознесеније) пале дјеца лиле и обносе их око торова[4]).

Испод Требевића ваде живу ватру, раставе ју на двије стране, те прогоне између њих бијесну марву. (Види поближе о томе у наставку.)

3. Чишћење људи.

Како се људи долазећи са погреба ватром чисте, о томе види: „Мртвачке обичаје и штовање душа покојних“ у 1. броју овог „Гласника“ (1894.). На Божић чисте се ватром и свијећама овако: Домаћин и за њим сва чељад у кући прођу између размакнутих бадњака говорећи: „Проћох кроз ватру да не горим као ватра[5])“. Кад се у јутру Богу моле, држи сваки запаљену свијећу у руци. Ако је које дијете мало, па не може држати свијећу, узме ју за њ мати или ко други. И мирбожање обавља се запаљеним свијећама. Иза мирбожања скупе се свијеће, свежу их црвеном свилом или златом, те овако горе док се руча. Да их утрне, домаћин замочи хљеб у вино, те

---

1) М. Поповић и други. 2) Черовић из Требиња. 3) Черовић и Поповић. 4) Мат. Поповић из власеничког и J. Јовановић из јајачког котара. 5) Испореди: Божић, описао Богољуб Петрановић. „Гласник срп. ученог друштва“. Књ. XII., стр. 242—243.

тиме потрне свијеће, а хљеб поједе[1]). У очи Иван-дана прескачу млади по три пута ватру кроз пламен, и то за то, да би били крјепки и здрави.

4. Чишћење (лијечење) људи и марве „живом" ватром.

Како се жива ватра вади за лијек у Јабланици, у Гацку и на Сарајевском пољу, о томе сам писао у 1. броју лањског „Гласника". Гледе лијечења живом ватром казао сам тамо слиједеће: „Ако има ко ране или красте, онда се по ранама или крастама пепео од живе ватре посипа. — Када трудна жена гледа пожар, онда ће се на дјетету, пошто га роди, барем до 20 година појавити црвени осип (Hautausschlag). Против тога може само жива ватра помоћи. Труд, који се на њој припали, спржи се и сатре, па се онда даде дјетету у води да то попије".

Међутим дознао сам још за друге начине вађења живе ватре и такођер за друге начине лијечења живом ватром. Испод Требевића ваде живу ватру и употријебе ју за лустрацију болесних људи и бијесне марве на слиједећи начин: У земљу усаде два дебела кôца. У рупе на нутарњој страни овијех колаца усаде једно попречно дрво, које је на крајевима мало шупље. У те шупљине метну мало труда. Око попречног дрвета омотају уже. На крајевима тог ужета тегле два јака момка те овако окречу вретено, док се не упали труд. Њиме потпале ватру, коју онда раставе на двије стране. Између њих пролазе болесни људи и бијесна марва.

У фочанском и рогатичком котару ваде живу ватру на кућним вратима. Начини се наиме рупа у канат од врата и вратни дирек. У ове двије рупе усади се на крајевима зашиљено дрво. Око овог дрвета обавије се уже. На крајевима тог ужета тегле два момка, да се усађено дрво окреће. То раде тако дуго, док ватре не изваде. Најбоље је да живу ватру ваде посопци, т. ј. браћа која су рођена један за другим. Гимназијалац Кандић гледао је, како су два сељака посопца у њиховој кући у Фочи живу ватру вадили, те ми је сву процедуру на слиједећи начин описао: Сељаци посопци узеше сирово оморово дрво те га на једном крају мало извртише. У рупу насипаше барута, за тим метнуше у њу труда, а обоје зачепише хартијом. Тај крај оморова дрвета окренуше прама вратима, а други крај задјенуше у дирек вратни, уз који се врата притварају. Засађено дрво обмоташе браћа конопцем и њиме га брзо окреташе тако дуго, док се није барут загрио, пукнуо и труд запалио. Тим трудом потпалише онда ватру. — Лијечење живом

[1]) Ал. Бабић из Посавине.

ватром обавља се ту на више начина. Болесник посипа се пепелом од живе ватре, н. пр. по лицу ако има бубољица, или пије на живој ватри угријану воду, или се њом умива.

д) Обновљење кућне ватре на Велику суботу.

У Крешеву отиђу дјеца на Велику суботу у јутро рано на одређено мјесто код цркве, па наложе ту ватру од шиба̂. Католички свећеници дођу па благослове ту ватру. Онда метне свако дијете од благословљене ватре у посуду, па је носи од куће до куће. У свакој кући метне по један угљен на огњиште. Кажу, да се од те ватре цијела кућа благослови[1]).

е) Народне светковине: Бадња вечер и Божић, палење лила (машалање) и скакање преко ватре у очи Спасовадне, Видовадне, Јованадне и Петровадне.

Јер по моме мнијењу ове светковине нијесу на првоме мјесту земаљској него небеској ватри, наиме сунцу намијењене; даље јер је код ових светковина ватра већином само средство за проведење сунцу намијењене славе; коначно јер је код тих слава земаљска ватра често само сунчани намјесник, који има људско клањање и људске жртве примати у име сунца, којему се ради удаљености не може директно жртовати, — с тога мислим да је боље, да се говори о горе споменутим светковинама у поглављу: „Штовање небеских тјелеса".

3. Штовање земље.

А. Камење.

а) Жртвовање.

Код Градачца, на путу између Градачца и Грачанице, између села Скиповца и Милешића, има један камен, на који долазе болесни људи и болесне жене, да се ту лијече и то овако: три пута обиђу око камена па онда сједну или легну на њ. Када пођу, оставе новаца[2]).

б) Чишћење и лијечење камењем.

Ако се у чатрњи утопи мачка, миш или која друга животиња, онда је вода нечиста, те је нико не пије. Да постане опет чиста, треба у њу бацити четрдесет камичака, а по томе излити четрдесет кова воде, онда зовнути свештеника, да очита молитву. Сада

[1]) Дивић. Испореди: Обновљење ватре 1. марта у староме Риму, онда нашему сличан обичај у корушких католика у књизи: Kuhn, „Herabkunft des Feuers", стр. 44. [2]) А. Бабић.

је вода опет чиста. Да је то истина, на много се мјеста свештеник први напије.

На Миљацки видје гимназијалац Черовић жену, гдје пере суде, а на два три корачаја више ње излијеваше се у Миљацку кроз канал нечист. Он упита другове, који бијаху с њиме: „Зар јој је корист ондје прати суде?“ Они ће му на то: „Е мој драги, вода је чиста, јер је прешла преко четрдесет камена, док је дошла до ње“. Кад бунар поправљају, баце њеки комад креча у воду, да се очисти.

На Скакавцу (близу Сарајева) видио је гимназијалац Тауск, како је један сељак, прије него је напојио коње, бацио у воду по три камена, а када је хтио да сам пије, бацио је четири камена.

Када се у вечер иде по воду, прије него се спусти кова у воду, увијек мора се бацити у њу по један мали камичак. Овако у селу Обзеру. И у Љубињу, кад у вечер гоне стоку на воду или кад иду по воду, бациће камен у воду, прије него ће стоку напојити или воде налити. Мисле, да има у води шејтан[1].

О упораби камена код божјег суда види моју расправу: „Божји судови у Босни и Херцеговини“ у „Гласнику зем. муз. 1892.“

Болесници провлаче се кроз шупље камење.

У Требињу је једна шупља стијена, кроз коју се може човјек провући. Кад је ко болестан онда иде тамо, понесе са собом ибрик воде, провуче се најприје кроз стијену, а за тим се окупа. Окупавши се остави хаљине или новаца. „То сам и ја све радио“, казао ми је гимназијалац Шаран. У селу Погливју (код Требиња) има такођер једна шупља повелика стијена, коју зову „Мора“. Ту доносе болесну дјецу, провлаче их кроз Мору, свуку их голе те окупају чистом живом водом, коју су са собом донијели. Све хаљине с дјетета оставе под том Мором, а на њ нове обуку[2]). И код Вијенца има један шупљи камен, кроз који се провлаче жене не имајући порода[3]).

У Чајничу доносе ситног камења различите боје у цркву па га метну пред икону св. Богородице, да ту преноћи. Кад је ко болестан, опере то камење а водом се умива[4]).

в) „Окамењена баба“, „Камена дјевојка“, „Окамењени сватови“.

И овдашњи народ вјерује, да се човјек може скаменити, ако је починио какав велики гријех, или ако га је отац или мајка проклела.

---

[1]) Черовић и Ћоровић. [2]) Черовић. [3]) Хасић. [4]) Мил. Николић.

С тога има овдје пуно камена и стијена, које се зову „Окамењена баба“, „Камена дјевојка“ и др.

У сарајевској околици. На Требевићу има камен, који је налик на човјека, а око тога камена доста омањих каменова, који су доста налик на козе и јарад. За велики камен веле, да је то била баба, која је у прољеће гонила козе и јарад на Требевић, па кад је била наврх Требевића, завикала је козама: „Кец козе, кец, Богу на срамоту!“ На то пухне велика олуја, те се на оном мјесту скамени и баба и козе са јаради.

Друга верзија гласи овако: Нека баба чувајући козе и јарад молила је Бога, да свака коза ојари по једно јаре. Ако јој се испуни жеља, обећала је Богу, да ће половицу јаради подјелити сиротињи. Бог услиши њезину молбу. На то дође баби један светац као просјак те је замоли, да му даде једно јаре. Баба га отјера бацајући за њим камење. Светац окренувши се према њој прекрсти је штапом и прокуне је, молећи Бога, да бабу и њезино стадо окамени. Како је желио, тако се збило[1]).

„Камена дјевојка“ крај Травника.

На Буковици крај Травника издиже се један повелик камен, који је налик на људско тијело. Не далеко од њега извире „Шумећа“. Причају, да је једном мати послала своју кћер на тај извор по воду. Младу дочекао је ту момак. С њиме се млада почела разговарати, а у том љубавном разговору заборавила је са свијем на мајчину заповјед, да се брзо врати. Мајка ју чека и чека, коначно се ражљути, те ју прокуне ријечима: „Дао Бог, да се у овај час у студени камен претворила“. Чим је то изрекла, дјевојка се одмах скаменила[2]).

„Окамењени сватови“ у планини Осмачи код Бањелуке.

По брдима у Осмачи планини има много камења, које је по причању народном налик на тјелеса од људи и стада. О једној хрпи камења веле, да су то били сватови па се скаменили. Друга хрпа изгледа као стадо и пастир. И окамењена дјевојка је ту[3]).

„Окамењена баба“ са окамењеним овцама на „Граду“ код Коњица.

На брду „Граду“ код Коњица чувала је једна баба овце, па се заједно с њима окаменила[4]).

---

[1]) Б. Бесаровић и Богдановић. [2]) Видовић и Штајнмец. [3]) Кочић. [4]) Реповац.

„Окамењена баба“ у вишеградском котару.

У вишеградском котару близу српске границе има један камен, за који народ каже, да је то окамењена баба. Кад ко томе камену рекне: „Ждријеби баба“, одмах вода из камена штрцне.

„Окамењени стан“, „Окамењене станске оправе“ и „Окамењено посуђе“ у планини Лебршнику.

У планини Лебршнику близу Гацка има једна пећина, а у њој окамењен стан, окамењене станске оправе и посуђе окамењено. Народ приповиједа, да је овдје вила становала, па кад су је људи видјели да је побјегла, а све што је унутра било да се окаменило[1]).

г) Камен код божјег суда.

О употреби камена код божјег суда види горе споменуту расправу „Божји судови у Босни и Херцеговини“.

Б. Земља црница.

а) Жртвовање.

У Гацку нико не ће у прољеће почети орати, док није најбогатији човјек дотичног села узорао једну браздицу и посијао ју. Тај човјек кад оре, покрије волове зеленом чохом, ако је мухамеданске вјере; ако је пак источно-православне, метне воловима јабуке на главе. Ону браздицу не ће обранити, тобож да би могле тице усијано жито појести. На истоме мјесту међу прије него жању једну руковјет зрелог класја под кућни кров[2]). Гимназ. Кнежевић видио је у фочанском котару како је један тежак, кад је жео жито, оставио на њиви неколико руковећа. Питајући тежака за кога то оставља, одговори му: „Ово остављам божјим птицама, да се и оне нахране“. Још му је исти тежак казао, да му сваке године боље роди жито на ономе мјесту, гдје је оставио за птице него у осталој њиви[3]).

И на Попову пољу кад тргају кукуруз, оставе гдјекоји клип на трстици, велећи, да је то дар земљи што је добро родила[4]).

Узидање.

Кад се нова кућа гради, узидају у темељни камен или у зид, т. ј. жртвују духовноме господару земље:

[1]) Дивљан. [2]) Шћепан и Д. Грђић. [3]) Кнежевић. [4]) Пупић. У Словенаца у јужној Штајерској остављају винцарји (виноградари) у Халозама (близу Оптуја) један грозд у винограду, да би се трс напио и друге године опет добро родио, даље с истог разлога једну јабуку на дрвету јабуци, крушку на крушци.

1. новаца или
2. овна или јање,
3. ороза или тукца,
4. вино.

Да се новци и овдје често нађу у зидинама оборених кућа и да се још данас узидају сребрени и папирнати новци, каткад у вриједности до 100 фор., то је опће познато.

Мање опћените су остале жртве. Кад су у Бос. Градишци градили источно-православну школу, сазидали су у темељ овнујску главу[1]). У Тешњу закоље богатији на темељу нове куће овна или јање, а сиромашнији пијетла или тукца[2]). И у Гацку закоље богатији на први камен темеља овна или јање, а исто тако закољу на шљемену овна, а крв пусте да цури низ зид. Још међу на кров куће аршин два црвене чохе, онда марамâ, ферменâ, мастике и т. д. Ово све иде неимару и зидарима[3]). Како у Гацку, овако је и на многим другим мјестима, н. пр. у Власеницама, у Посавини и др. У Посавини доносе и комшије дарове на кров[4]).

Кад је у Новоме прије неколико година један газда направио нову кућу, па из старе куће прешао у нову, расјекао је живог младог пијетла по половини, па једну половину бацио на једну страну куће, а другу половину на другу страну[5]). На Горици у Сарајеву прије него ће се уселити у нову кућу, одсијече кућни старјешина пијетлу главу на кућном прагу, јер би иначе неко од укућана морао умријети[6]). — Кад се ископа темељ новој кући и кад се метне први камен, обичај је у Сарајеву, да зидар удари један пут чекићем по оном камену, а газда куће купи неколико литара вина, те прву чашу проспе на темељни камен, а остало однесе кући, да ово попију укућани, и то по старости, т. ј. најпрво муж, онда жена и т. д.[7]).

Да су у стара времена и људе узидавали, на то нас сјећа прича о зидању вишеградског моста и друге приче. Вели се, да је неимар Митар градио вишеградски мост седам година,

„Што је Митар у дан начинио
Оно нешто ноћом баталило“.

Сад је Митар позвао вилу посестриму да му у помоћ буде. Али му ова одговори, да му не може на помоћи бити, јер јој њезине сестрице не даду. Нека узида двоје дјеце па ће ћуприја остати. Једноме дјетету треба да буде име „Стоја“, а другоме „Остоја“, да ћуприја стоји и увијек остане. Након дугог тражења нађу двоје дјеце под овим име-

[1]) Петковић. [2]) Дакић. [3]) Грђић. [4]) Симић. [5]) Кондић. [6]) Турић. [7]) Чубелић.

нима у једног сељака, те их на силу одузму и живе узидају, једно с једне, а друго с друге стране[1]).

Libationes.

Кад се ракија пече, излије прву чашицу испечене ракије на земљу онај, чија је ракија. Овако раде источно-православни у Требињу и католици у Травнику[2]). Кад се у кључком котару донесе вода у кућу, онда увијек одлију неки дио на земљу прије него ли почну пити[3]). Тога се држе и у Сарајеву[4]). У Требињу одлијевају воде само ако се вода у вечер донесе с извора, или ако се (такођер у вечер) уточи из бурила̂, која стоје пред кућним вратима. Док стојиш код бурила, не смијеш се напити[5]). Ово не ће бити либација, него чишћење воде од нечастивога. — Сељаци прије него се напију воде на чесми или врелу хоће најприје мало пролити на земљу.

б) Чишћење земљом.

О употреби буса код божјег суда види већ споменуту расправу. Земљом се куну, н. пр.: „Тако ми земље!“ — „Земље ми, у коју ћу лећи, тако је!“ — „Земља ми кости изметала, ако није тако!“ — Јер је земља по народном вјеровању чист елеменат, не ће она ништа нечистога у себи трпјети. На овом вјеровању оснива се клетва: „Земља те избацила!“ или „Земља ти кости измећала!“ Ако закопају човјека, који је за свог живота починио велике гријехе, н. пр. тукао оца или мајку, гријешио проти нарави и т. д., а тај се човјек пред своју смрт није ни исповједио ни покајао, онда тврде, да ће га земља сигурно из себе избацити.

Ето један примјер:

По народном приповиједању догодио се је у Ливну године 1878., кад је аустро-угарска војска уљезла, слиједећи случај: Неки житељ, о којему се говорило да је свакојака зла учино, пуцао је из своје куће на војнике, кад су ови Ливно запосјели, те је код ове прилике погинуо. Закопали су га на гробљу, а иза неколико дана извалио се мртвац црн као угљен! Укопају га други пут, али не прође ни по̂ сата, а мртвац искочи опет на земљу. Сада дозваше једну жену, која је била првим дјететом збабна и замоле је, да дотјера на магарици воде на гробље. Међутим свезаше скотну кују у гроб код мртваца.

[1]) По причању Кулиновића. Испореди тиме пјесму: „Зидање вишеградске ћуприје“. [2]) Черовић и Лауш. [3]) Бањац. [4]) Деспић. [5]) Черовић.

Кад је жена дотјерала воду, сасуше цијело буре на мртваца и кују, а онда брже боље затрпаше гроб и побјегоше кући. Кажу, да се од тада мртвац није више избацивао[1]).

4. Штовање ваздуха.

а) Управитељи ваздушних појава.

Како су се звали у поганско доба духови или богови, који су управљали појавама у ваздуху или временом, наиме вјетром, громом, кишом и ледом, то је овдашњи народ већ заборавио. На мјесто поганских имена и управитеља, — ако се нијесу природне силе поособиле — поставише се хришћански управитељи са хришћанским именима, као: Стјепан, Прокопије, Илија, Огњена Марија, Блажена Марија (или Мироносна Марија). Њихово штовање као управитеље вјетра, грома, кише и леда изражава народ на првоме мјесту тиме, да за њихових дана, који долазе уз највећу жегу, никако не ће да ради на пољу (на ораницама, ливадама, виноградима и шумама), бојећи се, да му вјетар, гром и т. д. не би нахудио.

I. Вјетар.

На Гласинцу не смије народ ништа радити на Стјепан-дан (14./2. августа), јер он има у својој власти вјетар. Ко ради на његов дан, ономе ће вјетар велику штету учинити. За то га и зову „Вјетрени дан[2])“. И у Посавини не смије се радити на дан Стјепана „вјетровитога“, јер он шаље вјетар, који разноси љетину, н. пр. сијено. Особито чува се онај да у тај дан ради, коме је крсно име Стјепан[3]). И у сарајевској околици (н. пр. у селу Осјеку) је Стјепан заштитник вјетра.

У Крајини и у Херцеговини је особито Прокопије (20./8. јула) заштитник вјетрова. Ту не ће тај дан радити ни источно-православни, ни мухамеданци, на више мјеста ни католици, бојећи се, да им вјетар не би однио уплашћено сијено у облаке. У чајничком котару гоне сељаци оне, који раде тај дан[4]).

На Купрешком пољу светкују особито Огњену Марију (29./17. јула) и Мироносну Марију (3. августа, 22. јула), јер се боје вјетра, да им не би на житу и на трави нашкодио[5]).

[1]) Бошкић. [2]) Беговић. [3]) Стојић. [4]) Јово Јовановић. [5]) Марко Поповић.

Вјетар чувар обрезаних ноктију.

Многи веле, да обрезане нокте треба замотати у једну крпицу и бацити гдјегод у крај ријечима: „Ја вјетру дајем нокте, а вјетар мени кад ми затребају“. То се ради тобоже за то, што се вјерује, да ће се на страшном суду питати за нокте, гдје их је ко оставио[1]).

Стухе гоне вихоре.

У Љубињу угоне малу дјецу у кућу кад је вихор, јер кажу да стухе гоне вихор[2]).

Утишање вјетра у Гацку.

Кад вјетар пуше, баце у гатачком котару један комад од подеране хаљине,ципеле или опанка у ватру, да би се вјетар утишао[3]).

II. Гром.

Управитељи грома јесу у Гацку: Прокопије, Огњена Марија, Блажена Марија и Илија (двадесетога јула). Овијех дана не ће ту радити ни источно-православни, ни мухамеданци, јер се боје грома. У Чајничу светкују Прокопијев дан не само источно-православни него и мухамеданци. Пошљедњи ће сада увијек питати, кад је „влашки Прокопа“. Прича се, да један мухамеданац није светковао Прокопа, па му је за то гром ударио у кућу и дјецу му побио. Кашње је тај човјек увијек питао: „Кад ће доћи онај влашки Прокопа, што моју дјецу покопа[4])“.

III. Туча (град, крупа, лед).

Кад пада туча, онда зову којег познатог утопљеника, да не дâ тучи у жито. На Гласинцу зову Ћетка Коранића, који се прије двадесет година утопио у ријеци Дриначи више Зворника. Још метну ту пред кућу синију и на синији хљеба, воска и кашику[5]).

И у селу Стрмници, четири сата од Власеница, дозивају именом пошљедњег утопљеника, те му говоре: „Води град преко планина, изгинусмо сви![6])“

Исто тако дозивају на Романији и на Купрешком пољу пошљедњег утопљеника у помоћ, кад пада велика крупа. Гимназијалац Бабић чуо је једног сељака, како је изнесавши синију и на њој соли, хљеба и кашику почео викати: „Ој утопљењаче Јово, носи крупу са собом у

[1]) Кулиновић. [2]) Ћоровић. [3]) Дивљан. [4]) Д. Грђић из Гацка и Ј. Јовановић из чајничког котара. [5]) Беговић. [6]) Мат. Поповић.

море!“ На Купрешком пољу вичу: „Н. Н., води вријеме на планине![1])“ У Гацку зову жене онога, који је најпошљедњи умр'о, те га моле, да устави град. Осим тога носе из куће синију, сађак и маше. У Невесињу изнесу пред кућу синију, машу и сађак, који се преврне. Ако виде орла крсташа, онда веле, да је он град довео, па да ће онуда падати, куда је орао пролетио. Исто кажу у Гацку, па за то тога орла проклињу[2]). У Посавини око Шамца изнесу на поље синију, троног (сађак), ожег (машу), кашику, виљушке, соли и хљеба[3]). У Модричима изнесу ожег и икону св. Ђорђије[4]).

У Крајини, Посавини, на Купрешком пољу и др. звоне црквеним звоновима, да лед престане падати. Становници око манастира Гомионице (6 сати од Бањелуке) причају, да град не побије оне предјеле, докле глас звона допире[5]).

б) Љуљање на Ђурђевдан (purgatio aere).

По свој Босни и Херцеговини обичај је на Ђурђевдан, да се свијет, особито млади, љуља на љуљачки. Једни кажу, да их онда цијеле године не ће грозница ухватити, други да их цијеле године не ће леђа бољети, трећи да ће сву годину бити лаки и окретни. У чајничком котару прво је што раде на Ђурђевдан рано у јутру прије сунца, да се најприје љуљну на љуљачки, па онда да се умивају омахом, да буду сву годину лаки и да се и они брже обрну на другу годину. — Испореди тиме атенску љуљачку светковину „Αἰώρα“. (Наставиће се.)

[1]) Марко Поповић. [2]) Д. Грђић и Говедарица. [3]) Стојић. [4]) Марковић. [5]) Зрнић, Стојић, Марко Поповић и Кочић.

Starine kotara županjačkog u Bosni.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský**.

Kada sam godine 1891. govorio o prehistoričkim i rimskim razvalinama i gragjevinama u poriječju Sane[1]), obećao sam pri kraju, da ću opisati drugi jedan kraj, u kome se ostanci iz prehistoričkog doba u mnogo većoj množini nahode nego iz rimskog doba, te sam pri tome imao na umu županjački kraj, gdje sam prigodom montansko-geološkog ispitivanja našao čitavo čislo nasutih gradina.

Megjutim je gragjevni savjetnik Ballif u svome djelu o rimskim cestama[2]) opisao čitavu mrežu rimskih cesta u današnjem županjačkom kotaru, pa kad sam jednom prilikom god. 1892. onamo došao, naišao sam i na više tragova rimskih naseobina i utvrda, ali je ipak množina prehistoričkih gragjevnih ostanaka u onome kraju bila daleko viša od rimskih.

Najznamenitiji je dio županjačkog kotara Duvanjsko polje, kome u sjevernom dijelu leži grad Županjac ili Duvno.

To polje, visoko 860—900 *m* nad morem, ima od Han-Marijana do Mesihovine sjeverojužnu dužinu od 20 *km*, a od Mandinog sela do Kovača ima najveću istočnozapadnu širinu od 9 *km*.

Megju Mandinim selom i Kongorom odvaja se jugoistočno prama Lipi od toga polja pobočna dolina, koja je duga oko 4 *km* i ima poprečnu širinu od 2 *km* po prilici. Druga pobočna gotovo trouglasta dolina prostire se izmegju Kovača i Kola prama sjeverozapadu u dužini od $5^1/_2$ *km*, pa se zašiljuje na zapadu od Stipanića pri dnu važnoga prijemeta Prevale.

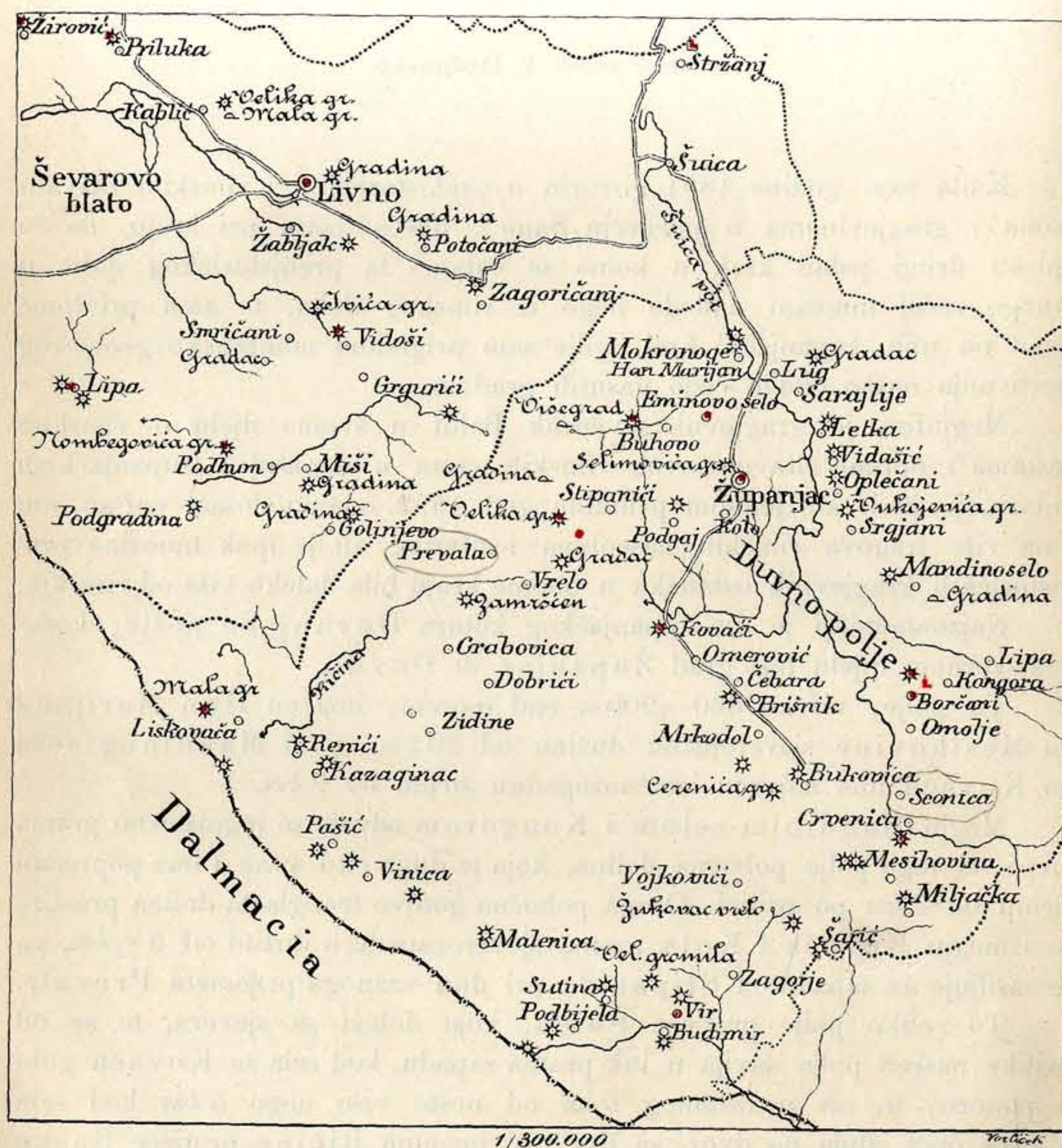
To veliko polje protječe Šuica, koja dolazi sa sjevera, te se od prilike nasred polja savija u luk prama zapadu, kod sela se Kovača gubi u ponoru, te iza podzemnog toka od nešto više nego 5 *km* kod sela Vrela opet izbija na dvor, za tim pod imenom Ričine protječe Buško blato, te se opet gubi blizu sela Ljeskovače u više ponora.

[1]) „Glasnik" 1891., str. 431 i d. „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" 1893., I., str. 203 i d.

[2]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", Beč 1893.

Prije rečenog svog zavoja prama zapadu prima Šuica potok Drinu, koja joj pritječe od juga. Za velike ljetne suše ostaju od Šuice samo mjestimice lokve, dok potok Drina i druge pritočice u ljetu većinom sasvim presuše.

Srednje, dublje partije Duvanjskog polja redovno su od jeseni do proljeća močvaraste, pa se za to upotrebljuju samo kao livade i pašnjaci,

Slika 1.

dok se poviši okrajci obragjuju kao njive. To je ujedno uzrokom, što srednji kraj polja nije naseljen, već su sva mjesta u okolo s kraja nanizana, kako je to po množini nasutih gradina već u prehistoričko doba

bilo i kako se to po ostalim poljima krša, kao n. pr. uz Buško blato ili uz Ševarevo blato kod Livna takogjer i danas može vidjeti.

Preko spomenutog već klanca Prevale dolazi se na drugo veće polje, Buško blato, visoko oko 700 *m* nad morem, koje je južni produžak prostranog Livanjskog polja i kome južni dio još pripada županjačkom kotaru. Prilike Buškog blata sasvim su slične onima u Duvanjskom polju, s tom samo razlikom, što je blato u jesensko i zimsko doba sasvim poplavljeno, pa s toga razloga manje vrijedi za usjeve nego za livade.

Manjih polja ima još kod Vinice na jugu Buškog blata, kod Roškog polja istočno od Vinice i kod Vira južno od Roškog polja. Ostalo zemljište u kotaru veoma je kršević gorski kraj, koji je vrlo slabo naseljen, ali ima divnih pašnjaka za stoku tako, da je stočarstvo i danas tamošnjem žiteljstvu glavnim izvorom privrede. To zemljište mora megjutim da je već u doba rimskog gospodstva bilo tako kršević, jer mnoge usječene kolotečine rimskih cesta leže na visini današnje površine onog zemljišta.

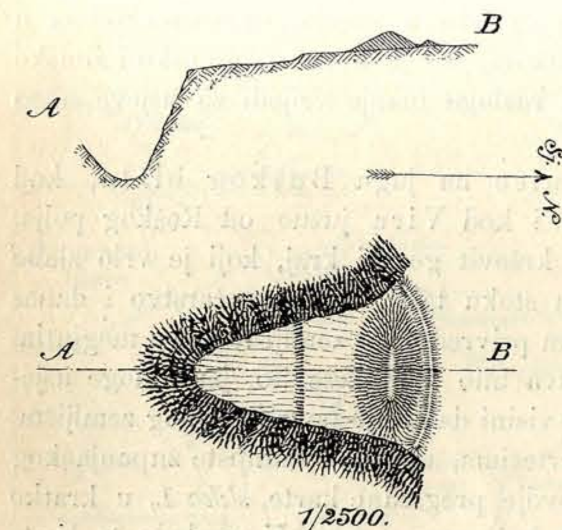
Pošto smo barem u glavnim crtežima, upoznali zemljište županjačkog kotara, hoću da pomoću pridane ovdje pregledne karte, *slika 1.*, u kratko opišem ostanke iz drevnog doba, za koje sam saznao. U pogledu te karte primjećujem samo, da su u njoj nasute gradine označene crno s običnim znakom za trgjave, dok su rimski ostanci običnim znamenjima crveno označeni.

A. Ostanci iz prehistoričkih vremena.

Kada se od sjevera primičemo Duvanjskom polju, vigjamo još u klancu Šuičinom sjeverno od sela Mokronoge dvije nasute gradine, megju kojima u dubokom jarku rečeni potok onamo skreće. Veća od njih, nazvana Velika gradina, leži na lijevoj obali Šuice i sastoji od poprečnoga nasipa, koji gotovo trouglast, odregjenim klisurama ogragjen zaravanak zatvara od ravnog zemljišta, koje se sjeverno iza njega prostire.

Kako pridana ovdje *slika 2.* pokazuje, uzdiže se taj nasip u sredini poput gromile, te se s obje strane spušta prama strmim obroncima. Od istoka prama zapadu dug je 45 *m*, u sredini je s polja 4 *m*, iznutra pak 6 *m* visok, te mu je ovdje temelj od sjevera k jugu širok 22 *m*. Oko spoljašnog sjevernog podnožja nasipa prostire se u sploštenom luku od jednog kraja hrida do drugog 62 *m* dug, nizak nasip, kome je visina 1 *m*, a temelj 3 *m* širok; udaljen je za 1·5 *m* od podnožja velikog nasipa. S istoka, juga i zapada samo odronjenim klisurama zaštićen zaravanak lagano se spušta k jugu, te je od podnožja nasipovog od južnog svog rta dug 53 *m*.

Spram toga iza Šuičinog klanca ima na desnoj obali posve slična, manja nasuta gradina, Mala gradina, u koje je zaravanak na jednome kuku s jugozapadne strane zatvoren poprečnim 3 *m* visokim nasipom, koji se u dužini od 30 *m* po prilici prostire od jednog kraja do drugog. Kako nasipi, tako i ogragjene površine obiju gradina zasute su velikom množinom, rukom gragjenih, ilovastih rbina.

Slika 2.

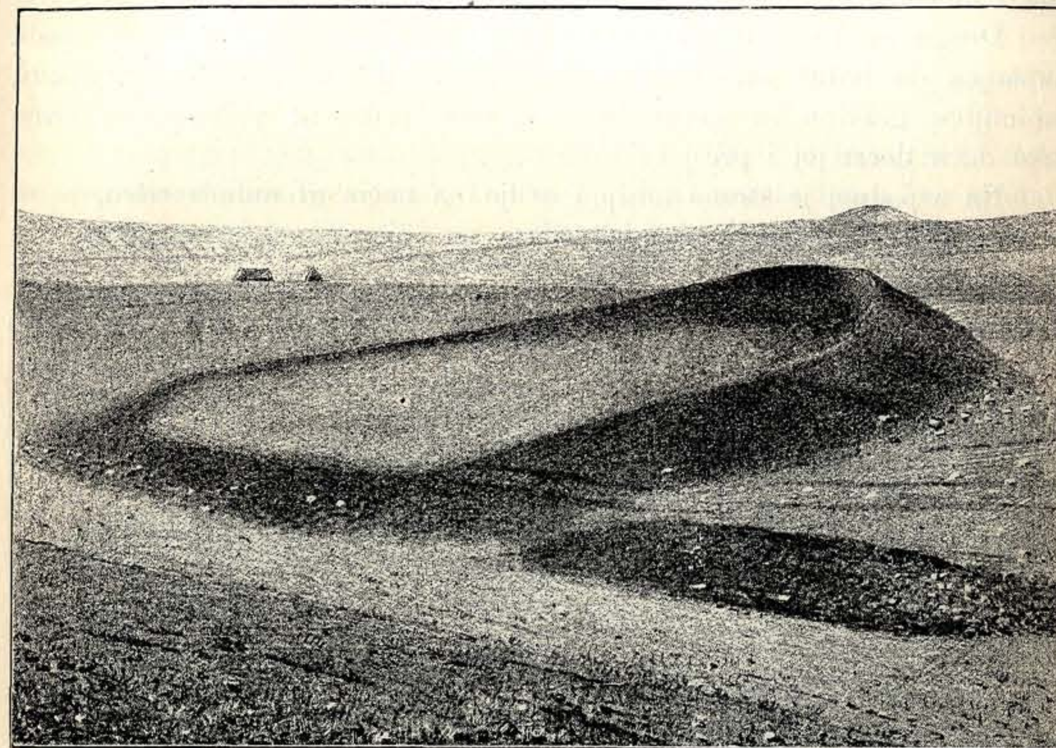
Najposlije valja još spomenuti dvije gomile nedaleko od Velike gradine, koje stoje istočno kraj županjačke ceste u Šuicu.

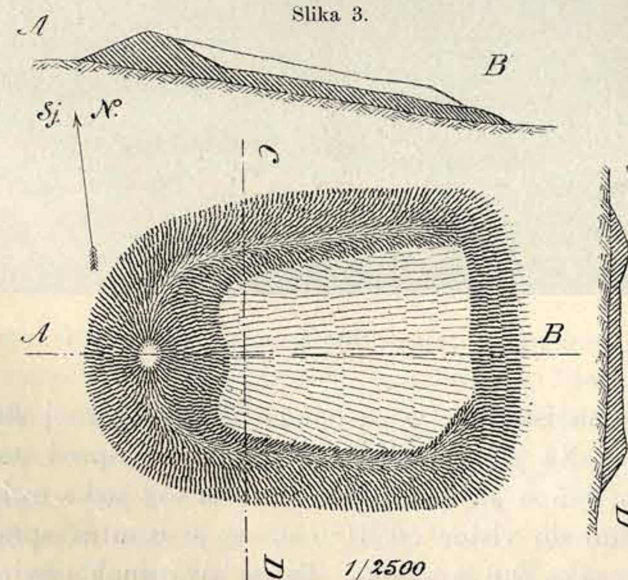
Kada se sad obrnemo od Mokronoga na jugoistok prama kratkoj i uskoj pobočnoj dolini kod Eminovog sela, onda na sjeverozapadu na brdu Orlovcu vidimo veliku kamenitu gromilu, a zapadno od tog sela na jednom kuku vidimo nasutu gradinu Buhovsku gradinu. Ta četverouglasta gradina s jednostavnim, zatvorenim nasipom, duga je oko 45 *m* i široka 30 *m*. U nutrašnjosti nasipa vigjaju se mnoge ilovaste rbine od posuda, gragjenih prostom rukom, ali ima i lijepom zidanih temelja i rasutih komada klaka. Lijep tih zidina nije doduše izmiješan ciglom, a isto tako nijesam ja ovuda našao na površini komada rimske opeke niti rbinâ od ilovastih posuda, ali te zidine ipak smatram rimskima, pa će biti, da su Rimljani prijašnju nasutu gradinu zapremili radi zaštite svoje naseobine kod Eminovog sela, o kojoj ćemo kasnije još govoriti.

Ako se otuda vratimo u Duvanjsko polje, te pogjemo putem prama Županjcu, to ćemo tik pred gradom naići na nasutu Selimovića gradinu, koja zapadno uz cestu leži u ravnici.

Slika 3. prikazuje nam pogled, a *slika 4.* tlocrt i dva presjeka te prehistoričke gragjevine, koja je smještena na vrlo niskoj uzvisini u ravnici. Pogled, *slika 3.*, nacrtan je s istočne strane, pa se u zatku slike vidi i Gradina kod gaja, o kojoj će kasnije biti govor. Nasuta je gradina eliptična s jednostavnim nasipom, koga je na istočnoj strani djelomice nestalo. Na zapadnoj strani kao na najvišoj tački uzdiže se nasip u dužini od 24 *m* na način gromile do spoljašne visine od 8 *m* i do nutarnje visine od 11·6 *m*, pri širini temelja od 47·8 *m*. Od gromile prostire se nasip na obje strane, bivajući na sjevernoj strani sve niži,

u dužini od 88 *m*, a na južnoj i istočnoj strani u dužini od 118 *m*. Sva je gragjevina od zemlje i od neogenog lapora iz onog kraja, te nam

Slika 3.

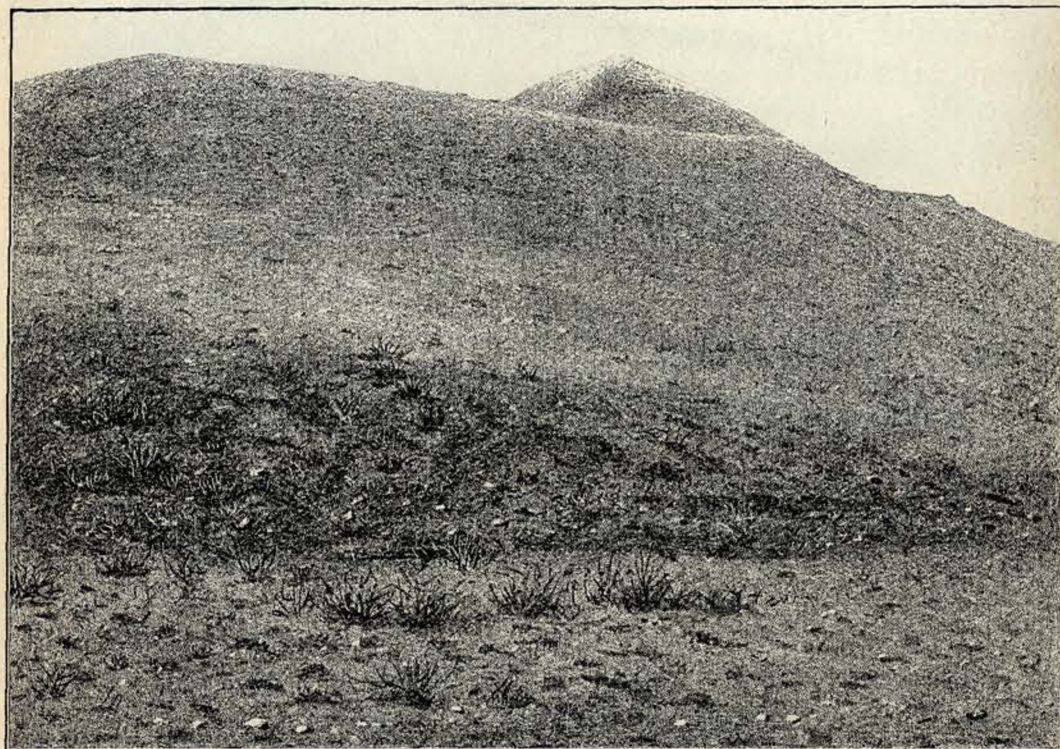
Slika 4.

prikazuje ogromnu radnju od nasutih okruglim brojem 41.000 m^3. Ogragjeni zaravanak od 81 *m* istočnozapadne dužine i 50 *m* sjeverojužne širine

spušta se blago prama istoku, te je, kao i pristranci gromilâ, zasut množinom rbina ilovastih posuda, gragjenih prostom rukom, megju kojima ima i ulomaka od žrvnjeva.

Druga gradina, Gradina kod gaja, sjela je zapadno od grada Županjca na brdu, koje doduše nije strmo, ali dominira. Pogled na tu zanimljivu gradinu sa sjeveroistočne strane prikazuje priklopljena ovdje *slika 5.*, a tlocrt joj i presjeke *slika 6.*

Na zapadnoj je strane nasip i ovdje na način gromile uzvišen, te se od ove gromile pobočni nasipi razilaze na obje strane, spuštajući se sve

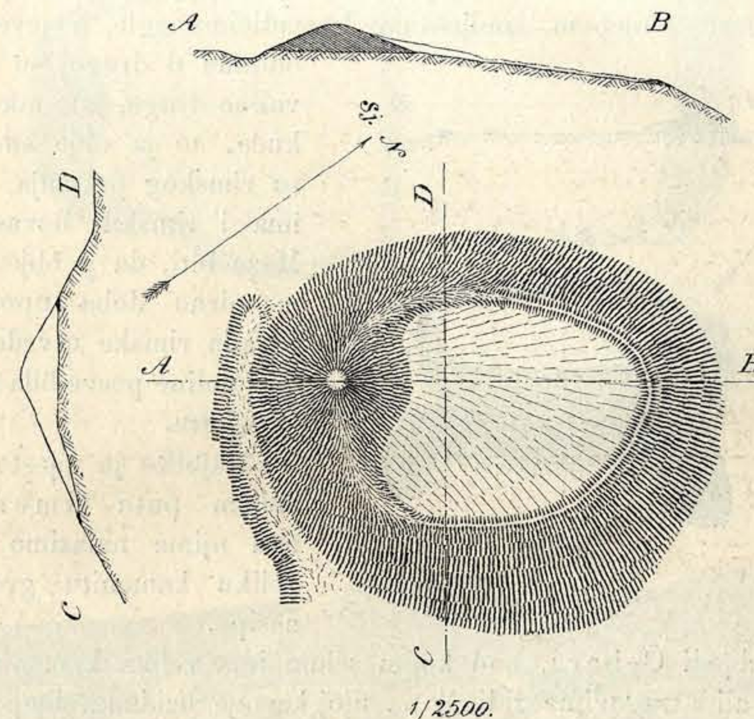

Slika 5.

niže, tako da se na istočnoj, a djelomice i na sjevernoj strani jedva još raspoznaju nasipi. Na jugozapadu i na jugu ima ispred nasipa još jarak od 1·7 *m* dubljine i 5 *m* širine na dnu. Sa dna tog jarka uzdiže se gromila, na spoljašnoj strani do visine od 10·5 *m*, te je iznutra spram ogragjenog okruglastog zaravanka 9·6 *m* visoka. Taj se zaravanak sasvim blago spušta prama sjeveroistoku, dug je 79 *m*, širok 48 *m*, te je kao i pristranci nasipa i dno jarka zasut množinom ilovastih rbina od sugja, gragjenog prostom rukom i ulomcima žvrnjeva od nekog crvenkastog konglomerata.

Kraj Gradine kod gaja vodi dalje na sjeverozapad put na Vučije polje, gdje na sjevernoj strani vrh izvora Ostrošca ima okruglasta glavica, nazvana Gradac. Nego se na glavici ne može razaznati nikaki trag nasipu ili temeljnom zidu niti rasutim rbinama od ilovastog sugja. Vjerojatno je s toga, da je ta glavica samo po svom okruglom obliku stekla ime Gradac.

U najzapadnijem kutu toga polja sjedi nadalje na kuku neke strme vapnenaste glavice Višegrad, koji megjutim nije ništa drugo, već gromila eliptičkog temelja, duga 10 *m*, široka 6 *m*, a visoka oko 5 *m*, kojoj je

Slika 6.

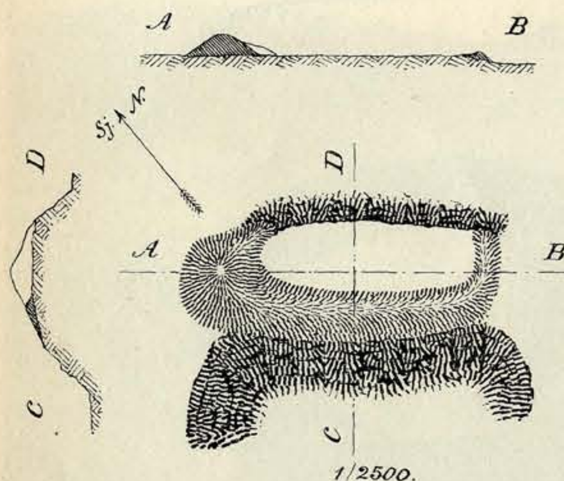
površina zasuta ilovastim rbinama od sugja, gragjenog prostom rukom i komadima ilovače. Od vrha glavice ima veoma lijep pogled na cijelo Duvanjsko polje, pa ja mislim, da je ovdje bilo prehistoričko žrtvište.

Ako se otud vratimo u Duvanjsko polje, pa pogjemo uz zapadni mu kraj prama jugu, naići ćemo zapadno nad selom Kovačima na prvu gradinu. Ta je uska nasuta gradina, kako nacrt i presjek, *slika 7.*, pokazuje, pružena od jugoistoka prama sjeverozapadu, te joj je unutrašnji prostor dug 68 *m* pri najvećoj širini od 24 *m*.

Na sjeverozapadnom kraju uzdiže se visoka gromila od 6 *m* visine, koje se na istočnoj strani hvata posve kratak nasip. Drugi nasip od

120 *m* ukupne dužine po prilici polazi od južne strane gromile, te u visini od jedva 1 *m* iznutra, ali do 5 *m* s polja obuhvata svu jugoistočnu i jugozapadnu stranu, dok je sjeveroistočna strana posve zaštićena odronjenom strmom klisurom. Nad cijelim hrptom nasipa vide se temelji zidine, uzidane lijepom, izmiješanim komadićima cigle, koji se zid može razabrati i na gromili.

Rbine crvenog rimskog ilovastog sugja i grumenje klaka, ali i mnoge rbine prostom rukom gragjenog sugja svuda su po gradini rasute. I ovdje su dakle Rimljani kasnije upotrijebili prehistoričku gradinu. Zapadno se gradine hvata velika dolina, kojoj se u dnu vigjaju razvaline pravokutne kamenite zgrade s lijepom, izmiješanim komadićima cigle, a sjeverozapadno odonud u drugoj su dolini razvaline druge, isto tako gragjene kuće, te ja obje smatram, da su rimskog postanja, jer onuda ima i rimskih ilovastih rbina. Može biti, da je obje te zgrade u mirno doba upotrebljavala posada rimske utvrde, jer je u dnu doline posve bila zaklonjena od vjetra.

Slika 7.

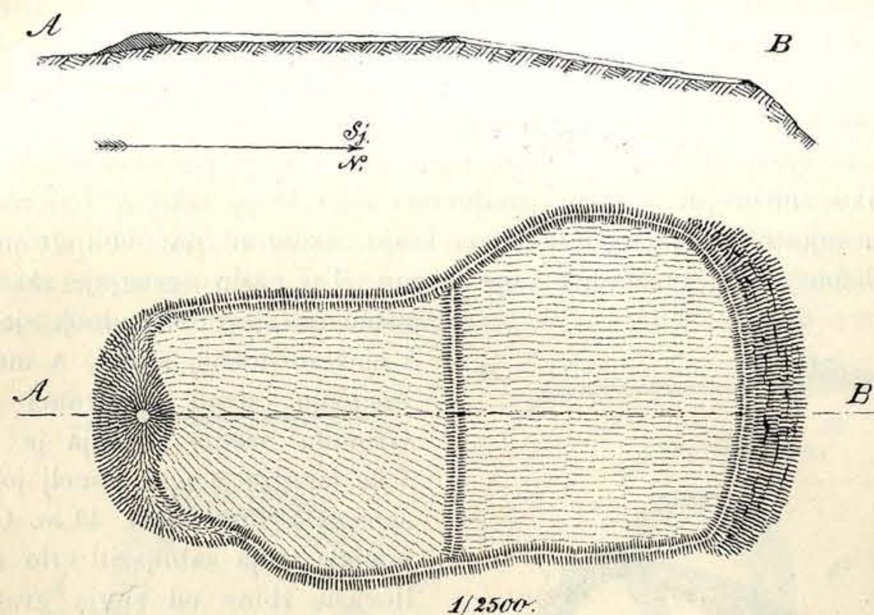
Najbliže je mjesto na našem daljem putu Omerović, a nad njime nalazimo na visini veliku kamenitu gromilu bez nasipa.

Dalje slijedi Čebara, nad kojim selom ima velika kamenita gromila bez nasipa, ali s tragovima zidinâ, na njoj kasnije uzidanih lijepom, valjda od nekake rimske gradine. Sjeverno od Han-Čebare ima istočno od ceste u polju na groblju, koje se danas još upotrebljuje, gromila od 18 *m* u premjeru i 2 *m* visine, na kojoj su dvije starobosanske nadgrobne ploče. Nešto južnije na istoj strani ceste ima na groblju Desnovači opet jedna gromila od 22 *m* u premjeru, na kome je sagragjena mrtvačnica, a kraj potonje leži osam starobosanskih stećaka.

Izdan južno najbližeg sada sela Brišnika dônjeg vigjamo na jednom gorskom zaravanku prostranu nasutu gradinu, *slika 8.*, nepravilnog eliptičkog oblika.

S juga se nasip uzdiže na oblik gromile širok u temelju 29 *m*, do spoljašne visine od 7 *m* i do nutarnje od 3 *m*, te otuda polazi uokolo zatvoreni nasip spuštajući se sve niže, ali mu se mjestimice jedva razabire

trag. Na 90 *m* od podnožja gromile prostire se preko sve širine nizak poprečni nasip, dug 105 *m*. Ogragjeno mjesto od gromile do poprečnog

Slika 8.

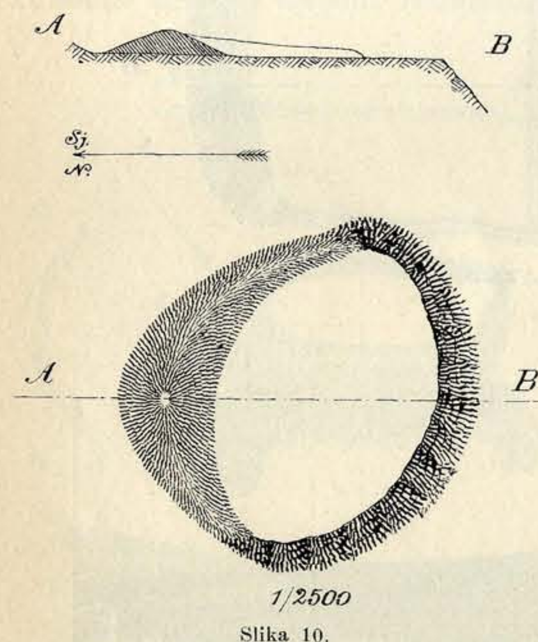

Slika 9.

nasipa blago se spušta prama sjeveroistoku, a od poprečnog nasipa do strmog sjevernog kraja isto tako blago prama sjeveru, zasut je ilovastim rbinama

od sugja, gragjenog rukom i ima sjeverojužnu dužinu od 190 *m*, pri srednjoj istočnozapadnoj širini od presječna 92 *m*.

Zapadno nad selom Mrkodolom, koje sada slijedi, nalazimo na strmom kamenitom zaravanku nasutu gradinu, kojoj pogled sa zapadne strane prikazuje *slika 9.*, a tlocrt i presjek *slika 10.* Ta gradina čini od jugoistoka prama sjeverozapadu pruženu elipsu, dugu 101 *m* s najvećom širinom megju podnožjem gradine i južnim strmim pristrankom od 70 *m*.

Kako obično pri nasutim gradinama toga kraja, tako je i tu nasip na najvišem mjestu, ovdje na sjevernom kraju, uzdignut na oblik gromile, te mu se hrbat ovdje spušta na obje strane. Taj nasip ogragjuje zaravanak samo na sjeverozapadnoj, sjevernoj i sjeveroistočnoj strani, a inače ga zastićuju strmi pristranci hrida. Gromila nasipa s polja je visoka 7 *m*, iznutra 8 *m*, a temelj joj je od sjevera k jugu širok 41 *m*. Od nahogjaja valja zabilježiti vrlo mnoge ilovaste rbine od sugja gragjenog rukom, grumenja za mrvljenje žita, brusova i sl.

Slika 10.

Južno od te gradine stoje na visini tri velike gromile, a istočno od ceste u polju dvije gromile od 12 *m* po prilici u premjeru, koje su obje pokrivene starobosanskim stećcima.

Uz novu crkvu sela Bukovice, koje je dalje na jug, ima mala, vrlo deformirana nasuta gradina, a u nutrašnjosti njenog okruglastog, sjevernog bedema ima više skeletnih grobova bez priloga, valjda od kasnijeg sahranjivanja. Ilovastih rbina od sugja gragjenog prostom rukom ima ovuda dosta.

Zapadno od te crkve stoji na visokom kamenitom zaravanku druga, Čerenića gradina, *slika 11.*, s jednostavnim okruglim nasipom od 60 *m* u premjeru, koji je s polja mjestimice održan do 4 *m*, a iznutra do 2 *m* visine, ali nema gromilaste uzvisine. Na jugu i zapadu prekinut je taj nasip po jednim ulazom. Nahodi se onuda mnogo ilovastih posuda od sugja gragjenog prostom rukom, a vele, da su nalazili i bronceve.

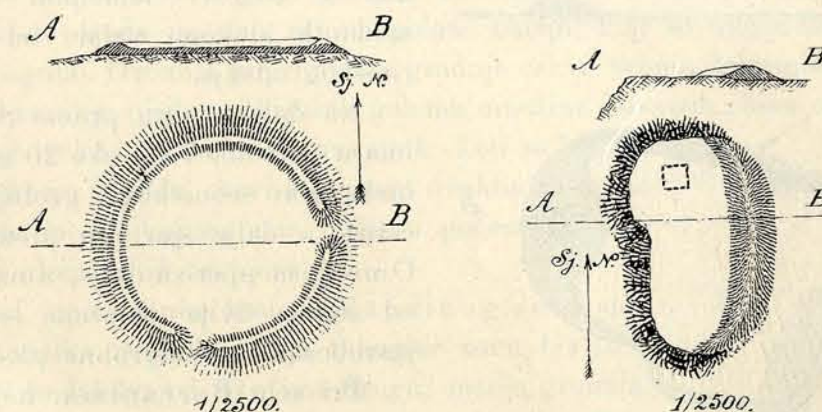
Isto tako zapadno od crkve ima na predbriježjima Čerenića gradine rasutih deset ovećih gromila, a istočno od sela nasred polja ima jedna

jedincata, travom zarasla gromila sa 20 *m* po prilici u premjeru i 4 *m* visine, nazvana Grobnica.

U južnom kutu Duvanjskog polja leži selo Mesihovina, a sjeverozapadno nad njim nailazimo opet na dvije nasute gradine, koje su samo dubokom raspuklinom rastavljene.

Prva od njih, nazvana Crkvina, *slika 12.*, nepravilnog je eliptičkog oblika od 70 *m* sjeverojužne dužine i 30 *m* istočnozapadne širine. Zaštićuje je s istočne i djelomice s južne strane u sredini 6 *m* visok, ali na obje strane padajući nasip, s ostalih pak strana samo strme odronjene klisure.

Cijeli zaravanak posut je množinom različitog ilovastog sugja, gragjenog prostom rukom, a u sjevernom dijelu nahodimo ostanke zidnih temelja uz

Slika 11. Slika 12.

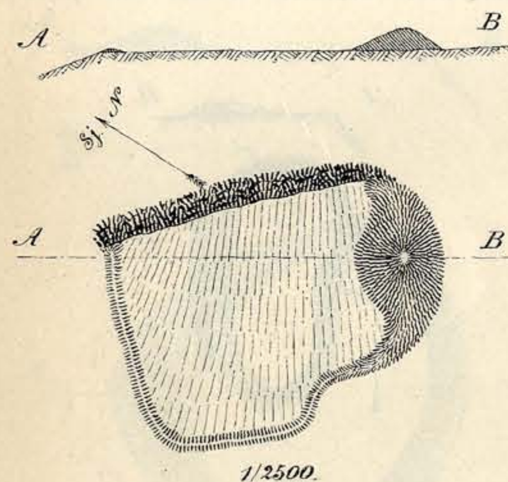
mnoge komade tesane sedre i klakom oblijepljenog gragjevnog kamena. Južno se uz tu razvalinu nahode četiri starobosanske nadgrobne ploče, te je prilika, da je usred te gradine u srednjem vijeku bila kršćanska crkva.

Druga nasuta gradina, koju prosto zovu Gradinom, leži zapadno od crkvine nad spomenutom već raspuklinom i ima nepravilan eliptički oblik od 240 *m* istočnozapadne dužine pri sjeverojužnoj širini od 75 *m* po prilici. Jednostavni, zatvoreni, ali mjestimice, kao n. pr. na sjevernoj strani vrlo deformirani bedem iznutra nigdje nije viši od 1 *m*, a s polja nigdje ne nadmašuje 3 *m*. Na zaravanku, koji se blago spušta prama istoku, našao sam množinu ilovastih rbina od sugja, gragjenog prostom rukom, a megju njima i malen, červerouglast, probušen uteg od crvene ilovače.

Druge tri nasute gradine, sve tri nazvane naprosto Gradine, nalaze se u humlju južno od Mesihovine, i to jedna južno od sela Miljačke ili Bagarića, druga zapadno od sela Šarića, a treća jugoistočno od sela Vojkovića nad vrelom Žukovac. Da te tri gradine postoje, zajamčio mi

je tome predmetu vješti, ali na žalost već pokojni nadšumar Geschwind iz Travnika, ali ih sobom ne mogoh obaći, pa ništa pobliže o njima ne umijem reći.

Kada se sad obratimo prama istočnom kraju Duvanjskog polja, pa njime pogjemo prama sjeveru, naići ćemo na jednu gradinu jugozapadno od sela Crvenice. Ona ima eliptičan oblik, pa će biti identična s razvalinom Skenderijom, što je Bakula spominje[1]). Povodom tomu, što su ovu gradinu kao i mnoge druge nasute gradine u županjačkom kraju smatrali razvalinom sredovjekog grada, bilo je valjda to, što se u nutarnjosti gradine osim rbina od ilovastog, prostom rukom gragjenog sugja još nahodi i rasuto grumenje klaka, kao i tragovi temeljnih zidova, uzidanih klakom, valjda od kakog rimskog zdanja.

Slika 13.

Na daljem putu prama Seonici ima u jednome redu oko 20 gromila, onda na seoničkom groblju njih četiri, a dalje sjeverno pred selom Omoljem opet su dvije, a na jednoj od zadnje dvije položene su dvije starobosanske nadgrobne ploče.

Pri selu Borčanima, koje sada slijedi, ima na sjeverozapadnoj oštro odvojenoj kosi gore Liba, ili po narodnjem izgovoru Hliba jedna gradina, koju zovu gradina Borčani, koja prama *slici 13.*, povodeći se za konfiguracijom brda, ima nepravilan četverouglast oblik, a pružena je od jugoistoka prama sjeverozapadu.

Na jugoistočnoj je strani bedem uzvišen na oblik gromile, te pri širini temelja od 30 *m* dostiže visinu od 7 *m*. Nasipi, koji s obje strane polaze od te gromile, i od kojih je jugoistočni posve kratak, zatvaraju samo jugoistočnu, jugozapadnu i sjeverozapadnu stranu, dok strma sjeveroistočna strana nije bila zaštićena. Na sjeverozapadnoj strani opada nasip do 1 *m*, pače i do 50 *cm* visine nad unutrašnjim prostorom, a s polja prelazi u pristranke brda. Zaravanak od 97 *m* dužine spušta se lagano prama jugozapadu.

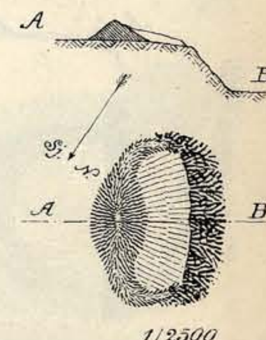
Na gromili vigjaju se ciglom pomješanim klakom uzidane zidine nekog rimskog zdanja, kako se čini, okrugle kule. Uokolo našao sam

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina.“ Splijet 1867., str. 135.

množinu ilovastih rbina od sugja, kako prostom rukom, tako i na točilo gragjenog, megju potonjim ručice od amfora; nadalje komade rimskog ćeremita, zatim oblutke, žrvnjeve, komade željezne troske, ulomke male broncane posude i jedan srebrni rimski novac. Nema po tome sumnje, da je nasuta gradina Borčani kasnije bila po Rimljanima naseljena, o čemu će u ostalom kasnije još biti govora.

Ako na našem putu prijegjemo poprečnu dolinu kod Lipe, onda na osamljenom hridu na sjeverozapadu Mandinog sela vidimo nasutu gradinu, Mandina gradina, u kojoj je u novije doba sagragjena na daleko pogledna istočno-pravoslavna crkva. Na istočnoj strani okruglastog bedema, koji je od istoka prama zapadu dug 60 *m*, a od sjevera k jugu 55 *m* širok, uzdiže se suhozidina u vidu gromile do visine od 4·5 *m*, pri širini temelja od 20 *m*, te otuda na obje strane polaze nasipi, koji se megjutim naskoro sasvim izgube. Gromila je prigodom gradnje crkve veoma deformirana, ali je pri otkopavanju ujedno otkrivena golema množina ilovastih rbina od posuda, gragjenih rukom. I brdski zaravanak, koji se lagano spušta prama zapadu, sasvim je zasut ovakim rbinama od sugja, megju kojima sam našao i pečene ilovaste grude i ulomke od žrvnjeva.

Nad jugoistočnim krajem Mandinog sela stoji nadalje velika gromila, koju takogjer zovu Gradinom, a nedaleko od ove ima druga, manja gromila.

Slika 14.

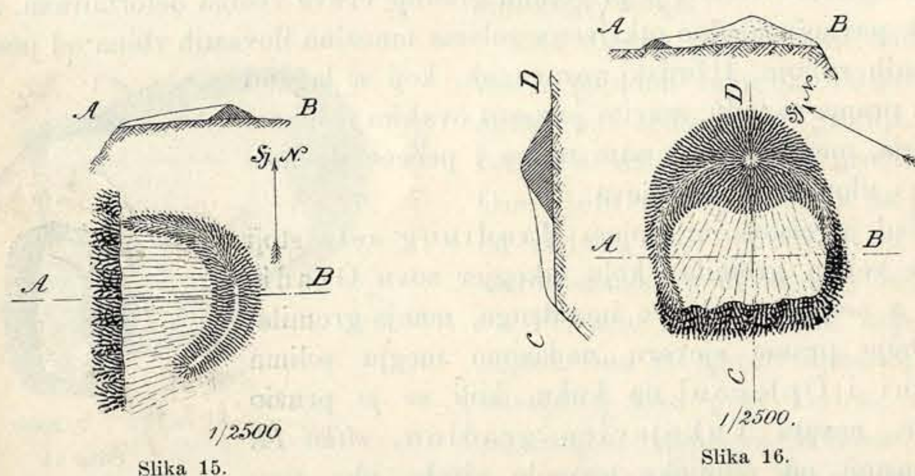
Dalje prama sjeveru nailazimo megju selima Srgjani i Oplećani na kuku, koji se je pružio u polje, nasutu Vukojevića gradinu, *slika 14.* Ona sastoji od eliptičke gromile visoke oko 6 *m*, s temeljem od istoka k zapadu oko 20 *m* širokim, koja gotovo svu istočnu stranu gradine zaprema. S obje strane hvataju se te gromile bedemi, koji po malo opadajući u oštrom luku zatvaraju sjevernu i južnu stranu, dok je zapadna strana tik ostrmine hrida ostala nezaštićena. Sjeverojužna dužina utvrgjenog zaravanka, koji se prama zapadu lagano spušta, iznosi 45 *m*, dok nasuprot istočnozapadna širina od podnožja gromile do ostrmine ima samo 12 *m*, tako da tlocrt cijele osnove izlazi poput šestila za mjerenje debljine (Greifzirkel). Rbinâ od sugja, gragjenog prostom rukom, samo sam nekoliko našao na ovoj gradini.

Sjeverno nad selom Oplećanima ima još jedna druga nasuta gradina, Oplećanska gradina, *slika 15.*, koja je megjutim, kako se čini, s bilo kakvog razloga ostala nedovršena. Ona sastoji od jednostavnog bedema na obluk, koji je očevidno imao da se s obje strane hvata ostrmine na zapadnoj strani i da zaštićuje sjeverojužni 45 *m* dugi i 30 *m* široki zara-

vanak. Na sjevernoj strani otpočinje u istinu bedem u visini od 1 *m* pri samoj ostrmini, ali se naglo uzdiže do 5 *m*, a na južnoj strani s istom visinom u daljini od 10 *m* od ruba ostrmine najednoć prestaje. Pošto je na južnoj strani te gragjevine zemljište posve ravno, to je nasipima opasani prostor na toj strani posve otvoren i nezaštićen. Prilika je, da gradina u istinu nije bila naseljena, jer sam ovuda uzalud tražio ilovastih rbina, kakva se na ostalim gradinama vazda nahode.

Nedaleko od te nasute gradine stoje na visoravni dvije gromile.

Sjeverno nad selom Vidašićima, najbližeg sela, koje sad slijedi na našem putu, ima na kamenitoj visoravni opet nasuta gradina, Vidošićka gradina, koja prema pridanoj ovdje *slici 16.* ima oblik potkove. Svu istočnu stranu zaravanka od 50 *m* sjeverojužne dužine i 30 *m* širine, koji se prama zapadu lagano spušta, zaprema velika, 10 *m* visoka i pri temelju

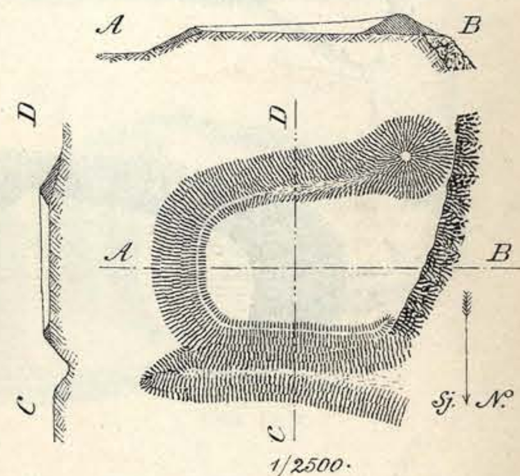
Slika 15.
Slika 16.

34 *m* široka gromila, koje se s obje strane hvata po jedan, prema krajevima sve to niži bedem. Južni bedem dosiže samo do sredine južne strane po prilici, gdje na domak ostrmini prestaje. Sjeverni se pak nasip prostire duž jedne raspukline, koja mu uz podnožje teče, pa sve do sjeverozapadnog kuta cijele gragjevine, tako da samo rubovi ostrmine na zapadnoj i djelomice na južnoj strani ostaju otvoreni. Na zaravanku i pristrancima nasipa ima množina ilovastih rbina od sugja, gragjenih prostom rukom i pečenih komada ilovače.

Od opisanih ovdje nasutih gradina posve različit oblik ima gradina na sjeveru sela Letke, koje sada slijedi, prikazana u *slici 17.* Ona čini posve nepravilnu elipsu, kojoj se u jugozapadnom kutu pri kraju zapadne ostrmine uzdiže gromila od 25 *m* u premjeru, s polja na 8 *m*, iznutra na 6 *m* visine. Te se gromile s istočne strane hvata nasip, prema kraju sve to niži, tako da je na istočnoj strani zaravanka iznutra samo 2 *m*, a s polja samo 1·5 *m* visok, te se u jugozapadnom kutu na dohvat ostrmine sasvim izgubi.

S polja pak prostire se duž podnožja sjevernog nasipa raspuklina u stijeni tako, da je nasip s polja oko 10 *m* visok. Na južnoj i istočnoj strani ima izvan nasipa ravno zemljište, ali je ono nešto niže od unutrašnjeg prostora, tako da je nasip istočne strane s polja još 8 *m* visok. Zatvoreni prostor spušta se lagano prama zapadu, te je istočnozapadno megju podnožjem nasipa i ostrminom 40 *m* širok, sjeverojužno nasuprot od jednog podnožja bedema do drugog 75 *m* dug. Zaravanak, isto tako pristranci nasipa posve su zasuti ilovastim rbinama od sugja, gragjenog prostom rukom.

Letkom dostigli smo najsjeverniju nasutu gradinu na sjeveroistočnom kraju duvanjskog polja. Na specijalnoj karti ima doduše još sjeverno nad selom Sarajlijama jedna tačka Gradac, koja je prilično daleko u kršu. Po tome, što sam saznao mnogim raspitivanjem, taj je Gradac samo malešan zaravanak bez traga nasipima ili kakvoj gromili, niti tamo, kako vele, ima rasutih rbina. Ja se za to nijesam dao na mučni put do Graca.

Slika 17.

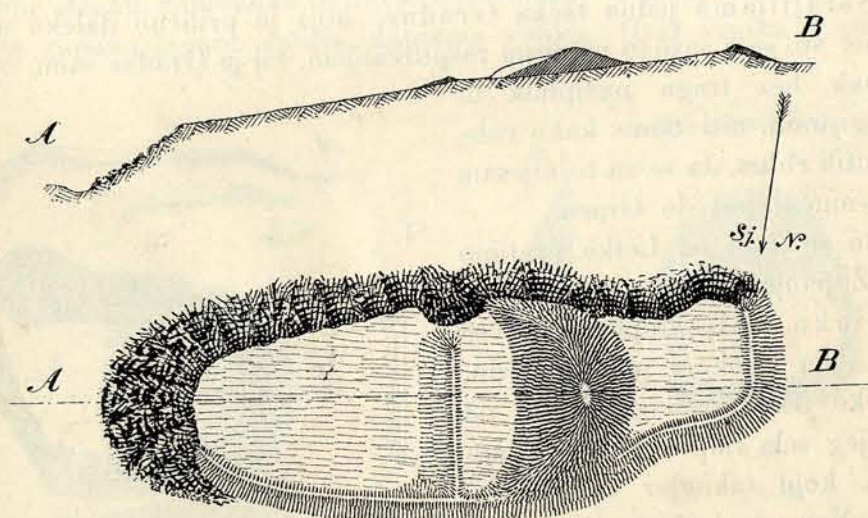
Ako se sada od Letke vratimo prama Županjcu i dalje u pobočno Stipanićko polje, opazićemo već iz daleka na visokom jednom brdu, od prilike 3 *km* sjeverozapadno od pošljednjeg sela impozantnu, golemu gromilu, koju takogjer zovu gradinom. Nema kod nje nasipâ, ali je sva zasuta ilovastim rbinama, pa bih ja rekao, da je to bilo žrtvište ondašnjih prehistoričkih žitelja. Megju zapadnim kućama u Stipaniću stoje nadalje južno od jahaćeg puta tri gromile nasred polja, od kojih su na jednoj tri starobosanska stećka, a zapadno od njih stoji još jedna gromila.

Dalje hodeći dolazimo tik pred znamenitim prijemetom kod Prevale do zanimljive nasute Velike gradine, koja je sjeverozapadno nad vrelom Žbanicom sjela na greben vapnenastog hrida. Ta je gradina prama *slici 18.* eliptičkog oblika, istočnozapadno 182 *m* duga, a sjeverojužno 60 *m* široka; zapadna joj je i sjeverna strana zatvorena kamenitim nasipom, iznutra visokim 1—2 *m*, a s polja 4—6 *m*, dok je istočna i južna strana zaštićena ostrminama ili barem vrlo visokom vrleti. Unutrašnji je prostor sa dva od sjevera k jugu pružena nasipa podijeljen na troje. Istočni od tih poprečnih nasipa pràv je, dug 45 *m*, prama zapadu 60 *cm*, prama

istoku nasuprot 3·4 *m* visok, te s južne strane kraj jedne okuke ostavlja otvoren ulaz. Zapadni je poprečni nasip sveden u lûk, u sredini je pri istočnozapadnoj širini temelja od 40 *m* prama istoku visok 9 *m*, a prama zapadu 5·5 *m*; prama sjevernom i južnom kraju naglo opada, tako, da kada ga gledaš sa zapada, posve ima oblik gromile.

Na tom, gromili sličnom, nasipu vigjaju se temelji klakom zidane, i kako ćemo kasnije vidjeti, bez sumnje rimske zgrade.

Od stvari uokolo rasutih, prikupio sam ovdje množinu ilovastih rbina od sugja, gragjenog prostom rukom, pečenih komada ilovače, ulomke od žrvnjeva, grumenja od klaka i komada željezne troske.

Slika 18.

Južno od Velike gradine ima na grebenu Grabovici planini spram nje nasuta gradina, nazvana Gradac, pružena od jugoistoka prama sjeverozapadu, od prilike 110 *m* duga i 45 *m* široka, s jednostavnim, eliptičkim nasipom, koji je na svakom kraju duge osi uzdignut u vidu gromile.

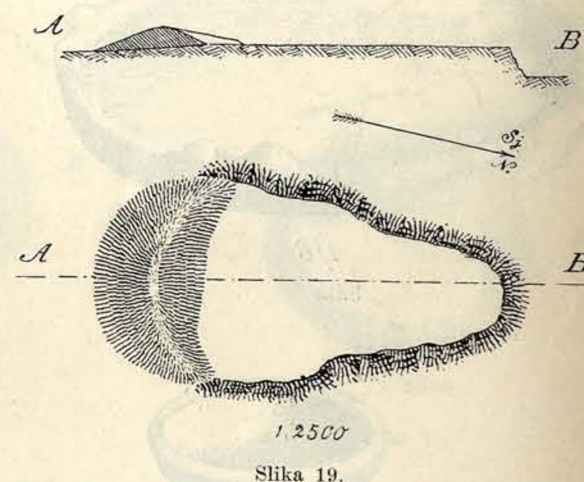
Sjeverozapadno odonud stoje na istom grebenu dvije oveće gromile, od kojih je jedna u specijalnoj karti 1 : 75.000 takogjer zabilježena kao Gradac. U šiljastom zapadnom kutu doline nalazimo s obje strane jahaćeg puta pri prvom uzlazu prama prevalskom klancu daljih 18 gromila.

Prešavši nadalje prijemet kod Prevale, vidimo iznad prijemeta na nekoj glavici prama jugu veliku gromilu, a pri zalazu prama Buškom blatu, jednu veliku i tri manje gromile, onda u dolini kod sela Prevale jednu veliku i šest manjih gromila.

Na južnoj visini vidimo ujedno sjeverno od sela Grabovice oveću nasutu gradinu Zamršćen, koju zbog kratkog vremena na žalost ne mogoh pohoditi.

Na daljem putu prama Grabovici vidimo na sjevernom pristranku brda Naklo dvije, i bliže prama selu opet dvije gromile. Na sjevernoj strani sela ima nadalje na jednom brijegu uravnjena gromila od 45 *m* u premjeru, na kojoj je mjesno katoličko groblje, i koja je valjda bila prehistoričko žrtvište. Pri salazu od Grabovice prama Zidinama nalazimo ukraj Buškog blata pri vrelu Kuželju opet dvije gromile.

Sjeverozapadno od mjesta Zidina stoji nadalje na kuku, šiljasto izbočenom prama Buškom blatu, gotovo trouglasta nasuta gradina, *slika 19.*, koja je s istočne i zapadne strane zaštićena samo strmim hridovima, a s južne strane prama visoravni, što je iza nje, bedemom, pruženim od istoka k zapadu u sploštenom, prama jugu obrnutom lûku. Taj je bedem pri sjeverojužnoj širini temelja od 38 *m* s polja visok 8 *m*, a iznutra 5 *m*, ali na oba kraja opada prama ostrminama hrida. Bedem je dug 82 *m*, zaravanak, koji sada služi kao oranica, dug je od sjevera k jugu 98 *m*. Godine 1892. prekopavalo se onuda za pokus, pa se osim 10 *cm* duge, pri ušici prelomljene broncane šivaće igle, našla velika množina ilovastih rbina od sugja gradjenog prostom rukom, najrazličitijeg oblika i masti, nadalje tkalačkih utega, ilovastih kolutova, pečenog žbuka sa duvara, oblutaka, ali ni traga klaku, a rbine samo od jedne rumene rimske ilovaste posude.

Slika 19.

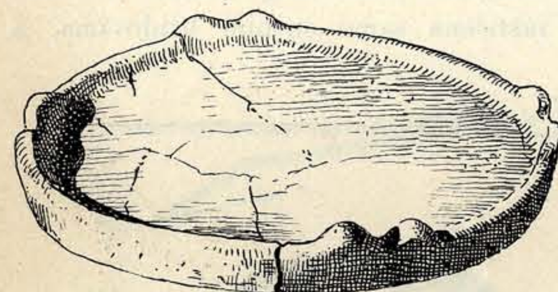
Pošlo mi je za rukom iz mase rbina rekonštruirati žutkast, posve plitak okrugao tanjur, *slika 20.*, od 41 *cm* u premjeru, sličan našim tanjurićima za ponudu. Visok je 3·5 *cm*, od toga dolaze 2 *cm* na debljinu dna i 1·5 *cm* na okrajak. Potonji je ukrašen dvostrukim gukama.

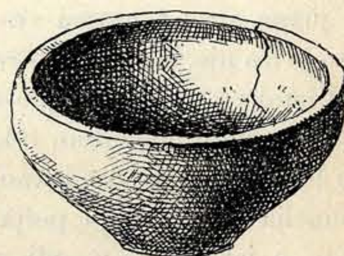
Nadalje sastavljena je od rbinâ neokićena zdjelica ponešto suženog zjala i mrke boje, visoka 8 *cm* i sa 16·5 *cm* gornjeg premjera, *slika 21.*, onda druga crvenkasta zdjelica od $12^1/_2$ *cm* u premjeru i 4·5 *cm* visine, *slika 22.*

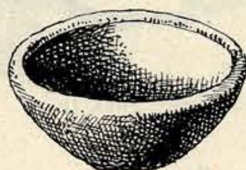
Najposlije je megju nahogjajima nasute gradine kod Zidina nagjen koštan kolut, *slika 23.*, sa 42 *mm* spoljašnog premjera, 27 *mm* unutrašnje širine i 18 *mm* visine, na spoljašnjoj površini po sredini optočena prucem. Navrh bedema leže osam starobosanskih nadgrobnih ploča, koje potječu od kasnijeg sahranjivanja. Dvije od njih odignute su onda, ali su u grobovima, kao obično, bili samo skeleti bez priloga.

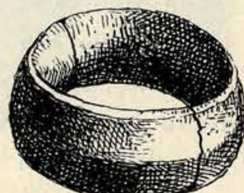
Najposlije valja kod Zidina još spomenuti 11 gromila, koje se nalaze sjeverno od sela.

U najjužnijem kutu Buškog blata izbočio se kod sela Renića prama ravnici vapnenast hrid, na kome je eliptička nasuta gradina, *slika 24.*

1/6
Slika 20.

1/4
Slika 21.

1/4
Slika 22.

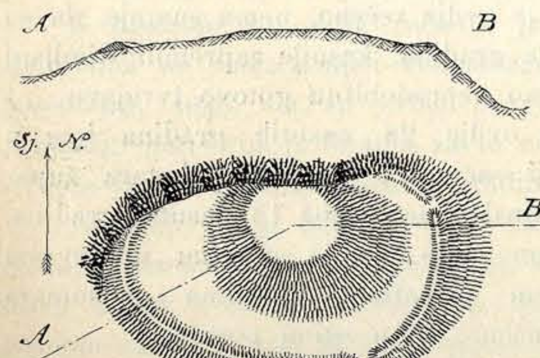

2/3
Slika 23.

Ona je s juga i sjevera spram spoljašne strane zatvorena do 4 *m*, iznutra pak samo do 2 *m* visokim i po jednim ulazom s juga i istoka prekinutim nasipom, dok je sa zapada i sjevera zaštićuju samo odronjene strme stijene. Istočnozapadna dužina iznosi 100 *m*, sjeverojužna širina 55 *m*, a sjeverozapadni dio gragjevine zaprema prirodni, okruglasti, 4 *m* do 5 *m* visoki kameniti zaravanak od 27 *m* u premjeru. Ravna terasa pri podnožju zaravanka ore se, te se onuda nahodi množina ilovastih rbina od rukom gragjenog sugja, megju kojima sam našao i jednu rimsku, rumenu, ilovastu rbinu, onda mnoštvo komada pečenog žbuka sa duvara.

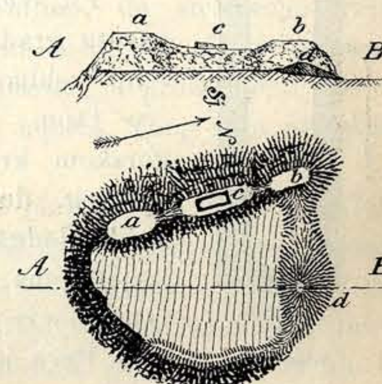
Kod sela Rašeljke, zapadno od Renića, ima samo jedna jedina gromila, koja stoji u ritu Iglićiću.

Najmanje za 300 *m* na više od ravnine Buškog blata nalazimo nadalje nasred krševite planine zapadno od sela Liskovače ili Ljeskovače na jednom kuku nasutu Malu gradinu, a blizu nje još višu glavicu Velika gradina, ali se na potonjoj ne mogu razabrati tragovi ni kakom nasipu ni zidinama.

Mala gradina, *slika 25.*, ima zaravanak, koji se lagano spušta prama istoku i ima nepravilan oblik, a dug je od sjevera k jugu 60 *m* i širok od istoka k zapadu 40 *m*. Tu gradinu zatvara sa sjevera na oblik gromile uzdignut nasip *d*, koji je u svojoj najvišoj tački pri sjeverojužnoj širini temelja od 18 *m* iznutra visok 3 *m*, a s polja 5 *m*. Taj je nasip od zaokruženog sjeveroistočnog kuta prama jugu pružen u dužini od 43 *m*,

Slika 24.

Slika 25.

na istočnoj je strani iznutra visok od prilike 1 *m*, a s polja prelazi u strme pristranke brda. S jugoistoka i juga čine odronjene klisure gradinu posve nepristupnom, pa je za to s te strane ostavljena otvorena. Sa zapada nasuprot zaštićena je 6—10 *m* višim uskim grebenom, koji se s obje strane završuje okruglastom kamenitom glavicom.

Zaravanak južne glavice *a* dug je od sjevera k jugu 20 *m*, a širok 7 *m*, onda slijedi od prilike 5 *m* dubok i oko 4 *m* širok salaz, dug 7 *m*, a zatim ravna usedlina grebena, duga 22 *m* i široka do 6 *m*. Od sjevernog kraja usedline dolazi se preko uskog, od prilike 10 *m* dugog grebena na sjevernu glavicu *b*, kojoj je zaravanak 16 *m* dug i 4—5 *m* širok.

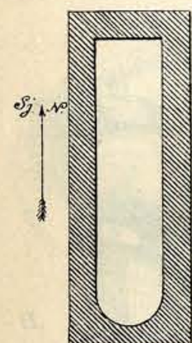
Na oba zaravanka glavica nahode se klakom uzidani temelji, valjda od kula.

Nasred usedline stoji razvalina *c* pravokutne, 11 *m* duge, 4 *m* široke i iznutra s južne strane u lûk zatvorene zgrade, *slika 26.*, kojoj su zidine mjestimice još na 1·5 *m* visine održane. Preko cijele usedline južno i

sjeverno od zgrade, onda od sjevernog zaravanka preko cijelog sjevernog i istočnog nasipa prostiru se temelji kamenite zidine, kojoj je klak izmiješan komadićima cigle. Na južnom pristranku gromili slične uzvisine sjevernog nasipa, vigjaju se nadalje temeljne zidine manjeg, okruglastog zdanja, valjda takogjer kule.

Svuda leži tesano kamenje, megju ostalim mnogo komada sadre, rbine rimskog i prostom rukom gragjenog ilovastog sugja, pečene grude zemlje i sl.

Kako mi reče moj kalauz, onamošnji poljar, stajao je u kraj razvaline pri usedlini zapadnog grebena kameniti stup, visok od prilike 1 *m*, na kome je bio natpis, te se je završavao glavom sa tri lica. Taj su stup god. 1890. uzeli Dalmatinci, i kako mi reče, odbavili u Spljet.

Slika 26.

Po svemu, što je ovdje rečeno, nema sumnje, da su nasutu gradinu, Mala gradina, kasnije zapremili Rimljani i upotrebljavali je kao nepredobitnu gotovo tvrgjavu.

Osim opisanih ovdje 28 nasutih gradina ima u gorskom kraju, koji sačinjava južni kraj kotara županjačkog, duž dalmatinske megje, još 13 nasutih gradina, kojih doduše nijesam vidio, ali je stranom uredovnim izvještajima, stranom privatnim vijestima nadšumara Geschwinda zajamčeno, da u istinu postoje.

Prva je od njih, koja se zove Gradina, južno od Liskovače tik dalmatinske megje. — Druga, koja ima ime Glavica, leži sjeveroistočno od Kazaginca na jednoj glavici. — Tri su druge nasute gradine u području općine viničke, i to jedna jugozapadno od sela Pašića, nazvana Gradina, druga jugozapadno od sela Vinice, koju takodjer Gradinom zovu, a treća zapadno od tog sela, po imenu Velika gromila.

Dalje prama jugoistoku ima kod sela Malenice nad vrelom Koritom nasuta gradina.

Još dalje na jugoistok leži selo Podbijela, a zapadno i jugozapadno odonud po jedna nasuta gradina.

U području općine Vir opet nalazimo četiri nasute gradine, i to: prvu, Veliku gromilu, sjeveroistočno od Sutine; drugu, bezimenu, sjeverno od Sutine; treću na glavici kod sela Vira, na kojoj ima prostrana, okrugla gradina, i pošljednja tik sela Budimira na jugozapadnoj strani.

Ukraj salaza jahaćeg puta od Imotskog prama selu Viru stoji nadalje na strmom hridu impozantna gromila Stećak, na kojoj su četiri starobosanska mramora.

Kao pošljednju, meni poznatu nasutu gradinu u kotaru, navodim još veliku, okruglu gradinu, istočno nad vrelom Žukovcem kod sela Vojkovića.

Kako iz gornjeg vidimo, dolazi u kotaru županjačkom na relativno ne baš veliku površinu 41 nasuta gradina, pa taj oveliki broj utvrgjenih naselišta nagoviješta, da je taj kraj u prehistoričko doba već prilično obilato morao biti naseljen. Ako n. pr. na jednu gradinu presjekom računamo samo 200 duša, onda ukupni broj žiteljstva izlazi na 8200 duša, dok danas u cijelom kotaru ima oko 18.000 žitelja.

Pri tome valja još uzeti na um, da je tu moglo biti i neutvrgjenih i po nestašici većih, vidljivih ostanaka i dosad neopaženih naseobina prehistoričkog svijeta, pa da je broj naroda mogao i viši biti.

S obzirom na oblik rečenih gradina vidimo, da su prehistorički stanovnici ne samo umjeli veoma zgodne tačke birati za svoje utrgjene naseobine, nego da su svoje gragjevine spretno i promišljeno umjeli priudesiti naročitim prilikama za to odabranih mjesta. Zbog toga nalazimo i dosta različite oblike nasutih gradina.

Ali gdje se je moglo, ondje su redovno birali strme kukove sa što ravnijim zaravnicima na njima, pa su ono mjesto ogragjivali više manje oštro u luk svedenim bedemom, koji bi se s obje strane svršavao pri strmom okrajku, koji bi ostao posve otvoren. Na najvišoj tački zaravanka, obično dakle nasred nasipa, uzdigli bi ga na oblik gromile, a od nje bi se nasip pružio na obje strane, do ostrmine, bivajući sve niži.

Očevidno su te uzvisine nasipa bile kao kule za pogled po okolici, ali možda i kao mjesta za nabožne obrede.

Sretan izbor i podesan položaj onih tačaka, na kojima su podignute prehistoričke gradine, zasvjedočuje najbolje to, što su mnoge od njih zapremili Rimljani i upotrijebili kao utvrde za očuvanje svojih cesta, kao gradine kod Buhova, kod Kovača i kod Borčana, onda Veliku gradinu kod Stipanića i Malu gradinu kod Liskovače.

Spram tog ovelikog broja prehistoričkih naseobina udara u oči, što u tome kotaru ima tako malo gromilâ, od kojih smo u svemu nabrojili 111, dakle ni tri komada na jednu gradinu. Uz to te gromile većinom stoje osamljene ili u posve malim hrpama tako, da je samo kod četiri sela Bukovice, Prevale, Stipanića i Zidina bilo više nego po 10 komada na okupu.

Ne može se misliti, da su gromile na tom većinom krševitom zemljištu u okolišu rečenih gradina u veliko otkopavane, pa nam ne ostaje drugo, nego uzeti, da su prehistorički žitelji ovoga kraja svoje mrtvace većinom sahranjivali u ravnim grobovima, koji se dosad još nijesu mogli naći.

B. Ostanci iz rimskog doba.

Da nagjemo tragove, koji su nam se očuvali iz doba rimskog gospodstva u županjačkom kotaru, zaredaćemo sličnim načinom, kao gore, te od sjevernog rta Duvanjskog polja obaći jugozapadni, za tim sjeveroistočni mu kraj, a onda ćemo kroz Stipaničko polje prijeći preko prijemeta kod Prevale u Buško blato, pa ćemo najposlije razviditi humlje u južnom kraju kotara do južnog rta rečenog polja.

Pri tome samo primijećujem, da ćemo, kako ne bismo ponavljali već poznate činjenice, navesti samo one rimske ostanke cesta i miljokaze, koji se u Ballifovom djelu: „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I.“ još ne spominju.

U kratkoj poprečnoj dolini, koja se od Han-Marijana u Mokrim nogama prostire prama jugozapadu, nalazimo sjeverno od Eminovog sela uz desnu obalu potoka Djevojke ili Vučice u ritu Krotini nedaleko niže vrela Djevojke ostanke rimske naseobine, koji zapremaju površinu od $1^1/_2$ *ha* po prilici. Ovuda se nahodi mnogo zidanih temelja od lomljenog kamena i kvadratične opeke, kao i u velikoj množini rasut rimski ćeremit i zidnu opeku, od kojih je prvi stranom rumeno, stranom žuto pečen. Tomaschek (str. 519) sudi, da je u onom kraju, gdje je Eminovo selo, bio rimski grad Bistua vetus. Svakako je tu pred nama rimska naseobina, kojoj su za zaštitu Rimljani, kako smo već vidjeli, okupirali blizu gradinu kod Buhova. Ja u ostalom mislim, da je od rimske ceste Županjac-Šuica jedna rimska cesta polazila kraj štacije Eminovog sela i kraj utvrde Buhovo kroz Vučje polje i preko prijevora Laništa zapadno od Višegrada prama Vidošima, gdje su veliku gradinu okupirali Rimljani, pa da je ta cesta dalje vodila do rimske cestovne mreže u Livanjskom polju. Ta je cesta i u C. I. L. III. naznačena kao stalno utvrgjena rimska cesta.

Najbližu, ali mnogo veću rimsku naseobinu nalazimo na mjestu grada Županjca. Njeni gragjevni ostanci zapremaju svu sjevernu polovicu današnje varoši do potoka Županjca, pa se preko njega prostiru na istok preko oba kršćanska groblja, tako da zapremaju najmanje 15 *ha* površine. Kopajući nailazimo tu svuda na rimske zidane temelje i često se nagju arhitekturni komadi, rasute opeke, ćeremit i žmurnjaci. Isto tako često nahode se u Županjcu rimski novci. Ali ni na jednoj od obje nasute gradine u najbližoj okolini ne vide se tragovi kasnije naseobe po Rimljanima, pa bih ja rekao, da je za zaštitu te velike naseobine valjda na mjestu kasnijeg turskog kastela u južnom dijelu varoši bila rimska utvrda. Ja doduše u prostorijama toga kastela nijesam nalazio

rimskih ostanaka, ali me ponovno uvjeravahu, da je onuda često nagjeno rimskih novaca.

Od zanimljivih stvari, koje su u najnovije doba nagjene u Županjcu, navodim ove. Kad se je gradila klaonica uz lijevu obalu potoka, naišli su na različite temeljne zidine, pa su pri tome našli fragmenat poklopca rimskog sarkofaga s čelima po uglovima i poprsjem jednog djeteta u polju čela, pod kojim ima trak s natpisom. Taj natpis, *slika 27.*, glasi po prijaznom kazivanju gosp. prof. dra. Karla Patscha ovako: *[J]ulio Teutmeitis fil(i)o Pl[atori?]*

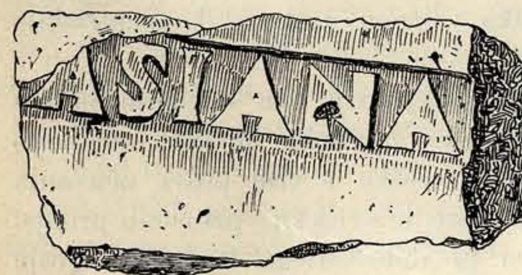
Slika 27.

Pri kopanju temelja za neki mali prigradak u dvorištu uz kuću Nikole Lučića, koja stoji na istočnoj strani uz glavnu ulicu, našli su rimske zidane temelje i uz njih mnoštvo rimske opeke, žmurnjaka i ćeremita.

Megju ulomcima opeke na tri su rumeno pečena komada biljezi, o kojima je gosp. dr. K. Patsch bio tako dobar, da mi ove primjedbe rekne:

„1. Fragmenat opeke, *slika 28.*, na sve strane razbijen, 0·07 visok, 0·125 širok i 0·027 debeo, pokazuje na udubljenom štitu, visokom 0·025, odskočena pismena velika 0·018.

„Mora se doduše uzeti, da je ovdje pogrješan otisak, pa da valja čitati

Slika 28.

Slika 29.

[P]A*(n)*SIANA. Pismena pokazuju isti duktus, kao i druge opeke iz te fabrike.

„2. Ulomak gornje strane jedne opeke, *slika 29.*, 0·115 visok, 0·145 širok i 0·04 debeo. Udubljen štit 0·02 visok s odskočenim pismenima, velikim 0·016. Po C. I. L. III. 10.183/9.*(Salonae) valja nadopuniti: ARRIANA OP.

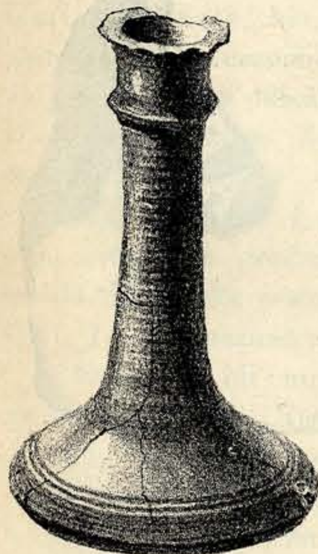
„3. Ulomak, *slika 30.*, na sve strane razbijen, s traga istrošen, 0·11 visok, 0·1 širok i 0·025 debeo. U udubljenom štitu od 0·03 visine odskočena pismena 0·03 visoka.

„Valja čitati: SO*[lonas?]* isp. C. I. L. III. 3214/13. Znaku L slični znak pred S kanda je nastao pogrješkom u matrici; pečat i inače, kako se na gornjem rubu raspoznaje, nije bio čist, valjda što je bio istrošen."

1/2
Slika 30.

„Osim toga nagjena je okrugla opeka s premjerom od 18 *cm* i debljinom od 7 *cm* kao i mnoštvo ulomaka od ogrjevnih cijevi. Nagjena je i množina ilovastih mozajičkih klinova, koji su na dônjem kraju nešto stanjeni, neki crveno, a neki mrko pečeni, te pri dužini od 25 *mm* do 30 *mm* imaju premjer od 6·5 *cm*. Taki klinovi iz taraca u rimskim razvalinama Bosne nijesu rijetki, pa su već nagjeni u Domaviji kod Srebrenice[1]), u Ilidžama kod Sarajeva i u Franz-Josefsfeldu kod Bjeline.

Megju mnogim ilovastim rbinama naročito su bile zanimljive rbine neke ilovaste sprave, koju rekonštruiranu prikazuje *slika 31.* kao svijećnjaku sličnu spravu. Ona je visoka 26 *cm*, pri podnožju ima premjer od 16·5 *cm*, a gore pri okrajku takav od 6·5 *cm*. Gornje zjalo, široko 4·3 *cm*, prolazi kroz cijelu spravu, pa ja mislim, da je ona služila kao podstavak za ilovastu lampu. Ona sastoji od fine, dobro pečene žućkaste ilovače, mrko je omaštena, a na dnu stalka oličena trakom koncentričkih, rgjastih linija.

1/4
Slika 31.

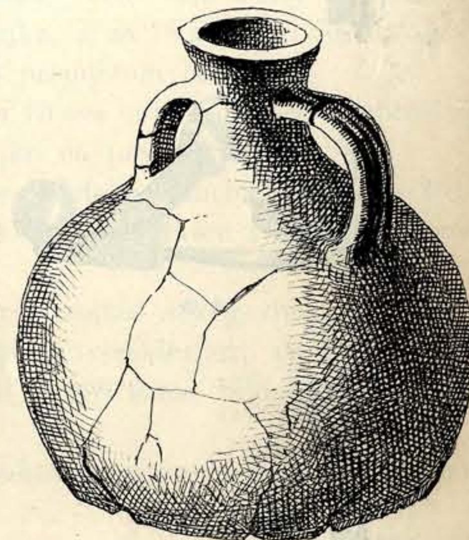
Osim toga nagjeno je tim slučajnim prekopavanjem nekoliko željeznih sprava, nekoliko komada željezne troske i više posve očuvanih zdjelica neke vrste mureksa, pri čemu primjećujem, da su po dobrostivom kazivanju gosp. Fiale u rimskim razvalinama kod Radišića blizu Ljubuškog, najviše pak u onima kod Stóca nagjeni mureksi.

Zdjelice, nazvane mureks, veoma su običajne oko Sredozemnog mora, pa su ih pod imenom purpura u rimskim skrletnim fabrikama, kao n. pr. u Rimu i Akvileji u ogromnim množinama upotrebljavali za prigotovljanje poznate

[1]) „Glasnik zem. muzeja" 1891., str. 13, slika 17. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" 1893., I., str. 230, slika 17.

skrletne masti. Čemu su služile u rimskim naseobinama zapadne Bosne i Hercegovine, to dosad nije ustanovljeno.

Pri kopanju temelja za novi gradski hotel, koji je od prilike usred grada sagragjen na zapadnoj strani glavne ulice god. 1893., nagjene su rbine crvene ilovaste posude, koja sastavljena prikazuje gornji dio vrča rimskog oblika s dvije ručice, *slika 32.* Na žalost su pri tome previgjeni dônji komadi bokova i dna tako, da se posuda nije mogla potpuno reštaurirati. Taj je vrč trbušast s najvećom širinom trbušine od 38 *cm*, ali se pri dnu opet sužava. Grlo je usko, zjalo rastegnuto i 8 *cm* široko. Ručice su debele, trakolike i okićene sa dva pruća po dužini. Inače nema na toj, na točilo gragjenoj posudi nikakav ornamenat.

1/6
Slika 32.

U Vučijem polju nagjen je nadalje niže Višegrada kod vrela Ostrošca u zadnje vrijeme zlatan novac cara Teodosija.

Da je nasuta gradina kod Kovača u kasnije doba bila posjednuta po Rimljanima, to je već rečeno, pa samo još valja pripomenuti, da se u okolini toga sela nagje rimskih novaca.

Od Brišnika dônjeg, osim po Ballifu navedene rimske ceste, koja vodi na zapad spram Dobrića, polazi još jedna druga rimska cesta jugozapadnim pravcem, te joj kolotečine kazuju pravac prama Roškom polju.

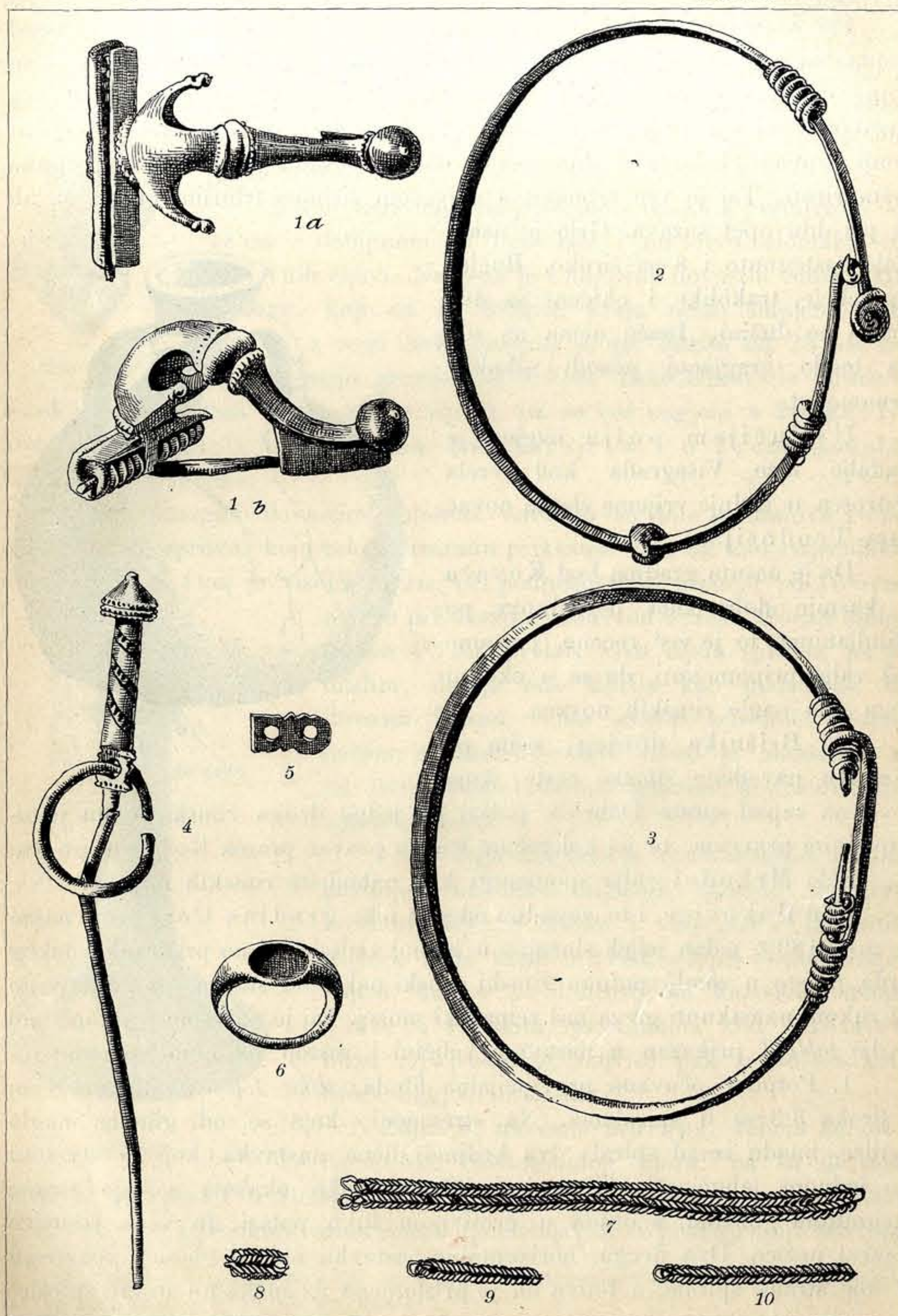
Selo Mrkodol valja spomenuti kao nahodište rimskih novaca.

Kod Bukovice, i to zapadno od sela niže gradine Cerenića našao je god. 1893. jedan seljak slučajno u jednoj vododerini na pristranku nekog brda prosto u zemlji potpun rimski ženski nakit od srebra, pa mi je pošlo za rukom namaknuti ga za naš zemaljski muzej. Taj je nakit na priklopljenoj ovdje *tabli I.* prikazan u naravnoj veličini i sastoji od ovih komada:

1. Potpuno očuvana provincijalna fibula, *slika 1. a* i *b*, duga 4·8 *cm* i široka 3·3 *cm* u spiralama. Na stremenci, koja se od glavice naglo uzdiže, imadu iznad spirala dva krilima slična nastavka, koji se završuju po jednom jabučicom. U sredini je stremenka okićena s obje strane stegnutom gužvom, a otuda u protivnom luku polazi do veće jabučice nakraj nožice. Dva druga, horizontalna nastavka nakraj glavice pokrivaju s obje strane spirale, a tetiva im je prislonjena uz spoljašnu stranu spirala.

Tabla I.

Uz članak: „Starine kotara županjačkog u Bosni".

2. Otvorena narukvica od žice, *slika 2.*, rombičkog presjeka, eliptična, od 7—8 *cm* u premjeru. Oba su kraja na oblik spirale usukana, a na svaki je nataknuta po jedna špiralna cjevčica.

3. Slična narukvica, *slika 3.*, od deblje žice, rombičkog presjeka, s premjerima od 7, 6 i 8 *cm*. Oba su šiljasta kraja spojena sa 3 *cm* dugom rombičkom žicom, koja se na oba kraja svršava spiralnom cjevčicom.

4. Bočka, *slika 4.*, od 11 *cm* dužine od okrugle srebrne žice, kojoj udebljan vratić ima šarafu sličan ornamenat, a gore se svršava šiljato izvedenom glavicom. Izmegju vrata i same bočke ima uska, pravokutna ornamentirana i u sredini probušena plojka, a za ovu je privješena otvorena karičica od okrugle srebrne žice, s premjerom od 2 *cm*.

5. Prsten, *slika 6.*, običnog oblika i 13 *mm* odnosno 14 *mm* unutrašnje širine, dakle odregjen za mali prst. Plojke na prstenu nema.

6. Više komada od fine srebrne žice spletenog lančića, *slika 7.—10.*, i

7. malen, na dugim okrajcima valovito narovašen i dvostruko probušen listić, *slika 5.*

Ja mislim, da je taj srebrni nakit inventar nekog rimskog, kišom razorenog ženskog groba, koji je splavljen u vododerinu, pa ga je ondje dotični seljak našao poslije kiše. Da li je pri tome bilo ljudskih kosti, ne umjede mi čovjek na žalost reći.

Još valja primijetiti, da su kod Bukovice ponovno nagjeni i rimski novci.

Govoreći o nasutoj gradini kod Crvenice na istočnom kraju Duvanjskoga polja, već sam izrekao mnijenje, da ostanci zidina, što ih je bilo u toj gradini, potječu od kasnije tamošnje rimske naseobe. To je mnijenje poduprto time, što je sa Rakitnog polja rimska cesta vodila kraj Crvenice u Duvanjsko polje. Bakula[1]) veli o tome, što slijedi: *„Intra colles Jaram atque Ostrc est via antiqua, in duro incisa silice, ad quingentos passus; ubi excellentem perennem fontem invenire est".*

Tu od prilike na 500 koraka u stijenu usječenu cestu Ballif[2]) doduše dosele nije našao, ali sám primjećuje, da je naravni put od rimskih utvrda na Rakitnom polju spram Borčana morao voditi kraj brda Jarma. Ali pošto Bakula izrijekom spominje, da na dotičnom mjestu kraj ceste ima nepresušno vrelo, a vrela u onom krševitom zemljištu malo ima, pomoći će taj navod, da se nagje ta cesta. Ja bih ovdje rekao, da je Bakula mislio jedno od dva vrela Studenog potoka, koja leže uz put iz Petrovića prama Crvenici na megju kotara županjačkog i ljubuškog. Sjeverno kod tih vrela ima u specijalnoj karti 1:75.000 tačka

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina". Spljet 1867., str. 135.

[2]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina" I., str. 31.

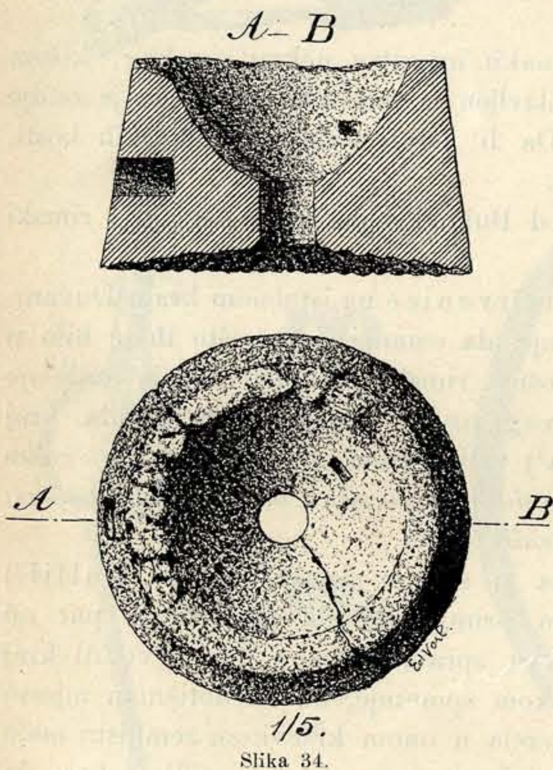
Stražnica (visina 1190 *m*), gdje možda ima ostanaka rimske utvrde za zaštitu rečene ceste.

Drugo po čemu se može izvoditi, da je u Crvenici nekoć bila rimska štacija to je, što je god. 1893. nagjen kamen s natpisom na oranici Badnju Ante Radoša, *slika 33*. Nacrt toga kamena prijazno mi je ustupio gosp. dr. K. Patsch. Rečeni je gospodin o tome kamenu na drugom mjestu već na šire progovorio[1]), ja samo pripominjem, da je po riječima u drugom redu *municipii Novensium* područje rimskog municipija *Ad Novas* (Runići) uz cestu Salona-Narona valjda zapremalo i južni dio današnjeg Duvanjskog polja.

Ae MIL MARCELLINA
muni CIP·I·NOVENSIV M

Slika 33.

Nasuta gradina Borčani takogjer je, kako smo vidjeli, bila posjednuta po Rimljanima; ali su oni ovdje imali još drugu utvrdu. Jer jugoistočno visoko nad tom gradinom stoje na nepristupačnoj gotovo glavici Ravnoj glavici (špecijalna karta 1:75.000, kota 1023) temeljni zidovi dviju zgrada, od kojih je svaka duga po 10 *m*, a široka po 7 *m*, i kojim je pod bio naljeven crvenim ciglastim betonom. Vele, da su onuda nagjeni i bronci, a naročito fibule, pa nema sumnje, da je tu bila rimska, i za ono doba nepredobitna utvrda.

Slika 34.

Sjeverozapadno od sela Borčana nalazimo ispod te dvije utvrde u ritu Selini ostanke rimske naseobine, koju je već i Bakula poznavao[2]). Nahode se ondje mnoge temeljne zidine i mnoštvo razasute rimske cigle, kao i rbine od ilovastih posuda. I u *slici 34.* prikazani gornji kamen rimskog mlina potječe s ovoga mjesta. Gore širok 21 *cm*, na dônjoj površini 24 *cm*, visok je 14 *cm* i načinjen je od zelenkasto-sivog, kremenastog konglomerata.

[1]) „Glasnik zem. muzeja" VI., 1. sv., str. 105 i 106.
[2]) „Schematismus" 1867., str. 138.

Nijesam mogao utvrditi, dokle se je od prilike protezalo to rimsko mjesto, jer u doba moga tamošnjeg pohoda žito je već prilično bilo poraslo. Po Bakuli nagjena je ovdje god. 1864. oveća svedena podzemna gragjevina, valjda rimski grob. Nadalje je gragjevni savjetnik Ballif[1]) našao fragmenat rimskog nadgrobnog kamena, kome natpis po dru. K. Patschu glasi:

*[Vict]*ORI MAT*(er)?*
F*(ilio)* PIENTISSI*(mo)*.

U okolici sela nalazi se i podosta rimskog novca.

Isto tako poznata su: selo Kongora na istočnoj strani obiju gore opisanih utvrda kod Borčana, onda oba mjesta dalje na sjever, Mandino selo i Oplećani, kao nahodišta rimskih novaca.

Iz sela Letke potječe nadalje rimski kamen s natpisom u Panoniji umrlog Severa i njegovih dvaju sinova, od kojih se je svaki zvao Misaucus, a postavljen po ocu Varronijanu[2]). Taj je kamen dugo vremena bio kod katoličkog župnog doma u Županjcu, pa je godine 1893. prenesen u zemaljski muzej u Sarajevu.

U pobočnom Stipanićkom polju nalazimo istočno od vrela Žbanice u ritu istog imena i jugoistočno pod Velikom gradinom razvaline rimske naseobine, kojoj ostanci zapremaju preko 3 *ha* površine. Bakula[3]) već je poznavao te razvaline, te ih označuje kao *„cujusdam permagni aedificii rudera"*.

Tu se megju oranicama vigjaju razne, grmljem obrasle uzvisine, megju kojima se mogu razabrati temeljne zidine pravokutnih zgrada. Vele, da megju njima u zemlji ima još mnogo zidanih temelja, a oranice uokolo sasvim su zasute profiliranim arhitektonskim komadima, tesanim kamenjem, lijepom, omazanim gragjevnim kamenjem, grumenjem klaka, opekom, žmurnjacima i ćeremitom, te rbinama od ilovastog sugja.

Rimsku naseobinu Stipanićku štitila je po Rimljanima, kako već znamo, okupirana Velika gradina, koja je utvrda u ostalom bila zaštitom i znamenitom prijemetu kod Prevale i rimskoj cesti preko njega.

U jesen 1893. nagjen je blizu vrela Žbanice gornji dio rimskog miljokaza, koji je svakako bačen sa rimske ceste, koja je iznad onog vrela prolazila i jasno se razabire. Ono mjesto, gdje je obično natpis ili broj milje, hotimice je odbijeno, jer je dotičnik, po običajnom u zemlji mišljenju, kamen držao pod natpisom šupljim i zlatom napunjenim.

[1]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina" I., str. 28 i 61.
[2]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina" I., str. 28 i 61, onda tabla IX., slika 17. — „St. Marie, Itinéraires en Hercegovine", str. 50 i C. I. L. III., 9740.
[3]) „Schematismus" 1867., str. 138.

U selu Prevali pri zapadnom podnožju istoimenog prijemeta izorao je godine 1893. seljak Pero Krišto na svojoj oranici u ritu Ogradi u *slici 35.*, *a*, *b* i *c* u naravnoj veličini prikazanu štatuetu od bronca. Ona je sasvim očuvana, u svemu 85 *mm* visoka, te očevidno prikazuje mušku pozorišnu masku. To mnijenje potvrgjuje i krinki slično lice, neobična duga, šiljasta kapa i veoma pojastučen trbuh te podobe.

Slika 35. *a*, *b*.

Još je vrijedno spomenuti, da su kako kod Prevale, tako i u okolišu sela Grabovice ponovno nagjeni rimski novci.

Sjeveroistočno od Renića, gdje smo gradinu na južnom kraju Buškog blata već upoznali, leži nasred blata Djevojački ponor, jedan od onih mnogih ponora, kroz koje zimska poplava blata u proljeću otječe.

U ždrijelu toga ponora vidio je u proljeću god. 1893. jedan pastir, gdje oveći kameniti stup proviruje, pa je to javio glavaru mjesta, koji je taj kamen iskopao i pri tome otkopao još druga dva kamenita stupa, sve s natpisima. Kada sam u junu godine 1893. došao u Renić, našao sam ona tri kamena već prevežena u selo, te sam odmah razabrao, da su to rimski miljokazi. Iza toga prekopavao sam u ponoru, pa sam ondje našao četvrti cio miljokaz, kao i više fragmenata takog kamenja, od kojih je potonjih jedan bio okićen i nejasnim ostancima natpisa. Svi su miljokazi

ležali za 2 *m* ispod nivoa ravnice oko njih, a na više mjesta ponorova ždrijela pruženi od istoka k zapadu i s natpisom dolje obrnutim, tako da se je, pošto su stupovi podignuti, sav otisnuti natpis mogao čitati u glini.

Kako je to kamenje dospjelo u ponor i u koju je svrhu onamo preneseno, nije razjašnjeno. Kraj ponora ne može biti da je prolazila cesta, jer ondje zemljište svake godine bude pod močvarom, a i ne vidi

Slika 35. *c*.

joj se nikakav trag. Takva cesta ne bi ni smisla imala, jer je i onako istočno i zapadno od rečenog mjesta ukraj Blata prolazila po jedna rimska cesta, kojoj se kolotečine vide u jednu ruku kod Kazaginca, a u drugu kod Liskovače u daljini od 2 *km* do 3 *km* od ponora.

Obje se naime rimske ceste razdvajaju kod Han-Brekala sjeverozapadno od Aržana na dalmatinskoj megji, te istočni krak preko Kazaginca, Dobrića i prijemeta kod Prevale prelazi u Duvanjsko polje, zapadni nasuprot preko Liskovače sjeverno prama Livanjskom polju. Moguće je, da su ti miljokazi, koji su sada u zemaljskom muzeju u Sarajevu, donešeni od jedne tih dviju cesta u ponor u ravnici Blata. Da ti miljokazi nekoć nijesu stajali do ponora, svjedoči u ostalom i to, što je na jednom od njih zabilježen broj milje XXXIIII., a na drugom XXXV., te su po tome oba morala imati različita mjesta.

Na kojoj su od rečenih dviju cesta nekoć bili; to se sada više ne može riješiti, ali su do ponora svakako dovučeni iz najbliže blizine; jer ako pogjemo rimskom cestom iz Soluna preko Trilja i Han-Brekala po Ballifovoj cestovnoj karti, onda se od prilike na 52 *km* od Soluna dolazi do Djevojačkog ponora u Renićima. Ali na prvom od tih miljokaza, kojima opis dolje slijedi, naročito je kao ishodište naznačen grad Solun i broj milje XXXIIII., što priliči daljini od okruglo 51 *km*.

Gosp. dr. K. Patsch bio je tako prijazan, pa mi je uručio svoje primjedbe o sva četiri, u zemaljski muzej prenesena miljokaza iz Renića i protumačio natpise.

„*1. Stup*, slika 36., *s pravokutnim, za ukopanje u zemlju odregjenim temeljem, vapnenac; visina 2·05, premjer 0·44; visina temelja 0·5, širina 0·45, debljina 0·3; površina je na onom mjestu, koje je odregjeno za natpis uglagjena, ali je nešto oštećena; pismena su duboko usječena.*

IMP·CAES
M·ANTONGO..DIANVS
P·F·AVG·P·M
TR·P·IICOS·PP *po Is. 239.*
ASAL·M·P
XXX IIII

XXX[

Slika 36.

„*Redak 2.* Gordianus *djelomice je proveden oko stupa i tako daleko izlazi iz plohe, odregjene za natpis, da se mora misliti, da je klesar preskočio jedan red svoje pregledalice, pa je to onda naknadno ispravio.*

„*R. 4. Mora da su glave obaju* P *bile vrlo plitke, samo im se slabo raspoznaje zaokruženje, ali se ne može sumnjati, da je stajalo* p(ater) p(atriae), *jer je Gordian tek 241. po drugi put bio konzul.*

„*R. 6. Iza posljednje haste u* XXXIIII. *na kamenu su male udubine, koje bi se po snimku — naročito s obzirom na broj XXXV. lako mogle smatrati petom hastom.*

„*R. 7.* XXX.... *na prednjoj je strani temelja i samo zaparano. Bez sumnje je i tu bilo* XXXIIII., *sada je površina poslije trećeg* X *odronjena. Pošto je temelj u ono vrijeme, kad je stup upotrebljavan, bio u zemlji, mogao je taj broj samo prije toga služiti kao kakva bilješka. Valjda je to bio naputak za klesara, koji je natpis imao da usiječe u kamen. Carski naslov trebalo mu je za sve stupove samo jedan put naznačiti; nasuprot je trebalo na svakom miljokazu usjeći onaj broj, kojim se imao označiti, jer bi inače lako mogla nastupiti pogrješka.*

„*Imp(erator) Caes(ar) M. Anton(ius) Gordianus P(ius) F(elix) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) p(otestate) II. co(n)s(ul) p(ater) p(atriae). A sal(onis) m(ilia) p(assuum) XXXIIII.—XXX[IIII].*

„*Kako cestovni broj* tribuniciae potestas *pokazuje, potječe natpis iz druge Gordijanove vladavine, t. j. iz godine 239. po Is.*

„*Od Gordijana imamo u Dalmaciji već jedan miljokaz na cesti* Solun-Prolog-Halapić-Glavice-Crna gora-Pečka-Banjaluka. *Isp.: Ballif-Patsch, „Römische Strassen I.“, str. 55, svezak 19.*

„*2. Stup*, slika 37., *bez temelja, od vapnenca, visina 1·24, premjer 0·36; ploha za pismo uglagjena; pismena naprijed iz redova izašla; plitko usječena, za čudo malena izišla je poprečna crta* T; *nepravilne interpunkcije.*

IMPCAFSCMT *sic*
SQTRAIAN
DEC·P·FAVGETC
HFRENNIVS *sic*
ETRVSCVSQD
ECETCVALFN *sic* *po Is. 249.—250.*
SHOSTILIAN
VSMFSQ·N *sic*
OBIIISMI·C
AESS

Slika 37.

„*Imp(erator) Ca[e]s(ar) C. M[e]s(sius) Q. Traian[us] Dec(ius) P(ius) F(elix) Aug(ustus) et C. H[e]rennius Etruscus Q. Dec(ius) et C. Val[e]ns Hostilianus M[e]s(sius) Q(uintus) nobi[l]is(si)mi Caes(ares).*

„*Spomena je vrijedno, kako su potpuna imena obaju carevića.*

„*Pod Decijem postavljeni su i na cesti* Sarajevsko polje-dolina Drine *miljokazi (isp.: Ballif-Patsch, „Römische Strassen I.“, str. 66 i d.).*

„*3. Stup*, slika 38., *s pravokutnim, sada okrnjenim temeljem, od vapnenca; visina 1·62, premjer 0·3; ploha za pismo nije uglagjena; nelijepa pismena,*

IMP·CAES·
M·AVRCLAV
DIOPEINVIC *sic* *po Is. 268.—270.*
AVC·P·M·

Slika 38.

naročito udara u oči nejednakost u izradi pismena A, *sad s prijećkom sad bez nje; nepravilna interpunkcija.*

„*U 2. redu pogrješno je stavljena tačka iza* C *mjesto iza* R.

„*Imp(eratori) Caes(ari) M. Aur(elio) Claudio P(io) [F(elici)] invinc(to) Aug(usto) p(ontifici) m(aximo).*

„*4. Jedan prama vrhu nešto stanjen stup*, slika 39., *bez temelja, od lapora; visina 1·74; premjer gore 0·28, dolje 0·32; ploha za pismo pomno ulaštena;*

redovi naprijed pomaknuti, nelijepa, plitka pismena, naročito je broj vrlo tanko zaparan.

„Imp(erator) C(aesar) Marcus Claudius Pius Felix Aug(ustus) XXXV.

„Kada se oba miljokaza brojevi 3. i 4. isporede u pogledu teksta njihovih natpisa, pokazuju se velike nesuglasice. Broj 4. imamo u nominativu, broj 3. ima oblik posvetnog natpisa, na broju 4. nema Aurelius, invictus, pontifex

IMP·C
MARCVS
CLAVDI
VSPIVS
FELIX
AVG
XXXV

po Is. 275.—276.

Slika 39.

maximus, *što opet sve ima na broju 3; nasuprot na ovome opet nema broj milje; na broju 4. ispisane su riječi* Marcus, Pius, Felix, *na broju 3. skraćene su i samo početna pismena navedena i t. d.*

„Kada još pridamo nejednakost u obragjivanju kamena, onda se čitaocu rasklima mnijenje, do koga dolazi, kad prvi put pročita natpise, da oba kamena potječu od jednog vladara. Moralo bi se misliti, da su miljokazi jednoga cara na istoj cesti, naročito kada su tako na blizu, kako to moramo pretpostaviti za broj 3. i broj 4., — s predaleka mjesta za cijelo nijesu do ponora dovučeni, — ragjeni po jednoj šabloni, pa i od istog klesara (isp. primjedbe kod broja 1.). Izlaz iz te dileme otvara nam se, mislim, kad u obzir uzmemo potpuna imena careva Klaudija i Tacita. Prvi glasi: M. Aurelius Claudius, *potonji:* M. Claudius Tacitus, *na oba stoji:* Marcus Claudius. *Moglo bi se dakle uzeti, da je sastavljač natpisa broja 4. svoj tekst odviše skratio, ili da se je klesaru potkrala, pogrješka, pa je on usjekao* Marcus Claudius, *mjesto* M. Claudius Tacitus.

„Po tome bi dakle broj 4. potjecao iz vremena 275.—276., a broj 3. iz godina 268.—270. po Is.

„Od Tacita poznajemo u našoj provinciji dva miljokaza: C. I. L. III. 3204. iz Jadere i Ballif-Patsch: „Römische Strassen I.“, str. 69, broj 44 sa ceste Sarajevsko polje-dolina Drine; *nasuprot ovdje prvi put nalazimo Klaudija na miljokazu u Dalmaciji.*

„Cesta pripada najstarijim u Bosni[1]*). Po miljokazima, o kojima smo otojić govorili, čini se, kao da je u trećem vijeku nekoliko puta popravljana: pod Gordijanom (god. 239.), Decijem (god. 249.—250.), Claudijem (god.*

[1]) Isporedi: Dr. Patsch, Primjedbe. „Römische Strassen I.“, str. 55 i d.

268.—270.) i pod Tacitom (275.—276.). Nego ovaj nagli sušljed uvećava sumnje protiv dojakošnjeg shvaćanja rada rimskih careva o gradnji cesta u Dalmaciji. Nije vjerojatno, da su ceste u tako kratkim razdobljima uvijek opravljane. Ja mislim, da ćemo od sada pravije suditi, ako budemo kao Berger[1]*), Zangenmeister*[2]*) i Hettner*[3]*) u pogledu porajnskih rimskih cesta, pretpostavljali, da miljokazi vazda ne zasvjedočuju novogradnju ili reparature, nego da ih često valja shvaćati samo kao počasne stupove, koji su dotičnim carevima podizani duž cesta.*

„Neka se isporedi poučna primjedba Hettnerova na drugom mjestu, strana 7., o jednome miljokazu Hadrijanovom sa ceste Trier-Kolin: „5 tribunicia potestas *Hadrijanova, i po tome podizanje miljokaza pada u god. 121., ali je cesta znatno prije, valjda već pod Augustom sagragjena, pa ni reparaturu ceste pod Hadrijanom ne mora miljokaz da naviješta“. Možda je Gordijan iznimka megju gore spomenutim vladarima, jer za njega znamo, n. pr. po naznaci jednog gornjo-panonskog miljokaza C. I. L. III. 4644.:* vias et pontes vetustate conlabs. restituit, *da je u istinu gradio; i kamen sa ceste Prolog-Halapić-Banjaluka*[4]*) čini se, da to napominje, jer ujedno i namjesnika imenuje.“*

Rečeni fragmenat petog miljokaza, koji sam ostavio u **Renićima**, sastoji od mekog lapora, pravokutan je, 83 *cm* dug, na gornjem su mu kraju strane široke po 22 *cm* i 20 *cm*, a na dônjim krajevima 35 *cm* i 30 *cm*.

Na jednoj široj strani ima na kamenu sada već veoma izlizan natpis, kome je znamenitiji dio megjutim bio na gornjem dijelu kamena, koga više nema. Mogao sam od tog natpisa ovo raspoznati:

S I //////// E
PIVS (fel) IX
////// AVG.

U okolini sela **Renići**, onda u susjednom mjestu **Rašeljki** često se nahode rimski novci.

Isto tako dosta se često rimski novci nahode kod sela **Liskovače**, gdje smo po Rimljanima okupiranu **Malu gradinu** već upoznali.

U dolini kod Vinice našao je gragjevni savjetnik **Ballif**[5]) osim ostanaka rimske ceste i zidanih rimskih grobova, poklopaca od sarkofagâ i fragmenata od nadgrobnih spomenika, dok su opet meni poznati u

[1]) „Die Heerstrassen des römischen Reiches.“ II., 16.
[2]) „Bonner Jahrbücher“, 76., str. 222.
[3]) „Die römischen Steindenkmale des Provincialmuseums zu Trier“, str. 6.
[4]) Ballif-Patsch na dr. mj., str. 55.
[5]) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina.“ I., str. 26.

okolini onoga kraja nagjeni rimski novci. Mnogo je nadalje rimskih novaca nagjeno u lijepom Roškom polju, te sam ja uvjeren, da će se potanjim pretraživanjem, kako kod Vinice, tako i kod Roškog polja naći ostanci rimskih naseobina.

Kod poznatog nam takogjer već sela Vira nahodimo kao ostanke rimske naseobine mnoge temeljne zidine i u velikoj množini rasute rimske opeke i krovni crijep. Pri gradnji crkve otkopan je ondje pod od mozajika, ali se dalje nije pazilo na nj, pa je meni kasnije pošlo za rukom, da sam samo malen, bijelim klincima našaran fragmenat toga mozajika spasao za naš muzej. Jedna od broncanih štatueta, koje je prijašnji župnik virski, fra Bono Šarić ondje našao, darovana je manastiru Humcu kod Ljubuškog. Vir je poznat i kao nahodište, gdje se često nahode rimski novci.

U velikoj se množini konačno rimski novci nahode i u okolini sela Zagorja, gdje je prije više godina kod jednog vrela nagjena broncana Bachova štatueta, za koju vele, da je sada takogjer u manastirskome muzeju humačkom. Nadalje mi je rečeno, da kod Zagorja ima rasutih komada opeke, pa pošto je ovuda prolazila cesta iz Vira preko Mesihovine u Duvanjsko polje, to ja mislim, da je i kod Zagorja bila rimska naseobina.

Kada sam prigodice obilazio po onome kotaru, pošlo mi je za rukom, pa sam našao nekolike rimske novce i uz to ih podosta i nabavio, ali su bakreni na žalost većinom loše očuvani.

Gosp. dr. Karlo Patsch bio je tako prijazan, pa je te novce odredio. Megju njima ovi su komadi:

I. Republika.

1. Jedan bakreni novac Irijski iz Zagorja. ✓
2. Srebrni novac Pompeja iz Zagorja. ✓
3. Srebrni novac Sicinia iz Zagorja. ✓
4. Srebrni novac Portia iz Zagorja. ✓
5. Srebrni novac Vettia iz Zagorja. ✓

II. Carsko doba.

6. Srebrni novac Nerona (54.—68.) iz Kongore.
7. Srebrni novac Vespasijana (69.—79.) iz Zagorja. ✓
8. Srebrni novac Sabine, žene Hadrijanove (117.—138.) iz Županjca.
9. Srebrni novac Marka Aurela (161.—180.) iz Borčana.
10. Bakreni novac Commoda (180.—192.) iz Zagorja.

11. Bakreni novac Galijena (254.—268.) iz Mandinog sela.
12. Bakreni novac Klaudija II. (268.—270.) iz Zagorja. ✓
13. Bakreni novac Proba (276.—282.) iz Renića.
14. Pet bakrenih novaca Konstantina I. (306.—337.), od ovih jedan iz Zagorja i četiri iz Renića. ✓
15. Bakreni novac Konstancija (337.—361.) iz Renića.

Najposlije valja amo priračunati:

16. Zlatan novac Teodosija (388.—395.), koji je, kao što je već rečeno, nagjen kod vrela Ostrošca u Vučijem polju.

Ma da se ta mala zbirka, koja je samo uzgredice prikupljena u malo dana, nikako ne može smatrati potpunom, opet ona, počevši od republike pa do u najkasnije doba careva obuhvata razdoblje od više nego četiri vijeka i ujedno pokazuje, kako zemljište kotara županjačkog obiluje rimskim novcem.

Po rečenome vidimo, da nam je i doba rimskog gospodstva u rečenome području ostavila dovoljno tragova. Najveće rimsko mjesto bilo je bez sumnje današnje kotarsko mjesto Županjac, pošto mu ostanci zapremaju površinu od više nego 15 *ha*. Dalja četiri rimska mjesta bila su bez sumnje kod Eminovog sela, Borčana, Stipanića i Vira, dok su četiri takva mjesta kod Crvenice, Vinice, Zagorja i Roškog polja još problematična.

Rimsku utvrdu našli smo nadalje na Ravnoj glavici kod Borčana, za tim smo upoznali po Rimljanima okupiranih i zidovima vrlo utvrgjenih šest prehistoričkih gradina kod Buhova, Kovači, Crvenica, Borčani, Stipanić i Liskovača.

Mnogo uz to ima nahodišta rimskog novca, koja sam u najrazličitijim krajevima županjačkog kotara mogao da utvrdim u osamnaest mjesta.

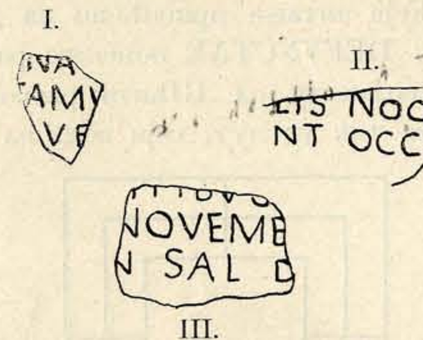
Ako nadalje razmislimo, da je podjarmljeni domaći narod valjda samo malim dijelom bio naseljen u pravim rimskim naseobama i da je većim dijelom ostao rasut po cijelom kraju, onda dolazimo do uvjerenja, da je gusta, poznata nam cestovna mreža toga kotara prolazila kroz dosta gusto naseljene i, gdje je to tle dopuštalo, bez sumnje i dobro obragjene krajeve.

Римске старине из рамске долине.

Прошлогодишње прехисторичко истраживање у долини Раме, десне приточице ријеке Неретве изнијело је и из римског доба неке останке. Господа владин савјетник К. Херман и др. Ћиро Трухелка били су тако пријазни, те ми препустили снимке, учињене по њиховој одредби.

Рамска долина, која је у средњем вијеку за цијелу Босну имала велико знаменовање, досад се римским старинама није истакла. Само два мјеста имају римских ствари: Шћит и Луг; из првог потјечу натписи, који ниже слиједе, на пошљедњем нађене су по Балифу, I. свес., стр. 29, римске опеке. Него се је надати, да ће и овдје још штошта изаћи на видјело. Вишеструка свеза, која је постојала са западом — римске цесте дошле су до долине код селâ: Румбоци, Варвара, Прослап-Шћит[1]) — даје добар прогностикон.

1. Три уломка, који без сумње потјечу од једног комада, ма да не пристају један уз други, узидана су у жупни дом у Шћиту. У површини зида, који је заслоњен наслаганим овдје дрвима, биће да су

Слика 1.

узидани још други фрагменти. I. висина 0·095 *cm*, ширина 0·11 *cm;* II. висина 0·11 *cm*, ширина 0·2 *cm;* III. висина 0·12 *cm;* ширина 0·19 *cm.* Висина мањих писмена 0·025.

[1]) Испореди: Балиф, н. др. мј., стр. 26 и д.

Те је уломке мучно растумачити. У III., ретку 2., може се додуше распознати *novemb*... и у пређашњем реду *idus*. У II., ретку 1., било је *noc[t...]* или *noc[turn...]*, ретку 2. *occ[ident....]* или *occ[asu...]*. Можда су то ратарски напуци, те би III., ретку 3., могло значити *sal* (cô).

2. Уломак, посве разлупан; висина писмена 0·018; нађен год. 1856. у развалинама старе цркве, сада у жупном дому.

ϑVAM VIS CORPORA

Слика 2.

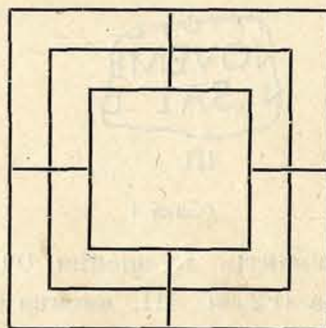
Quamvis corpora....

Ваљда почетак једног епиграма.

Ј. Владић, „Успомене о Рами и рамском фрањевачком самостану“, Загреб 1882., стр. 33 (исп.: стр. 23), наводи тај фрагменат међу аргументима, који би имали утврдити, да је у Шћиту од старине био самостан, па тај натпис односи на тамошњи покољ фрањеваца по Турцима год. 1557. Отуда се тумачи читање Мартина Недића, за чије вријеме камен ни мало није боље био очуван него данас: *iam iustificati in coelis, quamvis corpora eorum iacent in terris*. На одржани уломак није обзир узет у читању Пашкала Вујичића: *Hi iusti, quorum corpora hic iacent in terris, eorum nomina iam sunt adscripta in coelis.*

3. Ондје су и оба уломка, нађена под Прослапом, мјесту тик до Шћита, које сам ја публицирао у Балифа: „Strassen“ I., страна 62, сада и C. I. L. III., стр. 13.232 = 10.049. Око сваког од њих има оквир, око десног још има и лоза. Тај украс прилика је, да потјече од неспретног састава, јер нема сумње, да су ти фрагменти од једног комада. Снимак потврђује читање приопћено на другом мјесту, само се сада у 4. реду C у DEFVNCTAE понешто распознаје.

Пô сата на сјеверозападу од Шћита раскопао је касне јесени год. 1893. др. Трухелка тик уз пут, који води из Копчића у Варвару,

Слика 3.

међу извором Раме и великом громилом прадједова Копчића, пет римских скелетних гробова (међу њима два дјечија). Гробови су били састављени

од лапорастих плоча, сложених једне до друге на облик крова. Прилогâ није нађено, али је насупрот на једној плочи, која је сада у земаљском музеју у Сарајеву, запарана овака цртарија. *Слика 3.*

О антикном постању те цртарије не може бити сумње, јер је плоча била у земљи.

Концентрички, сурово запарани квадрати (ширина спољашњег 0·185, насупрот висина 0·175), којима су странице у средини спојене са више мање прâвим цртама.

То је игра „млин“, која се тако често находи у Италији (н. пр. на мраморним плочама басилике Јулије у Риму). И у Босни и Херцеговини позната је данас још та игра свакому под именом мице или куре.

Прилика је, да су се на тој плочи играле калфе код клесара, или пак та плоча потјече од неке јавне зграде, гдје је била у поду.

Сарајево, у јануару 1894.

Карло Пач.

Prehistoričke bilješke.

Priopćio

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Gradac kod Posušja.

Okolica sela Graca u području ekspositure Posušja, koje je selo poznato radi svojih rimskih razvalina, odlikuje se i velikim brojem gromilâ. One su nagomilane od kamena, te već iz daleka u oči udaraju zbog svojih kolosalnih dimenzija. Ja sam taku jednu gromilu raskopao, koju ondašnji narod zove „Hrtovom gromilom"; ona je od prilike dva kilometra jugoistočno od Graca na obronku Kosove glave spram Raškog polja u jednoj hrpi zajedno sa tri manje grobne humke. Premjer kolobaru

Slika 1.

slična temelja gromilina bio je 12 *m*, visina 2 *m*; materijal je sastojao od golemih šuljeva lomljenog i nešto prikupljenog kamena. Za jedan metar ispod vrha našli su se fragmenti ilovaste, prostom rukom gragjene posude, koja se je mogla sasvim rekonštruirati, *slika 1.* ($^1/_2$ nar. vel.). Materijal je loše pečena, komadima vapna izmiješana ilovača. Prostom rukom gragjena posuda ima oblik prama dnu trbušasto proširenog lonca s jednom ručicom, dno joj je ispupčeno. $V = 134\,mm$, Pr pri zjalu $= 107\,mm$, Pr u trbušini

= 150 *mm*. Osim rečene posude našlo se je još nekoliko rbinâ od sugja i govegjih kosti u plaštu gromile.

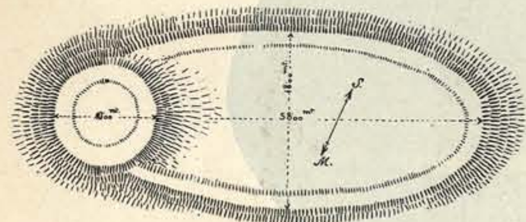
U sjevernom dijelu gromile nagjen je sanduk, namješten neposredno na stancu-kamenu od zapada prama istoku i pokriven sa tri neobdjelane kamenite ploče. Bokovi su mu uzidani od prilično pravokutno tesanih redova kamenitih šuljeva. Bio je dug 94 *cm*, širok 50 *cm*, dubok 40 *cm*. U sanduku nagjeni su ostanci kostura odrasla čovjeka i 3 male rbine od ilovaste, prostom rukom gragjene posude.

Resultat, postignut prekopavanjem te gromile, podudara se sasvim s datima, dobivenim do sada pretraživanjem hercegovačkih gromila.

U većini gromilâ imadu naime od šuljeva ili ploča udešeni kameniti sanduci, koji predstavljaju grobove na sjedećke sahranjenih mrtvaca. Sudeći po nahogjajima stariji su ti grobovi od gromila halštatskog doba, što ih ima u nekim mjestima Hercegovine.

Četiri kilometra od Graca nalaze se na jednoj glavici, kotiranoj na generalnoj karti sa 816 *m*, ostanci prehistoričke utvrde, koju narod zove Batingrad; za $1^1/_2$ *km* sjeveroistočno od toga mjesta leži selo Batin. Sličnost s ilirskim imenom Bato potakla me je, da tu utvrdu pobliže razgledam.

Nasip ima oblik elipse, kojoj je 58 *m* duga velika os orijentirana od jugozapada prama sjeveroistoku; dužina manje osi iznosi 18 *m*, *slika 2.* Nasip je širok 2 *m*, visok 1 *m*; materijal je prikupljen kamen i čvrsto nabijen prud. Na jugozapadnom kraju unutrašnjosti nasipa ima gromili slična, 5 *m* visoka uzvisina, kojoj se na vrhu vide tragovi zida s lijepom. Nekadašnji oblik zida ne može se više razabrati; ali lasno može biti, da je u prehistoričkoj utvrdi u kasnije doba bila rimska kula-stražara. Na obroncima glavice niže nasipa otkopan je prigodom pokusna prekopavanja 1 *m* debeo kulturni sloj. Od rukotvorinâ iskopane su samo rbine ilovastog sugja glasinačkog tipa, od drugih stvari životinjske kosti i komadići uglja.

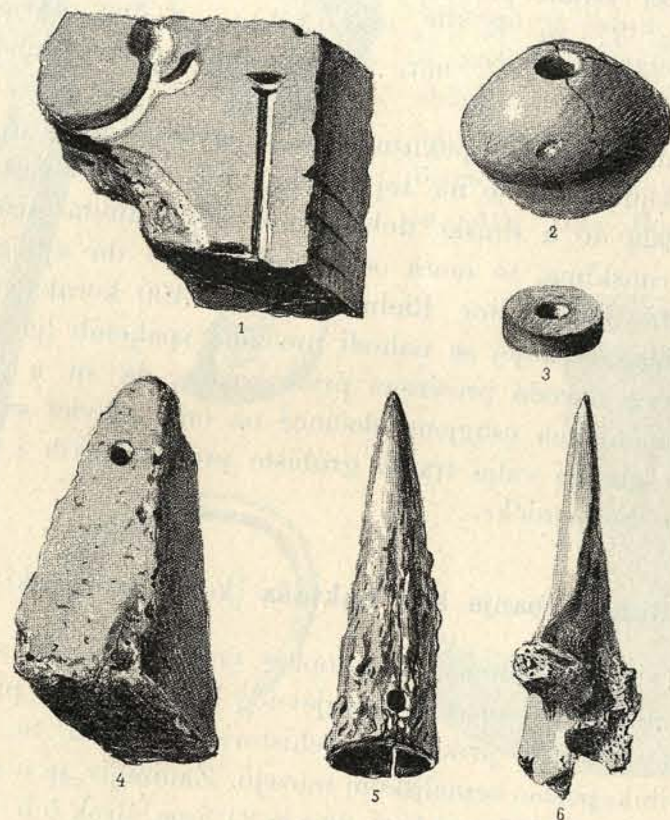

Slika 2.

Gradina Radmanići.

Bilješku o nahogjajima, što sada slijedi, dobio sam od gospodina nadšumara Franje Přibika, koji marljivo radi da muzeju dobavi nacrte prehistoričkih i sredovjekih gragjevina banjalučkog kotara.

Jedan sat sjeveroistočno od mjesta Kadine vode, koje leži u jugozapadnom dijelu banjalučkog kotara, ima na jednoj glavici, koja dominira nad skupinama kućâ Stanivukovići - Radmanići nasuta gradina, koju zovu gradina Radmanići. Nasip ima eliptički oblik, velika je os duga 15 *m*. Za druge detalje ne znam. Ulaz je na istočnoj strani. U nasipu nagjeni su ostanci temeljnih zidina. Prigodom pokušana prekopavanja, pri kome je suhozidina u dužini od 2 metra otkopana do naravnog kamenitog tla (1·1 *m* dubljine), opazilo se je ovo: Zid, debeo 0·8 *m*, uzidan je od većeg i manjeg prikupljenog kamena lijepom. U samome lijepu opaženi su štogdje sitni komadići cigle. Pri prekopavanju mogli su se konštatovati ovi slojevi.

Slika 3.

Od površine do debljine od 0·8 *m* bila je crnica veoma izmiješana kamenom, komadima klaka i pijeskom, a od rukotvorina bila je u njemu množina rbinâ od rimskih posuda gragjenih na točilo, megju njima jedan crveno oličen komad, trunje od rimskog stakla, jedan broncani novac cara Galijena, jedan željezni strelični vrh, jedan komad sirova željeza, jedna piramidi slična ilovasta utega za mrežu, — *slika 3., fig. 4.* ($^1/_2$ nar. vel.), — i kaluf od kamena pješčenjaka, — *slika 3., fig. 1.*

Potonjoj nije mjesto u označenom ovdje rimskom inventaru, nego je po obliku bočke valja smatrati prehistoričkom. Što je predstavljao drugi, na taj kaluf ljeveni objekat, ne mogu odgonetnuti.

Pod tim slojem slijedio je 15 *cm* debeo sloj od žutog pijeska i sitnog kamenja — koji je valjda nastao od gragjevnih ostanaka. Najniže bio je 20 *cm* debeo tavan crnice, koja je vrlo bila izmiješana pepelom i komadićima drvenog uglja. Tu su nagjene mnoge rbine od sugja, gragjenog prostom rukom, megju njima nekoliko okićenih, u svemu ponovljeni tipi Debelog brda kod Sarajeva, jedan kopljani šiljak od jelenjeg roga, — *slika 3., fig. 5.* (1/2 nar. vel.), — zaoštrena i izdubljena grana jelenjeg roga, sa strane probušena; strijela, izdjelana od metakarpalne kosti, — *slika 3., fig. 6.* (1/2 nar. vel.), — dva ilovasta pršljena — *slika 3., fig. 2.* i *3.* (1/2 nar. vel.), — i mnoštvo kosti od divlje svinje i jelena.

I ako su nahogjaji tog pokusnog prekopavanja neznatni, opet se po njima može zaključiti, da je na toj gradini bila prehistorička naseobina, koja se je održala do u rimsko doba. Da li zidine unutar nasipa svakako valja smatrati rimskima, to mora ostati neodlučeno do opsežnijeg prekopavanja. Zapadno od gradine Radmanići, oko 400 koraka zračne linije, uzdiže se glavica, na kojoj se nahodi množina spaljenih ljudskih kosti.

U tamošnjeg naroda proširena priča kazuje, da su u svoje vrijeme u gradini Radmanićima osugjene zločince na onoj glavici smicali.

Možda na glavici valja tražiti grobište prehistoričkih i rimskih naseljenika gradine radmaničke.

Rimska banja kod Laktaša (kotar banjalučki).

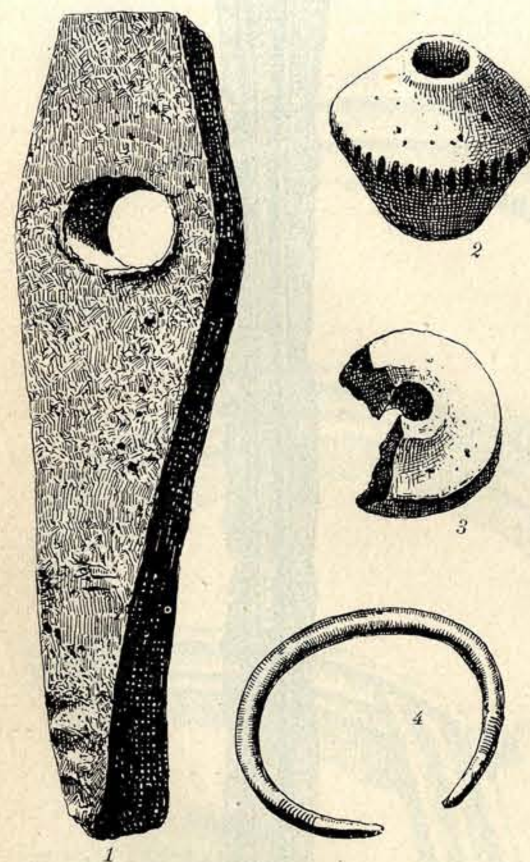
Godine 1893. odlagumaše kod toplog vrela jedan dio sigaste humke, što je ondje blizu, da namaknu gragjevnog kamena. Tom prilikom nagjeni su na *slici 4.* u tekstu prikazani prehistorički objekti, te ih je gospodin nadšumar Přibik poslao zemaljskom muzeju. Zanimljiv je u *slici 4., fig. 1.* (u 1/2 nar. vel.) prikazani bakreni bat; dug je 21·5 *cm*, širok 5·5 *cm*, debeo 2 *cm*; u prvoj trećini dužine ima ušicu za držak od 3 *cm* u premjeru. Na toj se spravi vidi, da je upotrebljavanjem mnogo istrošena. U *slici 4., fig. 4.* (2/3 nar. vel.) prikazana narukvica od ljevenog bronca dekorirana je jednostavnim linearnim savaćenjem.

Slika 4., fig. 2. (2/3 nar. vel.) prikazuje bikonički ilovasti pršljen, a *fig. 3.* (2/3 nar. vel.) takav pršljen plosnat. Vjerojatno je, da su rečeni objekti u prehističko doba dospjeli u kakvu raspuklinu sigaste humke, pa da je tečajem vremena za njih prionula sigasta obloga.

Naskladani ostanci na Peringradu.

U općini Papraći, vlaseničkog kotara, oko tri četvrta sata istočno od sela Korijena, uzdižu se na hridovitoj obali Drinače razvaline sredovjekog grada Jeringrada. Spram ovih, na lijevoj obali Drinače, a već u zvorničkom kotaru leži razvalina Peringrad. U proljeću 1893. nagjoše pastiri, u nekoj raspuklini ispod rečenog grada, više bronceva, koji posredovanjem gosp. kotarskog predstojnika Karsniewicza dospješe u zbirke zemaljskog muzeja.

Taj je nahogjaj od dvojakog interesa; u jednu ruku pripada on u našim krajevima rijetkim naskladima ostanaka, koji su po karakteru svom nesumnjivo iz broncanog doba, u drugu su ruku tu dva za Bosnu i Hercegovinu nova oblika. Jedan je od njih šuplji kelt, s produženom na obje strane na oblik krila oštricom, *slika 5.* (1/2 nar. vel.), tip, na koji se nailazi u Hrvatskoj, Ugarskoj[1]), a i na sjeveru[2]). Kelt je dug 117 *mm*, oštrica 119 *mm*, masa eliptičkog tulca ima premjere od 37 *mm* i 30 *mm*.

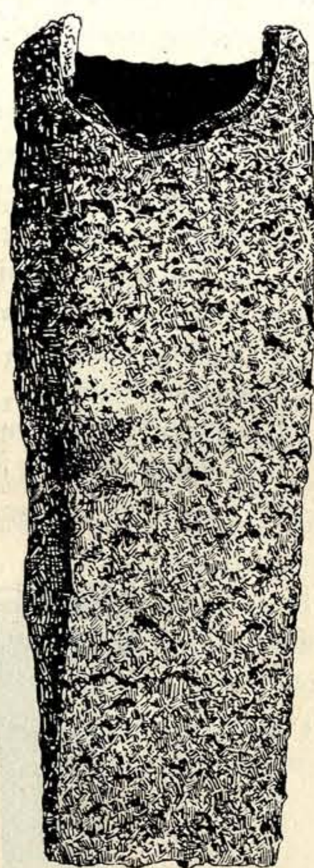

Slika 4.

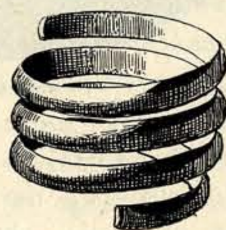

Slika 5.

[1]) Hampel József, „A Bronzkor Emlékel Magyarhonbán". Budimpešta 1886. Tabla XIII., sl. 6.
[2]) Osborne, „Das Beil". Dražgjani 1887. Tabla XIV., br. 11.

Drugi zanimljivi komad, — *tabla I., slika 8.* (1/2 nar. vel.), — trnolik je vršak od koplja, 130 *mm* dug, a tulac mu ima 12 *mm* u premjeru, te je našaran fino usavaćenim crticama.

Slika 6.

Slika 7.

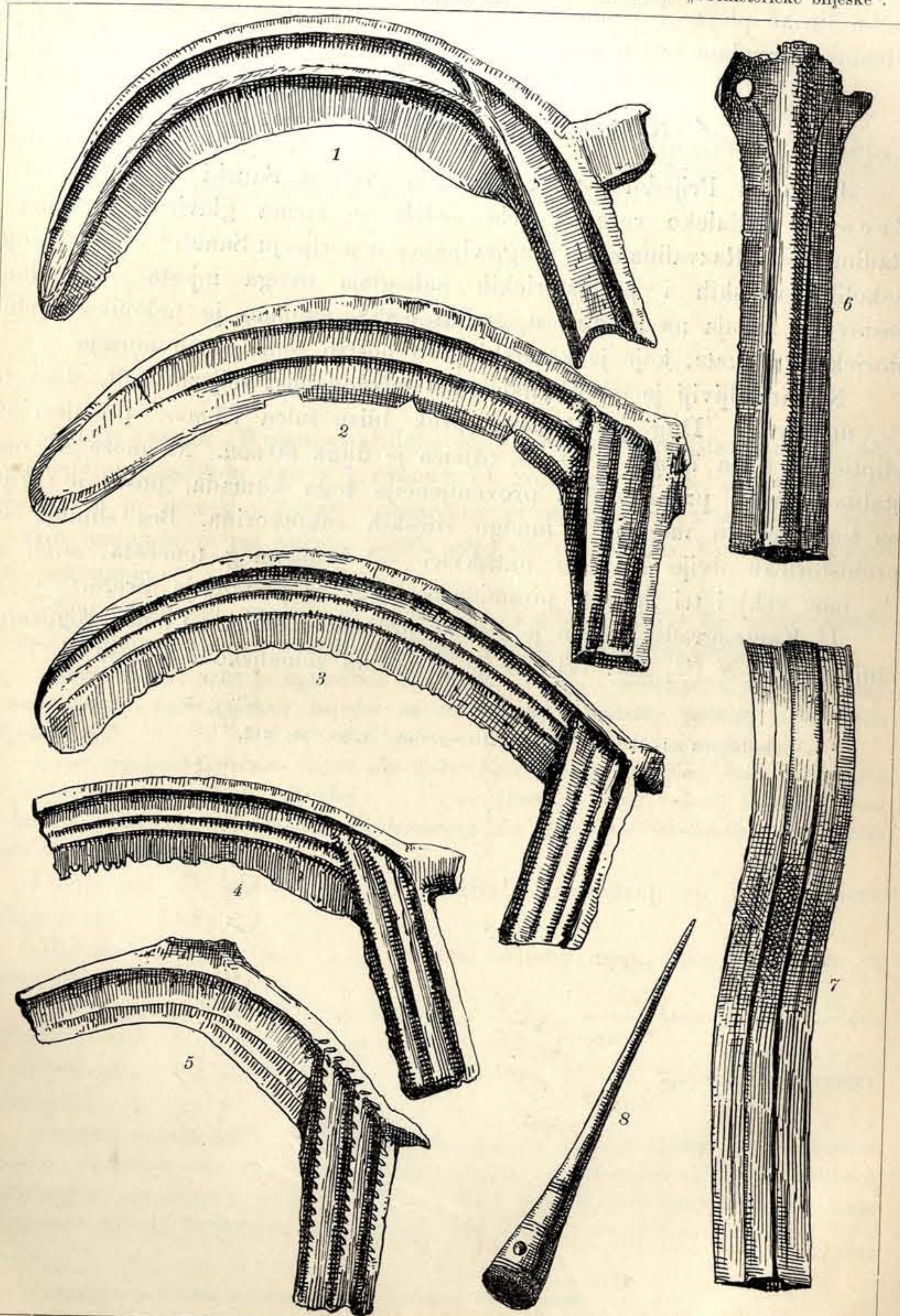
Slika 8.

Srpovi — *tabla I., slika 1.—5.* (1/2 nar. vel.), — svi su potekli iz različitih kalufa, te priliče ugarskim i hrvatskim tipovima.

Fragmenti mačeva, — *tabla I., slika 6. i 7.* (1/1 nar. vel.), — nijesu od jedne te iste oštrice (ugarski tipovi).

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1894. VI. 2.

Tabla I. Uz članak „Prehistoričke bilješke“.

Osim rečenih rukotvorina nagjen je fragmenat srpa, ulomak kopljanog vrška široke plojke i komad oštrice od mača. Po tome, kako su broncevi održani, pripadaju oni naskladu polomljene kovine, odregjene za stalenje.

Nahogjaji u kotaru Sanski Most.

Južno od Prijedora, uz cestu, koja vodi u Sanski Most, leži selo Zecovi. Nedaleko rečenog sela uzdiže se strma glavica „Gradina". Radimský u „Razvalinama i gragjevinama u poriječju Sane[1])" već spominje nekoliko rimskih i prehistoričkih nahogjaja ovoga mjesta. Prigodom cestovnih radnja na gradini u godini 1893. nagjeno je nekoliko prehistoričkih objekata, koje je kotarski ured poslao zemaljskom muzeju.

Najzanimljiviji je od tih nahogjaja buzdovanast željezni kelt, *slika 6.* (1/2 nar. vel.). Dug je 214 *mm,* širok blizu tulca 73 *mm,* premjeri su eliptičkog tulca 70 *mm* i 50 *mm,* oštrica je duga 60 *mm.* Ne može se baš stalno utvrditi prehistorička provenijencija toga komada, pošto je prije na tome mjestu nagjeno i mnogo rimskih rukotvorina. Bez sumnje su prehistoričke dvije špiralne narukvice od broncanog tenećeta, *slika 7.* (1/2 nar. vel.) i tri ilovaste piramidaste utege za pritezanje mreže.

U Kamengradu nagjen je ulomak broncane oštrice od mača, rogoznog oblika, *slika 8.* (1/2 nar. vel.), te je priposlan zemaljskom muzeju.

---

1) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina." I. sv., str. 212.

Још неке рецензије о публикацијама земаљског музеја, изданим у њемачком језику[1]).

Приопћио

уредник **Коста Херман,** владин савјетник.

Други свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", за који смо у 1. свеску VI. годишта (1894.) „Гласника" јавили, да је угледао свијет, разаслан је разним стручњацима, који су тим поводом и тај свезак веома ласкаво оцијенили. Ево овдје число тих рецензија:

Госп. дворски савјетник Фр. пл. Хауер (Hauer), интенданат ц. кр. природословног музеја у Бечу, пише под 2. мартом 1894.:

„Потписаноме част је примитак II. свеска . . . . . . потврдити, те најтоплију и најсмјернију благодарност изрећи за милостиву пошиљкуречене, драгоцјене публикације."

(„Der ergebenst Gefertigte beehrt sich Eurer Excellenz den Empfang eines Exemplares des soeben erschienenen II. Bandes . . . . . zu bestätigen und seinen wärmsten und ergebensten Dank für die gnädige Ueberlassung der genannten werthvollen Publication hiemit auszusprechen.")

Госп. др. В. пл. Хартел (Hartel), директор ц. кр. дворске библиотеке у Бечу:

„Потписаноме част је . . . . . . изрећи највећу своју благодарност за то драгоцјено дјело."

(„Der ergebenst Unterzeichnete beehrt sich . . . . . . seinen besten Dank für das werthvolle Werk zum Ausdruck zu bringen.")

Госп. др. Фридрих Кенер (Kenner), ц. кр. владин савјетник у Бечу:

„Смјерно потписани слободан је за достављени му ексемплар другог свеска босанско-херцеговачким земаљским музејем издане публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", који и опет доноси толико нове и у сваком правцу знамените грађе, изрећи најусрднију своју благодарност."

---

1) Наставак рецензија, публикованих у 1. свеску VI. годишта.

(„Der ehrerbietig Unterzeichnete erlaubt sich für das ihm zugewiesene Exemplar des zweiten Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, der abermals so viel Neues und in den verschiedensten Richtungen Wichtiges darbietet, seinen ergebensten, tiefgefühlten Dank auszusprechen.“)

Госп. Макс Бидингер (Büdinger) у Бечу:

„Мене је превелико обиље и разноликост садржине тога дјела задивила, па је то за врховну власт обију земаља нова слава.“

(„Ich bin über den ungemein reichen und mannigfaltigen Inhalt des Werkes freudig überrascht, welches in der That für die oberste Verwaltungsbehörde der beiden Lande einen neuen Ruhmestitel bildet.“)

Госп. дворски савјетник др. Ватрослав Јагић, предстојник семинара за словјенску филологију и професор бечке универзе:

„Као предстојник семинара за словјенску филологију при ц. кр. бечкој универзи, слободан сам Вашој Преузвишености за милостиву одредбу, да се томе заводу шаље по један бесплатни ексемплар „Гласника“, који излази у Сарајеву, као и за приопслани ми ексемплар дивне публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. I. и II., која је изашла муниФиценцијом Ваше Преузвишености, изрећи дубоку и усрдну благодарност, те овај завод с највећим почитањем препоручити даљој благонаклоности Ваше Преузвишености.“

(„Als Vorstand des Seminars für slavische Philologie an der k. k. Universität Wien nehme ich mir die Freiheit, Euer Excellenz für die huldvolle Verfügung, diesem Institute ein Gratis-Exemplar des in Sarajevo erscheinenden „Glasnik“ zukommen zu lassen, als auch für die Ueberweisung eines Exemplares der durch die Munificenz Euer Excellenz zu Stande gekommenen prachtvollen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band I. und II.“ den tiefgefühlten, verbindlichsten Dank auszusprechen und dieses Institut dem ferneren Wohlwollen Euer Excellenz hochachtungsvoll zu empfehlen.“)

Госп. др. Јиречек, ц. кр. свеучилишни професор у Бечу:

„Потврђујући примитак I. и II. свеска издане по босанско-херцеговачком земаљском музеју публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, који сам примио с дописом бр. 2466/I. Б. Х., молим, да се Његовој Преузвишености господину заједничком министру Финанција добростиво подастре моја најтоплија благодарност за оба ова, садржином обилна свеска.

(„Indem ich den Empfang des I. und II. Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, die ich mit Zuschrift 2466/I. B. H. erhalten habe, bestätige, bitte ich Seiner Excellenz dem gemeinsamen Finanzminister meinen wärmsten Dank für diese beiden inhaltsreichen Bände gütigst unterbreiten zu wollen.“)

Госп. др. Фридрик Милер (Müller), ц. кр. професор на универзи у Бечу:

„С високим дописом од 24. Фебруара о. г. достављен је потписаноме II. свезак дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Тај II. свезак, у коме има множина новог научног истраживања и чињеница, достојан је нашљедник I. свеска, што су га компетентни научењаци с одобравањем поздравили. Честитајући смјерно потписани високоме министарству на лијепом потхвату, који Аустро-Угарској служи на највишу част, умољава он високо министарство, нека милостиво прими његову препонизну благодарност за тај драгоцјени дар.“

(„Mit hoher Zuschrift vom 24. Februar d. J. wurde dem ergebenst Unterzeichneten der II. Band der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ übersendet. Dieser II. Band, der eine Fülle neuer wissenschaftlicher Forschungen und Thatsachen enthält, ist ein würdiger Nachfolger des I. Bandes, der von den competenten Gelehrten mit Beifall begrüsst wurde. Indem der ergebenst Unterzeichnete das hohe Ministerium zu diesem schönen Unternehmen, welches Oesterreich-Ungarn zur höchsten Ehre gereicht, beglückwünscht, bittet er das hohe Ministerium seinen ehrfurchtsvollen Dank für das kostbare Geschenk gnädigst entgegenzunehmen.“)

Госп. Едуард Суес (Suess) у Бечу:

„Вашој Преузвишености молим да смијем изрећи најусрднију благодарност за добростиво приопслање лијепог другог свеска публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Тај свезак не само што обилује новим опажањима, него је такођер драгоцјен свједок за трајно и успјешно настојање владино, да у земљи самој пробуди душевни живот. Што ми се јавља о томе, како народ у Сарајеву похађа музеј, то се може сматрати знаком, да је у интензивном домољубљу тог народа и ондје заметнута клица живог интереса за такво испитивање, гдје за то нема стручне спреме. По томе се ласно може мислити, да то настојање налази благодарност и симпатије народа. Изричући још једном своје радосне осјећаје и т. д.“

(„Eurer Excellenz bitte ich, den verbindlichsten Dank sagen zu dürfen für die gütige Zusendung des schönen zweiten Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Dieser Band ist nicht nur reich an neuen Beobachtungen, sondern er ist zugleich ein werthvoller Zeuge für die andauernden und erfolgreichen Bestrebungen der Regierung, geistiges Leben im Lande selbst zu erwecken. Was mir von dem Besuche des Museums in Sarajevo durch die Bevölkerung gemeldet wird, darf als Zeichen dafür gelten, dass in der intensiven Heimatsliebe dieses Volkes auch dort ein lebhaftes Interesse für solche Forschungen begründet ist, wo die fachmässige Vorbildung fehlt. Es lässt sich daher leicht denken, dass diese Bemühungen den Dank und die Sympathie des Landes finden. Indem ich meinen Empfindungen der Freude nochmals Ausdruck gebe etc.“)

Госп. др. Фр. вит. Визер (Wieser), ц. кр. свеучилишни професор:

„Вративши се с пута, нађох други свезак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, на коме ми ваља захвалити муниФиценцији високог ц. и кр. заједничког министарства, те ми је част за тај веома занимљиви и драгоцјени дар изрећи своју смјерну благодарност.“

(„Von einer Reise zurückgekommen finde ich den zweiten Band der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, welchen ich der Munificenz des hohen k. u. k. gemeinsamen Ministeriums verdanke, und beehre mich, meinem ergebensten Danke für dieses höchst interessante und werthvolle Geschenk hiemit Ausdruck zu geben.“)

Госп. др. Маркесети (Marchesetti), Трст:

„Високо министарство имало је особиту доброту, те ми је послало други свезак преизнамените публикације „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Слободан сам с тога, да високом министарству изречем моју највишу благодарност.“

(„Das hohe Ministerium hatte die besondere Güte mir den zweiten Band der so wichtigen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ zu senden. Ich erlaube mir daher einem Hohen Ministerium meinen besten Dank dafür auszusprechen.“)

Госп. Спиро Брусина (Brusina), свеучилишни професор и директор зоолошког народног музеја у Загребу:

„Доставши се по наклоности Ваше Преузвишености II. свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, слободан сам прије свега Вашој Преузвишености изрећи моју најусрднију и највишу благодарност. Том приликом нека ми Ваша Преузвишеност допусти изрећи своју задивљеност над љубави и стручним знањем, којим Ваша Преузвишеност од првог почетка потпомаже научно испитивање земље, и којим је управо све од ништа створила. Та смјерно потписаному, као некадашњем савјетнику при оснивању земаљског музеја у Сарајеву добро су познате све фазе института. Садржином обилне, изврсно редигиране „Mittheilungen“ необорив су доказ, што се све може учинити макар и са дјеломице и размјерно мање спремним сурадницима, када такав научан и патриотичан потхват потпомогне могућа и сврхе своје свјесна благохотност Ваше Преузвишености. Нека се Ваша Преузвишеност удостоји примити израз мог најискренијег и одличног почитања.“

(„Durch die Gunst Eurer Excellenz im Besitze des II. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ gelangt, nehme ich mir die Freiheit, allzuerst Eurer Excellenz dafür meinen innigsten und besten Dank zu sagen. Bei dieser Gelegenheit erlauben mir Euer Excellenz, Ihnen meine aufrichtige Bewunderung auszusprechen für die grosse Liebe und Sachkenntnisse, mit welchen Euer Excellenz von allem Anfange her die wissenschaftliche Durchforschung des Landes unterstützt, ja aus Nichts erst Alles geschaffen haben. Dem unterthänigst Gefertigten, als seiner Zeit gewesenem Rathgeber bei der Gründung des Landesmuseums in Sarajevo sind ja alle Phasen des Institutes genau bekannt. Die inhaltsvollen, ausgezeichnet redigirten „Mittheilungen“ sind ein schlagender Beweis dafür, was man Alles selbst mit theilweise und verhältnissmässig weniger geschulten Mitarbeitern leisten kann, wenn ein solches wissenschaftliches und patriotisches Unternehmen die mächtige und zielbewusste Gunst Euer Excellenz unterstützt. Geruhen Eure Excellenz, den Ausdruck meiner aufrichtigsten und vorzüglichen Hochachtung entgegenzunehmen.“)

Госр. др. Макс Бартелс (Bartels), здравствени савјетник у Берлину:

„Ваша Преузвишеност имала је велику доброту, те ми спремила један ексемплар другог свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ под 2466/I. Б. Х. У тој занимљивој публикацији има число радња, које су презнамените за унапређивање штудија, којима се занимам. Нека Ваша Преузвишеност благовољно допусти, да за тај лијепи дар изречем своју најусрднију благодарност.“

(„Euer Excellenz haben die grosse Güte gehabt, mir ein Exemplar des zweiten Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ unter 2466/I. B. H. zu überweisen. Diese interessante Veröffentlichung enthält eine Reihe von Arbeiten, welche für die Förderung der von mir betriebenen Studien von ganz besonderer Wichtigkeit sind. Euer Excellenz mögen geneigtest gestatten, dass ich für diese schöne Gabe meinen allerehrbietigsten Dank aussprechen dürfe.“)

Госп. др. Иван Ранке (Ranke), кр. конзерватор прехисторичке збирке у Монакову:

„Ја ћу у листовима, који су ми на располагање, поновно дати израза своме удивљењу, што га осјећам над тим и по садржини и по опреми једнако одличним дјелом.“

(„Ich werde in den mir zur Verfügung stehenden Journalen meiner lebhaften Bewunderung wiederholt Ausdruck geben, welche ich für dieses inhaltlich und der Ausstattung nach gleich ausgezeichnete Werk empfinde.“)

Госп. професор др. Х. Брун (Brunn), кр. тајни савјетник, директор кр. глиптотеке, конзерватор музеја садрснине, збирке ваза и новаца у Монакову:

„Изванредно се радујем, што се у земљи, која је досад у научном погледу била посве занемарена, ствари тако посве погодним начином обрађују, и што ће се то обрађивање једнаким начином и надаље наставити.“

(„Ich freue mich ausserordentlich, dass eine in wissenschaftlicher Beziehung bisher ganz vernachlässigte Provinz in so überaus sachentsprechender Weise in Angriff genommen und in der Folge in ähnlicher Weise fortgeführt werden wird.“)

Госп. Ј. Д. Ц. Шмец (Schmetz) у Лајдену:

„Речена публикација, коју сам доселе само површно могао разгледати, обилно је врело за упознавање природе, народњег живота и повијести оних обију земаља, које су научном испитивању тако дуго биле затворене. У часопису „Internationales Archiv für Ethnographie“ узећу част, да на то достојним начином сvратим пажњу, те ћу покушати, да таким начином понешто допринесем, како ће се достојно цијенити жива прегнутљивост, коју висока влада и овдје буди за унапређивање науке и која је одавна већ свуда по аустријском царству уродила обилним плодом. Нека Ваша Преузвишеност прими и т. д.“

(„Die genannte Publication, welche ich bis jetzt nur flüchtig durchsehen konnte, bildet eine reiche Fundgrube für die Kenntniss der Natur, des Volkslebens und der Geschichte jener beiden Länder, die der wissenschaftlichen Erforschung so lange verschlossen geblieben. Im „Internationalen Archiv für Ethnographie“ werde ich mir die Ehre geben, darauf in gebührender Weise aufmerksam zu machen, und versuchen, solchergestalt ein Scherflein beizutragen zur Würdigung des regen Eifers, den die hohe Regierung auch hier zur Förderung der Wissenschaft erweckt und der, seit langer Zeit schon, überall im Kaiserstaate Oesterreich so reiche Früchte gezeitigt. Genehmigen Euer Excellenz etc.“)

Госп. професор др. О. Бетгер (Boettger) у Франкфурту н. М.:

„ . . . . . па сам слободан, да у свој скромности за то исто тако драгоцјено, као и знаменито дјело изречем своју најсмјернију благодарност. О дивној радњи витеза Томасинија: „Skizzen aus dem Reptilienleben“ намјеравам, да скорим на два мјеста опширно извијестим.“

(„ . . . . . und erlaube mir in aller Bescheidenheit für dieses ebenso kostbare wie wichtige Werk meinen ergebensten Dank auszusprechen. Ueber die darin enthaltene prächtige Arbeit Ritter von Tomasini's: „Skizzen aus dem Reptilienleben“ gedenke ich baldigst an zwei verschiedenen Stellen ausführlich zu referiren.“)

Госп. др. Алберт Гинтер (Günther), предстојник зоолошког департмана британског музеја у Лондону, South Kensington, S. W.:

„Ваша Преузвишеност имала је милост, те ми је спремила један екземплар по босанско-херцеговачком земаљском музеју изданих „Wissenschaftliche Mittheilungen“. Слободан сам, да за то изречем своју највишу благодарност. Више расправа, што их има у томе свеску, нарочито ме занимају због мојих штудија; а осим тога имаћу ту задовољштину, да ћу у овдашњим зоолошким годишњим извјештајима свратити пажњу на то дјело, које је у Енглеској готово непознато. То ми даје смионост, да изречем сукромну можда молбу, да ми се пошаље и I. свезак, ако у њему можда има природословних расправа и ако још неколико екземплара има на расположење.“

(„Eure Excellenz haben die Gewogenheit gehabt, mir ein Exemplar des II. Bandes der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen „Wissenschaftlichen Mittheilungen“ übersenden zu lassen. Ich erlaube mir, hiefür meinen besten Dank auszusprechen. Mehrere in diesem Bande enthaltene Abhandlungen haben für meine Studien specielles Interesse; und überdem werde ich die Genugthuung haben, in den hiesigen zoologischen Jahresberichten die Aufmerksamkeit auf dieses Werk, das in England beinahe unbekannt ist, zu lenken. Dieser Umstand ermuthigt mich, die vielleicht unbescheidene Bitte um den I. Band beizufügen, im Falle derselbe naturwissenschaftliche Abhandlungen enthielte, und im Falle noch einige Exemplare desselben zur Verfügung ständen.“)

Госп. др. А. Хилсен (Hülsen), други секретар цар. њем. археолошког института у Риму:

„Високом министарству за Босну и Херцеговину част ми је потврдити примитак „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, св. II. с најсмјернијом благодарношћу за презанимљиви и драгоцјени дар.“

(„Einem Hohen Ministerium für Bosnien und Hercegovina beehre ich mich, den Empfang von „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band II.“, mit ergebenstem Danke für die hochinteressante und werthvolle Gabe ganz gehorsamst zu bestätigen.“)

Госп. професор др. Антун Дор (Dohr), директор зоолошке штације у Напуљу:

„Ваша Преузвишеност исказала ми је почаст, те ми на расположење ставила један екземплар другог свеска „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Мислим да се не варам, да је то занимљиво дјело намјењено мојој управи повјереној зоолошкој штацији, па сам га према томе предао библиотеци заводској.“

(„Eure Excellenz haben mir die Ehre erzeigt, ein Exemplar des II. Bandes der „Wissenschaftlichen Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ zu meiner Verfügung zu stellen. Ich darf wohl annehmen, dass diese interessante Schrift für die meiner Leitung unterstellte zoologische Station bestimmt ist und habe sie demgemäss der Bibliothek des Institutes überwiesen.“)

Госп. професор др. Ото Стол (Stoll) у Киснахту (Küsnacht) код Цириха (Zürich) у Швајцарској:

„Потписани има част за добростиво му достављено дјело „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, свезак II., Вашој Преузвишености изјавити своју најдубљу благодарност. Дјело ово пружа ново свједочанство о одличним радњама, које пред знанствени свијет могоше изнијети аустро-угарски учењаци услијед обилне припомоћи своје владе.“

(„Der Unterzeichnete giebt sich hiemit die Ehre, Euer Excellenz für das ihm in so liberaler Weise zur Verfügung gestellte Werk: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band II.“ seinen verbindlichsten Dank abzustatten. Dasselbe legt aufs Neue ruhmvollstes Zeugniss ab von den hohen Leistungen, welche den Gelehrten Oesterreich-Ungarns durch die Munificenz ihrer Landesregierung ermöglicht werden.“)

Госп. Шарл Х. Рид (Read) пише у име британског музеја (British Museum):

„Примио сам свезак II. дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, те имам част изјавити моју усрдну благодарност за овај рад, који је од највећег интереса и вриједности.“

(„I have the honour to acknowledge with thanks the receipt of a copy of „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Band II“, a work which is of great interest and value to me.“)

Госп. Конце (Conze), генерални тајник царског њемачког археолошког завода у Берлину:

„Понизно потписани примио је и други свезак дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, које издаје тамошњи земаљски музеј. Благодарећи на овом дару сматрам за дужност своју да изјавим, како ме особито радује, што је овим дјелом знаност из ново стеченог земљишта получила овако богати добитак.“

(„Euer Excellenz haben dem ehrerbietigst Unterzeichneten auch den zweiten Band der vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo herausgegebenen Publication „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ zugesandt. Dafür persönlich zu danken und zugleich die Freude auszusprechen über den reichen Gewinn, welcher auf dem neugewonnenen Boden auch für die Wissenschaft in Gestalt dieser Publication erzielt wird, ist eine angenehme Pflicht.“)

Госп. др. Г. Раде (Radde), директор музеја и народне библиотеке у Тифлису:

„Нека ми буде дозвољено, да Вашој Преузвишености изразим моју најдубљу захвалност за оваку драгоцјену публикацију.“

(„Gestatten mir Eure Excellenz für die gütige Zusendung dieser werthvollen Edition meinen verbindlichsten Dank hiemit auszusprechen.“)

Госп. др. А. Фос (Voss) у Берлину:

„Нека ми је дозвољено изјавити, како се радујем, да одважно подузета истраживања сигурно и брзо напредују и овако сјајни успјех постизавају.“

(„Es sei mir gestattet, bei dieser Gelegenheit meine ganz besondere Freude darüber ausdrücken zu dürfen, dass die mit so grosser Thatkraft unternommenen Forschungen einen sichern und schnellen Fortgang genommen und so glänzende Erfolge erzielt haben.“)

Осим тога изрекли су за разаслани II. свезак дјела „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ своју благодарност уз ласкаве ријечи признања ова господа:

Његова Преузвишеност ц. кр. министар трговине Гундакер гроф Вурмбранд (Wurmbrand) у Бечу; професор Ото Бендорф (Bendorf), ц. кр. дворски савјетник; професор др. Густав Мајер (Meyer) у Бечу; кустос ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу Лудвиг Гангелбауер (Gangelbauer); Алфред витез Арнет (Arneth) у Бечу; др. Антун Фрич (Fritsch) у Прагу; кр. угарски свеучилишни професор у Будимпешти Карл пл. Тан (Than); ц. и кр. капетан пл. Томасини (Tomasini) у Горици; издавалац периодичког списа „Archeologisches Jahrbuch“ Виктор витез Чуси (Tschusi) у Халајну; директор кр. музеја за народопис у Берлину А. Бастијан (Bastian), директор кр. музеја за природне науке у Берлину Мебијус (Möbius); директор краљевских музеја у Берлину Шене (Schöne); професор свеучилишта липиског др. Фридрик Рацел (Ratzel); директор ботаничког врта у Брауншвајгу др. Виљем Бласијус (Blasius); професор зоологије др. Аугуст Вајсман (Weissmann) у Фрајбургу (Breisgau); др. Фридрик Милер (Müller) у Базелу; Иван Баптиста де Роси (Rossi) у Риму; директор прехисторичког и етнографског музеја у Риму Ј. Пигорини (Pigorini); дворски савјетник др. Р. пл. Сикел (Sickel) у Риму; А. Алкок (Alcock), директор индијског музеја у Калкути; А. Агасије (Agassie), директор зоолошког музеја у Кембричу (Cambridge); др. Г. Бринтон (Brinton) у Филаделфији (Philadelphia); др. Алберт Фос (Voss), директор краљ. музеја за народословје у Берлину; др. Еуген Борман (Bormann), професор на бечком свеучилишту.

Novi i revidirani natpisi.

Svrakino selo kod Sarajeva.

Ara od vapnenca, ozgo otkrnuta, visine po prilici 0·65, širine na podnici 0·42, a inače 0·35, debljine 0·33; ostrag bez profilovanja i ostavljena neizragjena, a po tom nije stajala na samo, već pred drugim kakvim tijelom, stupom ili zidom. Površina je nešto izlizana, ali su slova dobro očuvana. Našao ju je po pripovijedanju O. Blau-a franceski konsul Rousseau na jednom brežuljku, koji je prama jugozapadu udaljen od Sarajeva četvrt sata i odanle je dopraćena u francuski konsulat u Sarajevo, gdje se i sada nalazi sva gusto obrasla bršljanom. M. Hoernes[1]) tvrdi, da je nagjena na Svrakinom selu. (Pred kućom nekoga Zlatarovića.)

I O M
TONITRA
TORI AR
MAXIMVS
VIII AVGG

Slika 1.

C. I. L. III. 2766. *a* (isp. str. 1035) = 8374.

Kolacioniranje potvrgjuje, da je Hoernes pravo čitao do ligature u retku 3., gdje Blau imade pravo. Hederae se vrlo slabo vide, a poslije ligature u retku 3. nijesam ih uopće više mogao raspoznati.

O 5. retku opažaju Mommsen i Hirschfeld: *„VIII AVG. traditur, quod non potest esse nisi VIIT pro vet.“*. Meni se čini, da je ovo tumačenje ponajbolje, prem da ja, osim jedne vrlo fine linije, koja možda i ne pripada pismenu T, ne mogu razabrati tragova od poprečne linije ovog pismena. Osim toga opažaju se na kamenu i druge izlizine. Vrijedno je spomenuti, da je ispuštena formula *V. S. L. M.*

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) tonitratori T. Aur(elius) Maximus ve[t(eranus)] Aug(ustorum).

[1]) „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IV., str. 45.

Natpis je iz doba jednog dvostrukog carstva, dakle najranije iz doba Marca i L. Vera. Na to nas upućuje i gentilno ime i dobar oblik pismena. Četa, u kojoj je Maximus služio, ne spominje se doduše, ali mislim, da mi je slobodno spomenuti moje nagagjanje o tome. U Gracu na rijeci Zujevini, izmegju Blažuja i Pazarića, nagjen je natpis C. I. L. III. 8375[1]): *D(is) M(anibus), Aurel(ius) Super, veter[a]nus ex [l]eg(ione) VIII Aug(usta), memoriam sibe vi(vus) et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vixit annos XXVIII.* Ovaj natpis, sudeći po imenu veterana mora pripadati istomu doba kao i ovaj naš, o komu govorimo. Vrlo je dakle lako, da obojica, i Maximus i Super, pripadahu jednom odjelu veterana osme legije *(legio VIII Augusta)*, koja je bila ili pod konac drugoga ili u početku trećega stoljeća naseljena u Sarajevskom polju.

Ilidže.

Ara od vapnenca; gornji dio većinom, dônji s desne otkrhnut. Visina 0·64, širina na dnu oko 0·5, u površini natpisa 0·41, debljina pri dnu oko 0·43, u površini natpisa 0·35. Pismena su vrlo lijepa i pravilna. U prvom im je retku veličina 0·064, u 2. 0·069, u 3. i 4. 0·06. Sada se nalazi u ovdašnjem muzeju.

APOLLIN
TADENO
CHARMDIS
COL D D

Slika 2.

Apollin[i] Tadeno Charmidis col(oniae servus) d(onum) d(edit).

Ovaj natpis vrlo je zanimljiv. Iznajprva upoznajemo iz njega novi kognomen Apolonov: *Apollo Tadenus*, koji je do sada nepoznat. *Tadenus* može biti dvovrsnog postanja. Ili ga je dobio po mjestu (za sada nama nepoznatu), kao *Apollo Cumanus*[2]), *Jupiter optimus maximus Partinus*[3]), *Aesculapius Pergamenus*[4]) i t. d., ili imademo u *Tadenus*-u, kojeg domaćeg boga, kojega su s Apolonom identifikovali, kao Belenus, Grannus i t. d. Pošto taj žrtvenik straga nije profilovan, niti pokazuje ikakve finije opreme, možemo zaključivati, da se je nalazio pred kakvim zidom ili stupom. Možda nas kasnija istraživanja dovedu do kakvog Apolonovog hrama na Ilidžama.

[1]) Isp.: „Arch.-epigr. Mittheilungen“ XVI., str. 82.

[2]) C. I. L. X. 3683.

[3]) C. I. L. III. 8353.; isp. u pogledu sveze sa plemenom Partini radnju A. pl. Domaszewskog: „Arch.-epigr. Mittheilungen“ XIII., str. 1321 i dalje; Hirschfeld, C. I. L. III., S. 1474.

[4]) C. I. L. III. 1417. *a.*

Na dalje saznajemo, da se je na onom mjestu, gdje se danas nalazi krasno kupalište Ilidže, nalazio rimski grad sa rangom kolonije. Dedikant *Charmidis* (= *Charmides*) označuje se kao rob kolonije, kao *servus publicus*[1]).

Dosadašnja iskapanja gragjevnog savjetnika H. Kellnera iznijela su na vidjelo[2]) tako lijepih najprostranijih i provincijalno najsjajnijih gragjevnih osnova, da se je moralo već prije misliti na koloniju, a naš natpis to potpunoma potvrgjuje.

O imenu grada rimskoga u Sarajevskom polju mnogo se je koješta naslućivalo, ali mi ćemo to pitanje pustiti in suspenso, jer bi već kampanja, koja će slijediti, dokazati mogla, kako su uzaludne ovake kombinacije, osnovane na itinerarima (starim putopisima). Ova nova kolonija bila je bez sumnje središte Sarajevskog polja, kojemu pripadahu i doline, koje ulaze u to polje, te je bila — kao danas Sarajevo — raskršćem cesta, a cesta Narona-Sarajevsko polje-dolina Drine[3]), imala je za stalno ovdje znamenitu stanicu.

Blažuj.

Trouglasta krnotina zavjetne ploče, od bijeloga mramora, visine 0·15, širine 0·175 i debljine 0·02; dônji je okrajak ostrag prama gore koso zadjelan, kip je dakle bio negdje uzidan. Relijef je plitak, a izragjen po kakvom zanatliji. Sada se nalazi u muzeju.

Jedna osoba, odjevena potpasanim visoko uzdignutim hitonom, okrenuta gornjim dijelom tijela prema gledaocu, koraca na lijevo. Obuća se ne razabire. Čudnovata je opreka izmegju brzine i smjera u micanju božanstva prama dvim životinjama[4]); na lijevo životinja nalik na pseto, koja kao da skače prama božanstvu, na desno jedna košuta, koja stoji u pravcu na desno.

Čini se kao da ta košuta kod božanstva traži zaštite i kao da se je ono bacilo protiv napadača. Odijelo i pratnja odaju, da je relijef bio posvećen Diani. Drugi kip, koji bi Dianu prikazivao kao zaštitnicu divljači, nije mi iz naše pokrajine poznat.

Na glatkom okrajku osnovice stoji upisano: *Silvia vot(um) n(uncupavit).*

S desne strane nije nestalo ni jednog slova; kad bi bilo još štogod slijedilo, to bi se na praznom prostoru iza N za cijelo našlo očuvanih tragova. Sam relijef takogjer ne traži da se dônji okrajak produži na desno.

[1]) Isp.: Mommsen, „Staatsrecht“ I., str. 320 ff.; nova monografija Ed. Lehmanna: „De publica Romanorum servitute quaestiones“, Leipzig 1892., nije na žalost ovaj predmet iscrpila.

[2]) Publikaciju o tome pripravlja gosp. H. Kellner.

[3]) Isp.: Ballif, „Strassen“ I., str. 32 ff., 38 ff.

[4]) Evans, „Arch.,“ XLIX., 1., str. 16. krivo kaže — što se vidi iz proporcija i sastava nogu — samo o jednoj životinji.

R. pl. Schneider sluti u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 63., vrlo dobro, da se u Dalmaciji pod rimskim imenom Diana, a pod grčkim umjetninama, krije staro epihorijsko božanstvo[1]). Nije bez

Slika 3.

vrijednosti u tom pitanju notica kod Strabona, V., str. 215, da se na Timavusu, dakle na ilirskom tlu, nalazi gajić, posvećen Artemis Aitolis-i. Biće to valjda kao i kod Spljeta[2]) Diani posvećeno mjesto još prije rimskih vremena.

Kiseljak.

Ploča od vapnenca sa zabatom i akroterijskim nakitom na uglovima (lijevo otkinuto), u prvom ružica, lijevi ugao ploče dolje otkinut. Polje,

C·MANLIVS
C· L
HONESIMVS
AN N· L
H· S · E

Slika 4.

u kom se nalazi natpis, malo istrošeno. Visina 1·71, širina 0·62, debljina 0·16. Visina više puta uokvirenog natpisa jest 0·54, širina 0·44,

[1]) Slično je kod Pan-Silvanus, Schneider, ibid., str. 35 ff.

[2]) Schneider na citiranom mjestu. Megju ostalim isporedi i novu kartu: „Carta archaelogica di Salona et dei dintorni" od Bulića i Jelića, gdje se nalazi „Ad Dianam" kod sv. Jurja.

pod njom prazni prostor od 0·78. Veličina pismena u 1. retku: 0·057, u 2.—4. 0·05, u 5. 0·037. Nagjena je na lijevoj obali Lepenice kod Kiseljaka, nedaleko od utoka Fojničke rijeke na uzvisini Crkvice megju ostalim starim kamenjem i odlomcima. Muzej ju je dobio na dar od Jeroma Svientohovskoga, tajnika franceskog konsulata. (Vidi *sliku 4.)*

C. I. L. III., str. 8379, po Evansu su pogrješke u retku 2. i 4., 5. redak manjka.

C. Manlius C. l(ibertus) Honesimus ann(orum) L h(ic) s(itus) e(st).

Pazarić.

Slika 5.

Ploča sa relijefnim prikazivanjem, polje sa natpisom i noga. Ploča je od vapnenca; visina 1·95, širina 0·74, debljina 0·19. Visina nešto oplavljenog polja sa natpisom 0·46, širina 0·37; visina noge 0·2, širina 0·32; veličina slova od retka 1.—4. 0·042, 5.—7. 0·037, 8. 0·035, 9. i 10. 0·028.

Nad viševrsnim okvirom natpisnog polja nalazi se gore s lijeva i desna bordura od vinove loze, a izmegju dvaju stupova vide se dva poprsja en face, lijevo žena, njoj na desno muž. Muž odjeven tunikom i togom, drži na

D M
TARSATVRVINVS S *sic.*
AR·AMVRCIAN E
CONIVGIPIENTI S
SIMEBENEMER E
NTIET SIBIV I
VVSMEMOR I
AMPOSVIT Q
VIXIT·ANXXVIII I
M IIII

Slika 6.

prsima, lijevom ih rukom prekrstivši, smotak, a desna mu ruka počiva na desnom ramenu žene, a da niti ne opažamo, kako je ruka od tijela odmaknuta. Žena je odjevena u dvostruko visoko potpasano odijelo, sa glave joj se

spušta preko ramena duvak, nasred prsiju nakitni kolutić, a u ušima kao nakit mingjuše[1]).

Nad relijefom nalazi se dugoljast prostor s pismenima D M a iznad njega više puta uokviren zabat s ružicom i grančicama na uglovima. — Nagjena je u septembru 1892. na obali malog nekog potočića u blizini džamije; sada je u muzeju. (Vidi *slike 5.* i *6.)*

Redak 2. jest valjda NR ligatura od VR i N.

Redak 5., u ligaturi NÆ nije A sa svijem stalno; poprječni potez mogao je kasnije oštetom kamena nastati.

D(is) M(anibus) T. Aur(elius) Saturninus Aur(eliae) Amurcian(a)e coniugi pientissimae bene merenti et sibi vivus memoriam posuit; q(uae) vixit an(nos) XXVIIII m(enses) IIII.

Relijef Mitrasov, sada u samostanu Podhumu u dolini Neretvice, potječe iz Lisičića.

Pravokutna ploča od lapora, prsa i dônje tijelo desnoga dječaka sa zubljom natučeno je. Sunčani mladić, koji se nalazi u udubini, označenoj lukom, lijevim je koljenom pričepio u šiju na desnu stranu oborenog bika, dok desnom nogom na tle pritiskuje desnu stražnju nogu životinje. Bikovu glavu okreće natrag lijevom rukom, zatakavši mu prste u nosnice, a desnicom zatiskuje mač duboko u vrat. Na glavi ima frigijsku kapu, te mu je glava licem prama nama okrenuta, odjeven je u potpasan hiton bez rukava,

LANTONIVSMENANDERAPHRO
DISIEVS·INVICTO
AVG· V· F·

Slika 7.

u hlamis, koji leprša i anaksiride. Pas, koji priskače s lijeva, liže krv, što se iz rane cijedi. Čini se, da ista želja vuče i zmiju, koja se savija istim smjerom na desno. Na mošnjice se pripeo skorpijon. Rep bikov je u luku gore podignut i svršava se u tri klasa. Sa svake strane ove grupe stoje mirno licem prama nama okrenuta dva dječaka sa zubljama, takogjer u orijentalnoj nošnji; jedan je zublju dolje spustio, a drugi ju podignuo.

U uglovima nad lukom s lijeve je strane glava ožarenoga Sola, desno na polumjesecu lice Lune[2]).

[1]) Isporedi isti nakit na relijefima zeničkim. „Mittheilungen" I., str. 278, sl. 4. i 5.

[2]) Opis je po skici gosp. dra. Ć. Truhelke. Ja sàm nijesam vidio niti relijefa niti natpisa.

Relijef ide megju najjednostavnije spomenike te ruke i nema na njemu ništa novo.

Pod kipom je na uglagjenoj površini natpis (vidi *sliku 7.):*

L. Antonius Menander Aphrodisieus [I]nvicto Aug(usto) v(otum) f(ecit).

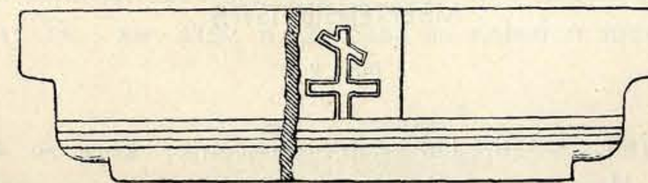
Naš je spomenik tek peti Mitrasov relijef, koji je u Dalmaciji nagjen. Dva su kod Epidaura[1]), jedan u Jaderu[2]), a četvrti kod Golubića kraj Bišća[3]).

I broj kod nas nagjenih natpisa, posvećenih Mitrasu, dosada je prama ostalim dijelovima Ilirikuma i prama velikomu broju do sada u provinciji nagjenih natpisa, vrlo malen[4]). Isto su tako vrlo rijetka druga orijentalna božanstva u Dalmaciji. Za Dolihena n. pr. mogu se dokazati samo dva ili tri natpisa[5]), a Isis i Serapis tek se jednom spominju[6]).

Tomu nasuprot opaža se mnogo intenzivniji i rezistentniji kult epihorijskih božanstava[7]). Mislim, da ne ćemo pogriješiti, ako ovu okolnost pripišemo vojničkim prilikama. Dalmacija nema od vremena Vespasijanova jake legijonarne posade, a auksilijarne čete, koje se ondje nalaze, pripadahu kroz vijekove zemlji i bivahu unovačene većinom iz same Dalmacije. Dalmaciji dakle manjka momenat, koji je u Panoniji i Daciji vojničkim vezovima vazda spajao occidenat sa orijentom.

Fatnica.

Kolacioniranje kamena, koji se sada nalazi u ovdašnjem muzeju, a opisan je u „Mittheilungen" II., str. 61, sl. 7., potvrgjuje razlaganje

Slika 8.

[1]) M. Hoernes, „Arch.-epigr. Mittheilungen" IV., str. 185. R. pl. Schneider, ibid., IX., str. 81. F. Cumont, „Catalogue sommaire des monuments figurés relatifs au culte des Mithra. Revue archéol." 1893., str. 43, n. 195., 196.

[2]) Schneider na cit. mjestu, str. 51.

[3]) U muzeju zagrebačkom, isp. C. I. L. III. 10.034.

[4]) C. I. L. III. 1788., isp. str. 1029., 8432. (? Narona), 1955., 8677., 8678., 8679., 8686., isp. 8696. (Salona), 3020. = 10.057. (Munjava kod Josipdola), 13.283. (Senia), 8372. (? Ustikolina kod Foče), 3095. (Brattia), 10.120. (Arba). Gemmu Mitrasovu iz Epidaura vidio je Hoernes kod A. Evansa, „Arch.-epigr. Mittheilungen" IV., str. 185.

[5]) C. I. L. III. 8785., 10.044., 10.059. (?)

[6]) C. I. L. III. 2903.

[7]) Ispor. o kultu Silvana i Diane R. pl. Schneider cit. mjesto, str. 35 ff., 63 ff.

Radimskoga, samo valja u retku 7. čitati EILIAE mjesto FILIAE. Broj u retku 6. nijesam sada mogao jasno raspoznati. Sjetiću i na ono — na što se je prije zaboravilo — da je kamen dva puta upotrebljavan. Kako *slika 8.* pokazuje, izdjelane su gornja i dônja strana i desna uska strana. Prve su dvije zavinute, a ova zadnja pokazuje mnogo valovitih udubina. Osim toga nalazi se na sadanjoj stražnjoj strani udubina od 0·3 po prilici premjera i 0·1 duboka. Lijeva uska strana nije izragjena. Kamen je dakle bio tako upotrijebljen, da je bio uz koje drugo tijelo prislonjen, kako se vidi iz slike 8.; i dvostruki krst pokazuje položaj kamena. Od Radimskoga spomenuto „Ruine eines Gebäudes", mogla bi biti crkvica, za koju su upotrijebili rimsko kamenje kao glavice pilastrima.

Lištani kod Livna.

Dônji dio četverouglaste grobne žàre, natpisno polje više puta uokvireno i okruženo ornamentom, sličnim *opus spicatum*. Sastoji od vapnenca, visina 0·33, širina 0·395, debljina 0·35. Slova su nepravilna, veličine u retku prvom 0·036, u ostalima oko 0·03. Jednom je bio u samostanu Gorici kod Livna, a sada je u ovdašnjem muzeju. Po šematizmu Franciscan. 1877., str. 70, nagjen je u Lištanima.

KARVSGRA
OSVITSEPVKCR
VMKAVONIKINE
DEKVNTEANNOR IT *sic.*
MSEPTEMSIBIETSVIS

Slika 9.

C. I. L. 2761., 9846. Od svih tumačenja, koja se ovdje nalaze, najbolje je ono Hoernesovo. Samo na početku drugoga retka ne mogu ja na kraju naći pismena P (pisme je bilo u prvom retku), a u retku četvrtom otpada ligatura.

Ilarus Gra[ci f(ilius)? p]osuit sepulcrum Lavoni fili(a)e, defun(c)t(a)e annorum septem, sibi et suis.

Mala žàra sadržavala je samo pepeo Lave, dok je grobnica, u koju je ta žara položena, odregjena bila za Ilarusa i za druge članove njegove obitelji.

Ilirsko žensko ime *Lavo* dolazi ovdje u tom obliku prvi put, ali istog je postanja muško ime *Lavius* C. III. 1269., 2792.

Suhača kod Livna.

Zabat sa nadgrobnog kamena sa ružicom na vrhu i po stranama s akroterijama (desni otkrhnut). Ozdô je zabat izglagjen. Visina mu je 0·185, širina 0·75, debljina 0·37. Reci su prije izlinovani, pismena vrlo tanka; nagjen je na starom groblju u Suhači, a sada u ovdašnjem muzeju. (Vidi *sliku 10.*)

C. I. L. III. 9850. po o. Marunu, koji je vidio natpis još potpun, sa pogrješkom u retku 2. i 3.

Kako se iz ovećeg praznog prostora, koji je tijem postignut, da su u trećem retku brojevi stisnuti, i iz konstrukcije vidi, dijeli se natpis ispod ružice u dva dijela.

D M
AELIA PAIIO NEPOTE
VANNOS LXXX POSVER

Slika 10.

D(is) M(anibus). Aelia Paiio v(ixit) annos LXXX. Nepote[s aviae] posueru[nt].

Paiio je ilirsko ime, isp. C. III. 9839.: *Paio Carpiae Platoris f(ilia).*

Priluka kod Livna.

1. Ploča od vapnenca, dolje s desne strane otkrhnuta. Nad natpisom relijef, koji je oštećen. Isporedi njegov opis kod Hoernesa, „Arch.-epigr. Mittheilungen" IV., str. 204, n. 2. Sada se nalazi u muzeju.

D M VVO
IVCVNDOMERIN
ILPSVVLIVAL
NTINVSSOC.ROS

Slika 11.

C. I. L. III. 9858. = 2760. sa nekim razlikama. U prvom retku ne postoji ondje spomenuta ligatura prvoga V sa jednim F. Po mom su mnijenju to samo zagrebine, koje slučajno odgovaraju poprečnoj crtici slova F.

U retku drugom jest A i M ligovano, kako je pravilno naveo o. Marun. U retku drugom i trećem treba na kraju pridodati po jedno pisme više nego je u korpusu. Redak četvrti, konac, vidio je samo Nedić.

D(is) M(anibus). Jucundo Amerini l(iberto?) P. Su(u)li(us) Valentinus socro su(u)o (?)

U retku prvom spojio je Hirschfeld na prijedlog Hoernesov zadnja pismena sa S u zadnjem retku. I ja ne znam drugog izlaska. Redak drugi i treći čitao je: *Jucundomeri Ilpsuuli (= Ipsuli? scilicet filii).* Sada zvuče oba imena ljepše.

2. Krnotina dônjega dijela jedne kamene klade od vapnenca. Natpisno polje uokvireno. Reci su prije linovani. Pismena su vrlo prosta, više uderana, nego uklesana. Sada se nalazi u muzeju.

VDIANT
PLATOR·FIL
PATRI·P·

Slika 12.

C. I. L. III. 9859. Genetiv u retku prvom pokazuje ovo popunjenje: *D(is) M(anibus) . . . . . ii [Cla]udiani Plator fil(ius) patri p(osuit).*

Veliki broj nalazišta rimskih starina u Livanjskom polju: Kablić, Livno, Priluka, Suhača, Vašerovine, Provo, Lištani, Lipa, Vitoši, sklonuo je već Balliřa[1]), da kod Livna na izvoru Bistrice pretpostavi veću naseobinu. Mi možemo sada već dalje poći i ovu naseobinu označiti kao municipij. U Lipi[2]) jugozapadno od Livna nagjen je ovaj nadgrobni kamen[3]): *M. Nasidius Secundus dec(urio) mun(icipii), vet(eranus) [ex] b(ene)f(icario) c[o(n)s(ularis)] legi(onis) X g(eminae) [p(iae)] f(idelis).* Pošto Nasidije ne imenuje muncipija, valja uzeti, da je kamen postavljen u teritoriju grada, komu je on bio gradskim zastupnikom.

Majdan kod Varcar-Vakufa.

U tumačenje relijeřa i natpisa u „Glasniku“ 1893., str. 338, slika 7. uvukle su se neke pogrješke, za to ću još jednom govoriti o ovom kamenu i to na temelju ondašnjih slikarija.

Ta je krnotina s gornjeg kraja jedne laporne ploče: Visina joj je 0·42, širina 0·58, debljina 0·22. Nad natpisnim poljem, u luk savijenim, ima u dosta visokom relijeřu grupa, licem prama nama okrenutim; kamen je vrlo oštećen. U sredini je matronalni ženski lik sa dugim potpasanim odijelom i sa gjerdanom, sličnom koralima. O nju se naslanja s lijeva i

1) „Strassen“ I., 21.
2) C. krivo Lika. I druga mjesna imena treba po Ballifu ispraviti.
3) C. I. L. III. 9847.

desna po jedan dječak, koje je ona, kako se po položaju prsta suditi može, odotraga obuhvatila. Desni dječak, koji se vidi, obučen je u visoke čizme, odjeven opasanim hitonom sa velom i hlamisom prikopčanim na desno rame; u spuštenoj desnici drži grozd, a u lijevoj, kojom drži hlamis, još nešto, što se ne može raspoznati.

Pismena \) M popunja Radimský kao: *J(ovi) o(ptimo) m(aximo).* Ali kako se vidi, ako luk produžimo ne mogaše u retku stajiti treće pisme, za to ja čitam: *D(is) M(anibus).*

Smoljani (kotar Petrovac).

Ploča od vapnenca sa uokvirenim dubokim natpisnim poljem (0·38 visoko, 0·55 široko). Široki spoljašni prazni prostor uz okrajke nakićen je cijelim nizom kolobarićâ i isprekidanom linijom. Visina je ploči 0·875, širina 0·62, debljina 0·18. Površina je mjestimice ozlijegjena, reci su prije linovani. Pismena su slabo zaparana. Ploča se sada nalazi u muzeju.

Slika 13.

Natpis transkribiran u obične majuskule glasi:

D · M
AVRELIISFORTVNIONIETFELICIS
SIMEQVIVIXSERVNTANVSXC *sic.*
FECITENEMMIMORIAMAVREVA
QVARTAAVRELIOAO NOCARIS *sic.*
SIMOMARITQETSIBIIPSAIVS *sic.*
QVIVIXSERVNTNVNOANNOS
XPROCINVSVIXANOS *sic.*

Slika 14.

Natpis je s više strana interesantan. Sa paliografskog je gledišta zanimljiv, jer čini prijelaz od kapitalnog k uncijalnom pismu. U retku četvrtom je zanimljiva ligatura izmegju L i I. Osim onog *vixserunt* u trećem i sedmom retku, koje i drugdje dosta često dolazi, opaziće filolog: U retku četvrtom ima se ENNEMIMORIAM tako razumijevati, da je pisac tog natpisa *emmimoriam* = *im memoriam*[1]) smatrao kao jednu riječ, te da je još povrh toga tu riječ sastavio sa propozicijom *en* = *in*[2]).

Ali može biti i tako, da je klesarova pogriješka: *⟨e[m]⟩emmimoriam*. Redak šesti: *ipsaius* = *ipsae*. Isp. C. III. 2377. (Salonae) *inpsuius* = *ipsius*. Akuzativ *annos*, koji je dobro napisan u retku sedmom, pokvaren je u retku osmom u *anos*, u retku trećem u *anus*. *Annus* mjesto *annos* imadu dalmatinski natpisi, isp. C. III. 2225., 2226., 2240., 9831. NVNO u retku sedmom = *[i]n uno?* = zajedno, te s toga broj što slijedi, označava bračne godine.

Natpis pripada u kasno doba carstva, kako to pokazuje ime *Aurelii*, jezik i pismo.

D(is) M(anibus). Aureliis Fortunioni et Felicissime, qui vixserunt anus XC, fecit en emmimoriam Aurelia Quarta Aurelio [P]rocino carissimo marito et sibi ipsaius, qui vixserunt [i]n uno annos . . . XIX. Procinus vix(it) anos XLXX.

Procinus u retku petom bez dvojbe je identičan sa u retku osmom imenovanim mužem istoga imena.

Kutac kod Ljubuškoga.

Ploča od vapnenca, natpisno polje okvireno je s desne i lijeve strane po jednim spiralnim stupom. Visina 0·76, širina 0·62, debljina 0·13. Slova lijepa, prama dolje sve to manja; redak 1. 0·006, redak 9. 0·048; interpunkcije nijesu svagdje istaknute. Sada je u muzeju.

PRIMVS·TITTI
F·TVBICENDO
CATVRIX·MIL·
COHIII ALP·
AN·XLIIX·ST
IP·XXIII·H·S·E·
T·F·I·L·OPTIO
ET·TVLLIVS·VE
TR·H P

Slika 15.

[1]) Isp.: C. III. 1971. (Salonae): *immemori(am) Luriae Hygiae*, 3115. (Arba): *immemoriam [suorum]?*
[2]) Isp.: C. III. 1808. (Narona): *sibe*, 2267. (Salonae): *donavet.*

C. I. L. III. 6366., 8491. sa pogrješkom u prvom retku.

U devetom je retku ligatura ƎT, kako se može raspoznati po tankim poprečnim crtama, naknadno učinjena.

Primus Titti f(ilius) tubicen, do(mo) Caturix, mi(les) coh(ortis) III Alp(inorum) an(norum) XLIIX, stip(endiorum) XXIII, h(ic) s(itus) e(st), t(estamento) f(ieri) i(ussit). L(ucius) optio et Tullius veter(anus) h(eredes) p(osuerunt).

Ova je kohorta uz *cohors VIII. voluntariorum* i *cohors I. Belgarum* najbolji dokazani auksilijarni odio u Dalmaciji. O njezinim posadnim mjestima u provinciji isporedi Mommsen C. I. L. III., str. 282, 361, Hirschfeld, ibid., str. 1476 i moje opaske u „Mittheilungen" I., str. 330 ff. Po tome se može suditi, da je neko doba bila u posadi Salonae (C. I. L. III. 2003., 2012., 2058., 8739., 8755. D. XVI (= XXXIII?), Sticotti, „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 148, n. 5), Andetrium (C. III. 2746), kod Vrlike (C. III. 2748., 2759.), Burnum (C. III. 9907.) i Bigeste („Mittheilungen" I., str. 330 ff.).

Narona i Scardona podaju nam po jedan, još tome nesjeguran natpis kohorte. (C. III. 1810., 9886.)

Otinovci.

Kod Ballifa: „Strassen" I., str. 60, po meni publikovani natpisi: *D(is) M(anibus) Aur(elius) Licinianu[s] vivus sibi et [suis? . . .]*, gdje treba u drugom retku LICINIANv čitati i *[m]emoriam fe[cit]*, valja koliko sam iz sadrenih otisaka razabrati mogao, smatrati kao jedan natpis.

Grabovica kod Nevesinja.

Po jednom sadrenom otisku taj sam natpis — C. I. L. III. 8386. — kolacijonirao u „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 81. Originalni kamen (vapnenac), 1·075 visok, 0·65 širok i 0·525 debeo, nalazi se sada u muzeju. Redak drugi i treći valja ovako ispraviti:

L·MAXIMVS·
ET·AEL·TATTA·P·

Slika 16.

Vranjevo selo kod Stóca.

Ploča od vapnenca, sa zabatom i akroterijama po stranama (s lijeva otkrhnutim). U zabatu se nalazi ružica i lišće, na akroterijama polu-

palmete, na praznom prostoru megju zabatom i natpisnim poljem spirale. Visina je 1·135, širina 0·505, debljina 0·14. Slova lijepa. Veličina im je u prvom retku 0·049, drugom i trećem 0·043, u četvrtom do šestom 0·039. Sada se nalazi u muzeju.

D ♁ M
M·VLPVS
SEVERVS
SEVIVOSI
5 BIETSVIS
F E
ascia

Slika 17.

Publikovana je s malim razlikama C. I. L. III. 1763. i od gosp. dra. Ć. Truhelke u „Mittheilungen" I., str. 289.

U drugom retku je ligatura izmedju I i V.

D(is) M(anibus). M. Ulpius Severus se vivo sibi et suis fe(cit).

Pritoka kod Bišća.

Natpis, koji sam ja publicirao u „Arch.-epigr. Mittheilungen" XVI., str. 85, a nedavno Radimský, treba da se ispravi. Obojica smo pogriješili. Kolacijoniranjem pri dobroj rasvijeti dobio sam ovo:

a) IVLIAL
b) LI·NIGRI·VXORI

Slika 18.

Zadnja hasta samo je naravna pukotina u kamenu.

Juliae S....li Nigri uxori....

Jezerine kod Bišća.

1. A. pl. Domaszewski čitao je natpis, koji je u slici priopćio gosp. Radimský u „Glasniku" 1893., str. 88, slika 46., ovako:

.....alator Oip....? filius an(norum) X.

Kolacijoniranje otiska pokazalo je, da prvi ostanak pismena nije dosta jasno u faksimilu istaknut, te on može vrlo lako postati od S, koje

je u žurbi izvedeno. Cijeli je natpis u opće prost. Mislim pak to za to, jer i na drugim natpisima iz Jezerina susrećemo epihorijsko ime *Slator.* Isp. C. I. L. III. 9810., 9821. (srodno ime Plator je izuzeto).

Za tijem nije OIP, već kako to pokazuju doduše dosta nejasne poprečne crte gore i dolje na hasti OEP. Za to ću to ja po C. I. L. III. 2891., 2900., čitati *Oep(li).* Dakle: *Slator Oep(li filius) an(norum) X.*

2. Na istom mjestu, str. 89, slika 47. potječe ona u drugom retku neprotumačena pošljednja hasta, po analogiji prema drugijema natpisima, od broja godine života, možda L, pred tim se pokazuju ostanci ⁞ ⁞ = N.

Vandano Voeturia Triti f(ilia) [a]n(norum) (L?)

3. Na istom mjestu, str. 91, slika 48. I ovdje nije po mom sudu tomu natpisnom kamenu zadovoljeno sa ovom rješidbom: *[a]nn(os) XX. di(es)... [c]andi(d)ssim.....?*

Po mom mnijenju valja u prvom retku u početku uzeti ligaturu izmegju A i N, onda slijedi okrenuto N, a na koncu ne vidim ja DI, već ISII. U drugom retku su obje haste II = E. Osmo slovo nije polovično M, već sasvijem jasno N, što ipak u slici nije valjano naznačeno; za tijem slijedi ⁞ i možda još I' = F.

XXISI
ANDIISSIN

Slika 19.

Ja ću dakle čitat: *[....vixit] ann(os) XXI. Si[nus....] Andes Sini f(ilius).*

Andes je ime, koje se vrlo često nalazi u Jezerinama. Isporedi C. I. L. III. 10.035., Radimský „Glasnik" 1893., str. 49, slika 23. Brambach 1228: *Andes Sex. f. cives Raetinio.* Isp. Hirschfeld, C. I. L. III. str. 1639., „Bull. Dalm." 14., str. 177. Za *Sinus* isp. C. I. L. III. 2778. *Aplis Ledietis Sini f.*

4. Na istom mjestu str. 248, slika 50., predlaže Domaszevski, da se čita: *Vendeo Dennaia Andenis f(ilia) annorum XXX.*

U prvom retku, kako se jasno vidi na otisku i kako takogjer označuje Radimský, vidim ja kao šesto slovo S, dakle *Vendes.* U drugom retku nije *Andenis,* već *Andentis,* jer je T jasnije, nego se to vidi na nacrtu.

Vendes Dennaia Andentis f(ilia) annorum XXX.

Golubić kod Bišća.

Kamen, koji je gosp. Radimský publikovao u „Glasniku" 1893., str. 49, slika 23., nalazi se sada u ovdašnjem muzeju, te ga je moguće

tačnije ispitati. To je vapnenasta ploča sa dva polja, od kojih je gornje valjda za sliku pokojnikovu odregjeno bilo. Površina je jako nečista.

Slika 20.

D(is) [M(anibus)] Ande[s....] Bori....

O Andesu isp. prije spomenuto. U drugom retku treba možda razumijevati *Boria,* koje je ime dokazano po C. I. L. III. 1748. (Epidaurum). Isto se ime nalazi takogjer na jednom natpisu iz Pulja C. I. L. V. 7. *Euangelus colonorum Polensium Boriae v. s. l. m.;* to je personifikovano ime božanstva za sjeverni vjetar, koji se još danas zove Bora. Isporedi Mommsenovu bilješku uz C. I. L. III. 1748. i Steuding-Roscherov: „Mythologisches Lexicon“, str. 814.

Glamoč[1]).

Krnotina ploče od vapnenca, visine 0·32, širine 0·3, debljine 0·135. Malo krugljasto natpisno polje okruženo je vrlo izrazitim relijefnim biljevnim ornamentom. Nalazi se u muzeju.

SPERANT
IO·FILIO

Ne manjka ništa.

Sperantio filio.

Po svoj prilici pripadaju k tomu grobištu i drugi slični natpisi.

Kamen kod Glamoča.

Ara od vapnenca, s lijevę nešto otkrhnuta, straga nije profilovana. Visina 0·49; na podnici je širina 0·24, inače 0·19; debljina na podnici 0·23, inače 0·2. Slova su slaba. Nagjena je u potoku Trinušiću kod Kamena blizu Glamoča. Sada se nalazi u muzeju.

S · S
TV·RVS·PIRA
MI·L· P·

Slika 21.

[1]) Po navodu gosp. dra. Ć. Truhelke.

U drugom je retku prva tačka nepouzdana.

S(ilvano) s(acrum) Turus Pirami (= Pyrami filius) l(ibens) p(osuit).

O kultu Silvana, koji je u Dalmaciji vrlo raširen, isporedi zaključivanja R. pl. Schneidera u „Arch.-epigr. Mittheilungen“ IX., str. 35 ff.; o Turus-u Sticotti, ibid., XVI., str. 36.

Halapići (kotar Glamoč).

Ara od vapnenca, gornji i dônji dio s desne nešto otkrhnut, na lijevoj uskoj strani svežanj strjelica, na desnoj strani patera, straga nije profilovana. Visina 0·88, širina gore 0·49, inače 0·385. Debljina gore 0·38, inače 0·275. Reci su prije linovani, pismena dobro očuvana; sada se nalazi u muzeju.

I · O · M
G·IVL·ROG
TVS·BF·COS
LEG·XI·CLAVT
G·IVL·ROGATV
IVNIOR
V·LIBEN·P

Slika 22.

Ovaj tako često publikovan natpis (isp.: Ballif-Patsch, „Strassen“ I., na str. 56), valjda će sada konačno mirovati, pošto se tekst sigurno utvrditi može.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) G. Jul(ius) Rogatus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Clau(diae) et G. Jul(ius) Rogatus iunior v(otum) liben(tes) p(osuerunt).

O *„beneficiarius“* isp. moje opaske na označenom mjestu. Ovdje bi imao pripomenuti samo nešto o jednom imenu, koje se podudara sa imenom dedikanta. C. I. L. III. 10.419. (Aquincum): *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) G. Jul(ius) Rogatus mil(es) leg(ionis) III Aug(ustae) vet(eranus) leg(ionis) II adi(utricis) ex voto ara(m) posuit libens Geniano et Basso co(n)s(ulibus).* 211. po Is.

Naši Rogati, zaključujući po formama slova, jesu stariji.

Slika 23.

Iz Halapića je i ovaj ovdje nacrtani fragmenat stupa od vapnenca, koji se sada nalazi u muzeju, *slika 23.* Osnovica je visoka 0·31, a jasno se na njoj razabire jarak za ljevanje, koji vodi do jame za usagjivanje nastavka.

Dio debla (visok 0·89, premjer 0·54) ima 20 kanelira, koje su rastavljene stazama, širokim 0·022; gore ima jama za usagjivanje drugog dijela debla.

Nepoznato nahodište.

Odlomak od dônjega dijela vapnene ploče. Pod natpisom prostor 0·13 visok. Visina je odlomka 0·2, širina 0·2, debljina 0·17. Veličina dobrih pismena 0·04. Sada se nalazi u muzeju.

Slika 24.

Pred T nema traga pismenima; za to redak otpočinje: *[ma]tri* ili *[pa]tri pi[entissimae] (-mo)?*

Sarajevo, u maju 1894.

Karlo Patsch.

Književnost. — Књижевност.

Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Hercegovina von Dr. Justin Karliński, Distriktsarzt. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. (O vodama kotara stolačkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński, sreski ljekar. Izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.) Sarajevo 1892. — Velika 8° sa 2 table i 12 slika u tekstu. Cijena 1 for. 30 novč.

Zur Hydrologie des Bezirkes Konjica in der Hercegovina von Dr. Justin Karliński, Distriktsarzt. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. (O vodama kotara konjičkog u Hercegovini. Napisao dr. Justin Karliński, sreski ljekar. Izdala zemajska vlada za Bosnu i Hercegovinu.) Sarajevo 1893. — Velika 8°. Cijena 1 for.

God. 1864. otkrio je slavni zoolog Ernest Häckel kod Nizze organizam, koji je sastojao lih od komadića protoplazme t. j. one prvotne bjelančaste tvari, od koje su sagragjeni svi organizmi, te mu je nadio ime **„Protogenes primordialis“**. Poslije ovoga obreta počeše i dalja istraživanja, te je već god. 1880. Pasteur otkrio patogeno djelovanje tih organizama kod tako zvane „kokošije kolere“. — U to je i njemački naučenjak dr. Koch *iznio mnijenje, da su i drugim, a osobito priljepčivim, epidemičkim bolestima krivi organizmi*, koje prozvaše bakterijama, te ga je pruska vlada izaslala, da prouči uzroke koleri. — On se je otputio u Indiju, te je u istinu došao do sjajnih rezultata, kojima je dokazao, da je bolesti, koju poznajemo pod imenom kolere, kriv bacil, koji je on prozvao *„Baccillus cholerae asiaticae“*. Poslije obreta njegova i Pasteurova krenula je i patološka medicina u mnogom novom stazom i stvoreni su osnovi za tako zvanu novu nauku: bakterijologiju. Bakterije su maleni organizmi, koje po Häckelu ubrajamo u carstvo *(regnum)* Protista, koji su kao organička grupa ravnopravni sa carstvom životinja i bilja, koje su se iz ovih razvile daljim descedentalnim razvićem. — U ovo carstvo ubraja Häckel: I. *Monere*, sa 3 podrazreda, megju kojima i *Tachymonere* ili Bakterije, II. *Rhizopoda*, III. *Mastigophora*, IV. *Sporozoa*, V. *Infusoria*. — Sve su bakterije paraziti, t. j. one ne mogu crpati sirove hrane i crpljenu hranu probavljati, već se hrane gotovom hranom, koju crpaju iz životinja i biljaka i to ili živih ili mrtvih. Prema tomu načinu života dijelimo ih takogjer na patogene i nepatogene. Patogene su one, koje parazituju na živim organizmima i ovdje ili mekanički ili *oduzimajući hranu ili izlučujući razne otrovne fermente, ubitačno djeluju na organizam*, na kome žive. Nepatogene vrste hrane se većinom hranom poginulih organizama i ondje prouzrokuju razne kemičke procese, kao gnjilobu i okisivanje i t. d., te u ekonomiji prirode imaju vrlo veliku ulogu.

Bakterije su raširene posvuda na zemlji, te nemamo niti najmanje mjestance, gdje ih ne bismo nalazili. U vodi, zraku, zemlji, bilju, u ljudima i životinjama — svuda ih nalazimo. Poslije obreta Ehrenbergovih, Pasteurovih, Kochovih, Metschnikowovih, Flüggeovih i mnogih drugih istraživalaca nastade prava bakterijomanija, pa htjedoše na jednom sve bolesti, svaki životni proces uopće svesti na djelovanje ovih mikroorganizama. — Da li je to opravdano, ne može se za sada kazati, no valjda će već najbliža budućnost pokazati, a već i pokazuje, da je u mnogom ipak bilo ispravno. — Mi već danas poznajemo budioce mnogih i mnogih bolesti i na sebi i na domaćoj životinji, pa će se valjda još i dalje mnogo naslućivanje ispuniti.

Ovaj lov za bakterijama bio je u toliko uspješan, što se je sistematika bakterija u brzo usavršila i danas poznajemo vrlo velik broj njihov, ma i ne znali njihovog patogenog ili kemijskog djelovanja.

Pa kao što su drugi razni statistički podaci vjerno ogledalo onoga kraja, za koji su izdani i o kojem govore, tako su i bakterijološka istraživanja, koja najposlije i nijesu drugo, do statistički podaci o množini i vrsta i individua bakterijskih, bilo u zraku, vodi ili tlu, vrlo znamenita za poznavanje higijenskih odnošaja onoga kraja.

Kako su takova istraživanja korisna i poučna, o tom nas osvjedočuju silna istraživanja u svijem evropskijem zemljama, te ona skupljena u jedno podaju vjernu sliku o zdravstvenom stanju zemlje. — Svakoj epidemiji, koja se u tako istraženoj zemlji pojavi, vrlo je lako stati na kraj, jer su odmah poznati uzroci i leglo njezino.

Kod nas u Bosni i Hercegovini dakako da su ovakovi radovi rijetki, ali se je nadati, da će godimice rasti, pa ćemo naskoro imati potpunu sliku o bakterijološkom stanju ovih zemalja. Vrijedni gospodin pisac evo nam podaje trud svoga istraživanja u ovim dvim radnjama „o vodama kotara stolačkog i konjičkog". Dakako, da je to sve vrlo malo, no od jednoga čovjeka, koji se bavi tim poslom tek nuzgredice, i to je vrlo mnogo. U prvom dijelu svojih istraživanja („Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac") gosp. pisac govori u uvodu, koji je po njegovim vlastitim riječima namijenjen široj publici, takogjer o mjestu, koje ide bakteriji u sistemu, te veli: „welche (Bacterien) von jeher das Object eines Grenzstreites von Botaniker und Zoologen gebildet haben". Nama je u tom pravcu istaknuti, da je ovu prepirku pokušao znanstveno da riješi prof. E. Häckel time, što je osnovao novo carstvo *(regnum)* protista.

Množina bakterijskih vrsta, koje je gosp. pisac našao u vodama stolačkim i konjičkim jest 47, od kojih je on kao nove ili barem po pristupnim njemu autorima kao nove označiti mogao 38.

Opredijelio je pet kao patogene za ljude i životinje, i to: „*Staphylococcus pyogenes aureus*[1])" i „*Bacterium colli commune*" za ljude, a „*Bacterium cuniculicida*," „*Bacterium aquatilis capsulatus*" i „*Bacterium ruber*" kao patogene za životinje.

Gosp. pisac opisuje najprije pojedina individua, i to: po nahodištu, za tim po obliku. (Dijelimo naime bakterije u četiri po obliku različne vrste: **coccus**, okruglasta, **baccillus**, pupčasta, **spirillum**, končata i **vibrio**, kovrčava habita.) Za tim ih dijelimo po načinu gibanja. (Većinom se giblju raznim t. zv. pseudopodijama t. j. protoplazma se na razne strane, rek bi prelijeva.) Pod rubrikom „Sporenbildung" opisuje rasplod njihov, koji je ili jednostavno „dijeljenje" ili tako zvano stvaranje „spora", koje su vrlo ustrajne. O rastu *opaža i to na raznim vrstama umjetnih hraniva*: na *gelatini*, *agar-agar*, *krumpiru*, *šećernoj gelatini*, *bouillonu* i t. d. Osobito je ovo opažanje na čistim kulturama vrlo znamenito i za sistematiku i za raspoznavanje i opredjeljivanje. U prvoj monografiji „O vodama stolačkim" govori gosp. pisac u drugom djelu svog predgovora o metodama za istraživanje i odgajanje bakterija. Taj predgovor u istinu je kratka nauka o bakterijama i odista je vrlo razumljivo i lijepo prikazana. Ipak bi bio gosp. pisac dobro učinio, da je na tome mjestu dodao bilješke o literarnim podacima. Ko bi se naime hotio baviti bakteriološkim istraživanjem, mnogo bi se lakše na to dao i odlučio, kad bi imao literarnih podataka, do kojih je vrlo teško doći, što je sigurno i gosp. pisac oćutio[2]).

O vrijednosti ovakovih istraživanja nije potrebno niti govoriti, tek je željeti, da gosp. pisac megju svojim kolegama nagje što više našljednika, što bi tim lakše bilo, jer je on u prvoj svojoj knjizi „o stolačkim vodama" prikazao i metodu svoga istraživanja. Zauhvano je ta metoda dobra, jer se je gosp. pisac bez sumnje uvjerio o njenoj vrsnoći, pa time znatno olakšao svojim našljednicima posao. Bilo sretno i što više takih radova!

Josip Fiucek — *Sarajevo.*

---

[1]) Ovaj sam i ja našao kao aerobijonta u zraku sarajevskom.

[2]) Ovoj će želji gosp. dr. Karliński zadovoljiti već u novoj publikaciji, koju upravo dogotavlja. *Ured.*

Различито. — Različito.

Ахмед паша Херцеговић.

Приопћио **Карл Пец (Pecz).**

Стјепан Вукчић Косача, херцег св. Саве, господар Хума и Приморја, велики војвода српски, кнез дрински и т. д. имао је од своје друге жене Варваре, удове бана Петра Клишког, српске принцесе, уз оно троје дјеце, што је херцегу остало од прве жене, — кћерке Катарине, пошљедње босанске краљице и принчева Владислава и Влатка, — још четвртог потомка Стјепана, коме је био досуђен буран живот. Не имајући при руци поузданих података, закључујем по вјеројатности, да се је родио око год. 1455. По своме оцу предан за таоца султану Мехмеду II. Елфатиху, освојитељу, одгојен је у Стамболу у царском двору. По званичној збирци биографија отоманских великих везира може се разабрати, да је он тек у пунољетно доба промијенио вјеру, на што су га принудиле породичне прилике. Као муслим добио је име Ахмед, с којим је за лакше разликовање спојен придјевак Херцегзаде — херцегов син.

За кратко вријеме стекао је он на двору султана, с којим баш лако није било изаћи на крај, толико поштовање, да је убројен у најпоузданије савјетнике. На његову је препоруку међу осталим год. 1479. из тамнице пуштен пријашњи велики везир Ахмед Кедик паша, знаменит државник и војсковођа, те је постављен за намјесника у Авлони. Када је његов добротвор султан Мехмед II. године 1481. умр'о, већ је Ахмед Херцеговић био беглербег у Анатолији. Султан Бајазид II. није га мање одликовао, паче се доскора могаше оженити принцесом Фатимом, сестром султановом (или нећакињом по његову стрицу Ахмеду). Год. 1486. буде му, поново као беглербегу анатолском, повјерено врховно заповједништво у Цилицији против египатских мамелука. Он је по својој храбрости починио чуда, али јер су му подређени ђенерали: Карађоз паша, намјесник карамански и Хисрбегзаде Мехмед паша као старије паше били завидни, што је био од њих виши у части, па га не хтједоше како треба подупирати, изгубише битку међу Аданом и Тарсом, те Ахмед Херцеговић доспије у мисирско ропство. Ондје није дуго остао, јер га је мисирски султан опет пустио на слободу, да се ради склапања мира приближи Бајазиду II. На челу бродовља од 100 бродова стражарио је у новом рату год. 1488. Ахмед Херцеговић уз караманску обалу, те тако кооперирао с копненом отоманском војском. Град Ајас буде освојен и његов заповједник Сибег доведен у Стамбол, гдје му дадоше почасно рухо, па га египатском султану послаше као уздарје за Ахмеда Херцеговића.

Ахмед Херцеговић спознао је као заповједник бродовља знаменитост кланца код Баграса, гдје сирске планине (Елма Даг) цесту притискују уз море, па тиме ондје настаје тако узак кланац, да га Турци зову Сакалтутан „брадодржац".

Када је надошла мисирска војска под храбрим Узбегом, одбије Ахмеда Херцеговића бродовље бура од обале, тако да су Мисирци умакли. Међу Аданом и Тарсом дође 16. августа 1488. на великом пољу Агачаирском до битке, турска копнена војска буде сасвим разбијена, међутим Ахмеду Херцеговићу пође за руком, те је кланац Сакалтутан тако храбро бранио, да су Мисирци изгубили сав плијен, те се само големим губитком протукоше. Год. 1490. буде Ахмед Херцеговић именован врховним војсковођом против Узбега, који је опсједао Цесареју (Кајсарију). — 3. марта 1497. добије Ахмед Херцеговић највишу част отоманског царства као велики везир, али је већ друге године уступи Џендерели-Халил-паша-заде Ибрахим-паши, коме је у породици од 1386. до 1453. седарет био нашљедан. Прилика је, да се је висока порта бојала, да би Ахмед Херцеговић као некадашњи Херцеговац и млетачки племић у једном рату против сигнорије можда могао попустити каком утјецају. Год. 1499. учествовао је Ахмед Херцеговић у рату против Млечана на Мореји, заповједајући турској копненој војсци, у којој је било неколико хиљада јењичара, када је млетачка војска 28. јула потучена код Лепанта. Он је тиме, што је у прави час приспио, одлучио битку. Друге године видимо га као врховног заповједника на Митилени, гдје се је успјешно борио против европског бродовља. Када је 1503. с Млетачком и с Угарско-Ческом склопљен мир, учињено је то посредовањем Ахмеда Херцеговића, који је одмах за тим опет именован великим везиром. (Relazione di Andrea Gritti ai Pregadi. Dec. 1503. Marini Sanuto.) Као такав дјеловао је три године, на што му буде повјерено достојанство капудан-паше, заповједника поморске војске. Нашљедник му буде храбри еунух (ушкопљеник) Али паша, који је пао у борби против мало-азијског бунтовника Шејтанкула, и сада почиње треће, најкраће велико-везирство Ахмеда Херцеговића. Год. 1511. јењичари, који се немирима у царству осилише, нападоше куће великих достојанственика, који им не бијаху у вољи због своје строгости; та судба задеси и Ахмеда Херцеговића, палача му буде опустошена, он мораде побјећи и своје мјесто уступити некоме грчкоме сплеткару и ренегату Мустафи паши. Када је овога год. 1512. стигла заслужена плаћа за његова издајства, обрати се султан Селим I. на свога стрица Ахмеда Херцеговића, те овај по четврти пут буде велики везир. Послије двије године одступи он, када јењичари, који су њега мрзили и непокорни му били, а народ угњетавали, покушаше атентат против живота султанова. Послије тога био је Ахмед Херцеговић вазда у најближој близини султановој, један од оних, који су непрестано савјетовали, да се Мисир освоји, при чему је причао којекаке згоде из свог египатског сужањства. Године 1515. видимо га као намјесника и војсковођу у Бруси, најмилијем боравишту султана; на томе мјесту повјерења остао је до своје смрти, која је наступила у прољећу год. 1518. Селим га је позвао к себи у Халеб; уз пут, већ близу града, испустио је вјерни слуга душу.

Чини се, као да Ахмед Херцеговић у зрелијим годинама више није видио своју домовину; висока порта стекла је с владарским једним сином из сусједства Хумског, Арнаутом Скендер-бегом, краљем албанским под именом Ђорђа Кастриоте, одвише рђава искуства, па је за то обраћеног принца држала далеко од домовине. Да се барем послије смрти опет с њоме сједини, назове Ахмед паша у дра̂ги никомедској (Исмид) комад земље Херсек, те одреди, да га ондје укопају. Жеља му буде испуњена, јер султан Селим нареди, те јуначко тијело превезоше на далеку путу из Алепа донле. Гроб му је на јужној обали морског заљева, ондје гдје је дра̂га најтјешња, на једном полуострву, које се је пружило далеко у море, па се

зове Дил маабери — острво пријелаза, јер царски татарини на своме путу у источне и јужне покрајине онуда морају да прелазе. Овдје је Ахмед паша утемељио џамију, сиротињску кухињу (имарет) и мусафирхану (хан за путнике[1]). Од ове задужбине има своје име близа варошица Херсек. И у Стамболу овјековјечила је једна задужбина име Ахмед паше.

Званични биограф слави у Ахмеда Херцеговића храброст и мудрост, племенитост и праведност. Па и згодописац наше отаџбине, Хамер Пургстал, не пропушта прилике, гдје може да увелича заслуге Ахмед пашине.

Ахмед Херцеговић био је петнаести велики везир отоманског царства.

---

[1]) О томе види Евлиа Менасикулхаџ, стр. 25.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.